Közép-Európai Közlemények

Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

II. évfolyam 2. szám 2009/2. No. 4–5.

Közép-Európai Közlemények
Történészek, regionalisták és geográfusok folyóirata

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Ormos Mária akadémikus, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Horváth Gyula DSc, főigazgató – MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János DSc, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem
Tóth József DSc, Pécsi Tudományegyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Szávai Ferenc DSc – Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. habil. Bertalan Péter – Kaposvári Egyetem
Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Nagy Mariann – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Rédei Mária – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Dr. Gulyás László
6727 Szeged, Lőwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Juhász Nyomda

Tartalomjegyzék

Előszó 5

NAPJAINK KÖZÉP-EURÓPÁJA

M. Császár Zsuzsa–Mérei András–Végh Andor: Kisebbségi múlt és jövő Koszovóban 7

A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE

Az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos tanulmányok

Keczer Gabriella: A magyar felsőoktatás és az egyetemirányítás változásai az Osztrák–Magyar Monarchiában 16

Nagy Mariann: A felvidéki akció. Állami gazdaságpolitika a peremvidék felzárkóztatása érdekében 22

Nagy Miklós Mihály: Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katona-földrajzi kényszerei 31

Pap József: Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata 41

Pap Tibor: A szerb Vajdaság, mint politikai cél/eszme kialakulása, formálódása s a róla folyó diskurzusok 1848 és 1867 között 50

Kókai Sándor: Illúziók és csalódások: A Bánsági Köztársaság 63

Pintér István: A caporettói áttörés (1917) 75

Sipos József: A „Kiáltó szó” és az Erdélyi Néppárt megalakítása 81

Takács Gyula: Szándékok és körülmények a belgrádi konvencióval kapcsolatban 93

Vörös Boldizsár: A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben 100

A csehszlovák és szlovák történelemmal kapcsolatos tanulmányok

Simon Attila: Nemzetállam-építés eszközei az első Csehszlovák Köztársaságban 107

Miklós Péter: Fejezetek a csehszlovák–magyar lakosságcsere dél-alföldi történetéből – Csanádalberti példája 114

Szalai Gábor: A csehszlovák–magyar lakosságcsere hatásai a lokális társdalmakra. Eset-tanulmány Véméndről 118

M. Pelesz Nelli: A csehszlovák–magyar lakosságcsere hatása Csanád vármegye oktatási életére 126

Tóth István: Az alföldi szlovákok útkeresése 1918–1921 130

A román történelemmel kapcsolatos tanulmányok

Sarnyai Csaba Máté: Az erdélyi világi katolikusok helyzetértékelése az impériumváltás után (1921) 135

Vincze Gábor: Magyar egyetemalapítási kísérlet Kolozsváron 1920-ban 141

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Demeter Gábor–Radics Zsolt: Centrumok és perifériák a Monarchia szétesése után – az új határok racionalitásának vizsgálata gravitációs modellek alapján 151

Komarek Levente: A termelői és a szociális infrastruktúra néhány indikátorának területi kérdései a Nyugat/Vest romániai régióban 161

Tóth Imre: Indivisibiliter ac inseparabiliter? Térszerkezeti változások egy összetartozó térségben. Ausztria és Magyarország 171

FIATAL REGIONALISTÁK

Besze Tamás: A policentrikus városhálózat-fejlesztés gondolatisága országos terület-fejlesztés dokumentumokban: az ír és a magyar példa 181

RECENZIÓK

Nagy Miklós Mihály: Katonaföldrajzi jegyzet néhány geográfiai és történeti könyvhöz 188

Helyesbítés 195

Előszó

2008 tavaszán induló folyóiratunk negyedik és ötödik számát egy ún. dupla számot (2009/2–3. szám II. évfolyam 2–3. szám No. 4–5.) tart a kezében az ezen sorokat olvasó érdeklődő. A Közép-Európa Közlemények kutatói-tudományos hátterét biztosító VIKEK (Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, lásd még a VIKEK honlapját: www.vikek.hu) 2006-os megalapításakor az alábbi célokat fogalmaztuk meg:

1. Szakmai hálózat kiépítése, azaz az azonos területet/témát kutató történészek, regionalisták és geográfusok hálózatba szervezése.
2. Publikációs fórumok megteremtése.
3. Konferenciák szervezése annak érdekében, hogy a szakmai hálózat tagjai személyesen is megismerhessék egymást és a kutatási eredményeket.

Jelen folyóiratszám jól mutatja, hogy a fenti célok teljesülése a legjobb úton halad, hiszen pontosan azért kellett dupla számba szerkeszteni a mostani tanulmányokat, mert a Habsburg Birodalom és utódállamainak történetét kutató történészekből sikerült egy olyan hálózatot kialakítani, mely képes színvonalas tanulmányokkal egy dupla számot megtölteni.

Fiatal folyóiratként folyamatosan számról számra alakítjuk ki profilunkat és szerkesztési gyakorlatunkat. Így ezen számmal kapcsolatban is az alábbiakat kell bejelentenünk.

- Tovább folytatjuk a **„FIATAL REGIONALISTÁK**” rovatot, ezúttal egy fiatal szegedi regionalistának (SZTE GTK), Besze Tamásnak adtunk lehetőséget eddigi kutatási eredményeinek bemutatására.
- A Tanácsadó Testület tagjai soraiban üdvözölhetjük **Tóth József professzor urat** (PTE TTK), a magyar földrajztudomány jeles személyiségét. Míg **Papp Norber docens úr** (PTE TTK) a Szerkesztő Bizottságot erősíti.
- Megújítottuk KEK és annak szakmai hátterét adó Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (rövidítve VIKEK) honlapját, amely a www.vikek.hu címen érhető el.
- Sikerült megállapodnunk a **MATARKA**-t (www.matarka.hu) üzemeltető szerkesztőkkel, hogy a folyóiratunkban megjelenő tanulmányok és persze szerzőik felkerülnek a MATARKA elektronikus adatbázisába (lásd www.matarka.hu).

Ami viszont nem változott, az a szándék, hogy folyóiratunk arra törekszik, hogy minőségi – lektorált és referált – folyóirattá váljon, ennek biztosítékait az alábbiakban látjuk:

- A történész, a geográfus és a regionalista szakma jeles képviselőiből Tanácsadó Testületet állítottunk fel, mely testület tagjainak véleményét rendszeresen kikérjük lapunk szerkesztése során.
- A Szerkesztő Bizottság felállításakor arra törekedtünk, hogy az ország nagy és fontos egyetemeinek ismert és elismert oktatóit kérjük fel a szerkesztőség tagjainak.
- A folyóiratunkban megjelenő valamennyi cikket a főszerkesztő által felkért két lektor minősíti – ezek általában vagy a „Szerkesztő Bizottság” vagy a „Tanácsadó Testület” tagjai közül kerülnek ki –, továbbá valamennyi cikkhez angol nyelvű „abstract”-ot csatolunk. Ily módon folyóiratunk eleget tesz a MAB által bevezetett „lektorált és referált folyóirat” kategória követelményeinek.

Szintén szeretnénk kihangsúlyozni, hogy szerkesztőségünk nem zártkörű klubként működik, azaz várjuk történész, geográfus, regionalista és közgazdász kollégáink ötleteit és tanulmányait folyóiratunk számára.

Szeged, 2009 júniusa

Gulyás László
főszerkesztő

M. CSÁSZÁR ZSUZSA*–MÉREI ANDRÁS–VÉGH ANDOR:*****

Kisebbségi múlt és jövő Koszovóban

Abstract

Kosovo as some international experts think could be the last post-jugoslavic country which has announced it's independency. Despite Ahtisaari's plan that provides even more rights to the serbs of Kosovo, the latest state of the Western-Balcan territory is permanently an ethnic conflict zone. Kosovo's last 11 month shows ethnical tensions. The education also carries these tensions altough the constitutional frame allows the minority language education. Nowdays minority politics of Kosovo is an actually question and when the problems will be dissolved it could be a positive precedent for the Western-Balcan countries.

Bevezetés[1]

Koszovó kérdése egy sokrétűen összetett, kizárólagos nacionalista ideológiákkal átszőtt, éppen ezért bonyolult problematika. A legjelentősebb szerb nemzetteremtő mítosz földjének immár albán többségű lakossága 2008. február 17-én kikiáltotta függetlenségét, egyfajta kényszerpályát kijelölve a sok évszázados konfliktusnak.

A konfliktus eredője elsősorban etnikai, másodsorban vallási, politikai, földrajzi, mitológiai, antropológia, régészeti, és még vég nélkül sorolhatnánk az egymásnak feszülő ideológiák aspektusait. Mégis, számunkra Jugoszlávián, illetve Szerbián belüli (majd az abból kivált) Koszovó kérdése, mint az albán kisebbség egyik legjelentősebb problematikája vonult végig a huszadik század történetén, így azt elsősorban demográfiai, etnikai szemszögből vizsgáljuk. Ebben a vizsgálatban markánsan el kell különítenünk két korszakot; az egyik a Szerbián belül való elhelyezkedés korszaka egészen 1999. június 10-ig, a másik pedig az azóta eltelt periódus, melynek legfontosabb eseménye a kikiáltott, és részben elismert függetlenség. Az első korszak elemzésében egy klasszikus etnikai földrajzi vázlatot igyekszünk megrajzolni, bemutatva mely folyamatok zajlottak le a XX. században. A koszovói albán függetlenséggel a szerbek már de jure és de facto is elvesztették domináns államalkotó pozíciójukat (bár ez egy hosszabb folyamat eredménye), a többi nemzeti kisebbség (bosnyák, goráni, roma, török) pedig teljesen új helyzetben találta magát. Az alábbiakban képet próbálunk alkotni Koszovó kisebbségeinek helyzetéről, különös hangsúlyt fektetve azok területi elhelyezkedésére és a kisebbségi oktatás sajátosságaira.

1. A koszovói albánok függetlenedésének útja

Koszovó területe a szerb középkori királyság összeomlásával kerül az Oszmán Birodalom keretein belülre a XV. században (nem a koszovói csatavesztést követően, hanem 1455-től egészen 1912-ig). Már ezzel egy időben megkezdődik az iszlám vallású csoportok megjelenése. Az illír, dardán–albán kontinuitást elfogadva az albánok jelenléte már a szlávok megjelenése előtt bizonyított Koszovóban, azonban a szlávok, szerbek megjelenése

* PhD, egyetemi docens – PTE Földrajzi Intézet.
** Geográfus hallgató – PTE.
*** Phd, óraadó tanár – PTE Földrajzi Intézet.

után, az együttélés (középkor, szerb középkori állam) után, majd az Oszmán Birodalmon belüli migrációs folyamtok eredményezik az iszlámra tért albánok térnyerését. Ez az albán etnikai dominancia elsősorban a Karlócai Békét követő időszakban, folyamatosan alakul ki.

A balkáni háborúkat és az első világháborút követően a terület a Szerb, majd Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részévé válik. A terület etnikai összetétele már az említett háborús időszakban jelentősen módosult és egészen 1941-ig a folyamatos elszerbesítéssel, szerb kolonizációkkal és az albánok kitelepülésével, kitelepítésével. Az 1941–1944-ös olasz/albán epizód (amely a bolgár és német megszállással osztozva a területen) az előbbiekkel párhuzamos folyamatokat eredményezett, csakhogy albán, pontosabban szerbellenes előjellel.

A második világháborút követően Jugoszlávia a szocialista ideológia mentén lett újrafogalmazva, az előző államalakulat központosított struktúrájának kudarcán okulva, föderális formában.[2] Ez Koszovó területének autonóm státuszában nyilvánult meg.

Az 1946-os jugoszláv alkotmány még nem adott Koszovónak területi autonómiát és az albánságot sem ismerte el államalkotó nemzetnek. Ekkor még szövetségi és nem szerb tagköztársasági szinten definiálták Koszovót. Tito 1948-as szakítása Sztálinnal a jugoszláv–albán diplomáciai kapcsolatok végét jelentette, albánok ezreit tartóztatták le, a korábbi fasiszta megjelölésükkel szemben most már sztálinista ideológiájuk ürügyén. Az 1953-as alkotmány visszavonta Koszovó korábbi tartományi elismertségét, az albánság ellen pedig egyre határozottabb fellépés kezdődött. 1963-ban (az 1950-es évek Ranković nevével fémjelzett korszaka után) Szerbia létrehozta Koszovó Autonóm Tartományt, ettől az évtől kezelhetjük Koszovót Szerbián belüli konfliktusterületnek. Az 1960-as évek végére Koszovó a gyakorlatban csekély, korlátozott autonómiát kapott. 1974-ben a jugoszláv alkotmány rendkívüli jogokat és lehetőségeket biztosított a tartomány számára, köztük gazdasági felzárkóztatást is, azzal a céllal, hogy erősítse a szerbség célját. Legfontosabb azonban, hogy – a Vajdasághoz hasonlóan – „szocialista autonóm tartomány” lett Szerbián belül.[3] Hivatalos nyelvnek – a korábbi szerb–horváton kívül – az albánt és a törököt is bevezették. Közben Koszovóba óriási mennyiségű pénz áramlott, elsősorban a fejlett Szlovénia és Horvátország nehezményezését kivívva ezzel, ugyanakkor a bevételek elmaradása további szerb elvándorlást eredményezett, így a „piaci szocialista gazdaság” és tervgazdálkodás is talajt vesztett.[4]

A jelentős számbeli fölényük és megnőtt állami-autonómiai jogkörük következtében az albánok 1968-ban és 1981-ben is köztársasági státuszt szerettek volna biztosítani Koszovónak.[5] A szerbek többek között azért nem engedtek, mert ez egyben a Jugoszláviától történő elszakadási joggal is felruházta volna őket. Az 1980-as években folytatódó szerb természetes fogyást 1989/90-ben azzal próbálta Belgrád ellensúlyozni, hogy Koszovó jogait korlátozta, gyakorlatilag az „antibürokratikus forradalom” ürügyén 1989-ben megszüntette a terület autonómiáját, Szerbiához csatolva azt.[6] Az albánok viszont 1990. júl. 2-án parlamenti nyilatkozattal köztársasággá, majd 1991. okt. 19-én ugyanígy függetlenné nyilvánították Koszovót. Ezt azonban Albánián kívül senki nem ismerte el.

A 90-es évek a polgárháborús időszakot és a felbomlást, illetve a Milošević-érát jelentette Jugoszlávia történelmében. 1992 és 1997 vége között a koszovói albánok passzív rezisztenciával várták, hogy a nemzetközi közösség a többi tagköztársaság után az ő helyzetüket is rendezze. A világpolitika irányítói azonban halogatták Koszovó kérdését, inkább Szerbia belügyének tekintették, mert jól tudták, hogy rendezése nehezen megoldható problémát jelentene. A fiatalabb generációk radikalizálódása már a 90-es évek elején elkezdődött, és egyesek az UÇK (Koszovói Felszabadítási Hadsereg) megszervezésének kezdetét 1993-tól lehetségesnek látják.[7]

1997-ben éles fegyveres küzdelem robbant ki a szerbek és az albánok között, a nemzetközi

közösség azonban Szerbiának rótta fel, hogy aránytalanul nagy erőt vetett be, s ennek nagy számban estek áldozatul civilek, köztük gyerekek is. Ezek után Koszovó problémájáról az eredetileg Bosznia-Hercegovinára koncentráló Összekötő Csoport kezdett tárgyalásokba. Ennek legfontosabb eredménye az 1999. febr. 23-án, a rambouillet-i kastélyban az albán és a szerb félnek átadott, „A koszovói béke és önkormányzat megteremtéséről szóló átmeneti egyezmény” című dokumentum volt. Leglényegesebb kinyilatkoztatása az, hogy a nemzetközi közösség hitet tett a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság szuverenitása és területi integritása mellett. Belgrád előtt azonban nem volt kérdéses, hogy ezt az egyezményt nem írhatja alá.

Ezek után kezdődött a NATO akkor és azóta is sokat vitatott, az ENSZ felhatalmazását nélkülöző katonai akciója, a koszovói és szerbiai célpontok bombázása. 1999. jún. 9-én Szerbia aláírta a kumanovói megállapodást, amelynek értelmében Koszovó területéről ki kellett vonnia hadseregét és a különleges rendőri erőket. Ezen kívül tudomásul kellett vennie az ENSZ BT 1999. jún. 10-én megszavazott, a mai napig érvényben lévő 1244-es számú határozatát, amely alapján felállított UNMIK (ENSZ Ideiglenes Igazgatási Misszió) Koszovó közigazgatásának és autonómiájának megteremtését célozta meg.[8] A béke- és rendfenntartó tevékenységet a Koszovói Haderő (KFOR) irányítását a NATO tartotta meg. 2001 májusában, az UNMIK céljai alapján megszületett a koszovói Ideiglenes Önigazgatás Alkotmányos Kerete,[9] amely kimondta ugyan, hogy Koszovó ténylegesen nemzetközi igazgatás alá esik, de nem említette, hogy Szerbia, ill. a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság alá tartozna, amely állam területi oszthatatlanságát viszont ugyancsak megerősítette.

1999 júniusa és 2000 októbere között a háború utáni események anarchisztikus állapotokat mutattak.[10] A leszámolások, mészárlások tömeges méreteket öltöttek, láthatóan sem a KFOR, sem az UNMIK nem volt felkészülve a helyzet kezelésére.

A 2000. október és 2002. június közötti időszakot a lassú konszolidáció idejének tekinthetjük. Az UNMIK egyik legfőbb dilemmája 2001-től az volt, hogyan juttasson a helyieknek elegendő hatalmat a működéshez, úgy, hogy ne csússzon ki a kezéből az ellenőrzés, adott esetben az irányítás lehetősége. Javult a biztonsági helyzet és a gazdaság is bizonyos szektorokban fejlődésnek indult. Problémát jelentettek viszont a szerbek lakta Észak-Mitrovica és a Dél-Mitrovicába visszaszorult albánok között állandósuló összecsapások, amelyekbe gyakran a békefenntartó erők is belekeveredtek. Éppen ezért nevezhetjük a 2002 májusától 2004 februárjáig tartó időszakot a konfrontáció és a stagnálás éveinek.[11]

2004. márc. 17–21. között a felhalmozott feszültségek újabb véres leszámolásokhoz vezettek. Részben a média felelőtlen közbenjárása miatt, a feldühödött albánok szerb házakat, ortodox templomokat, kulturális emlékműveket rongáltak meg, 21-en haltak meg és mintegy 1000-en sérültek meg.[12] A nemzetközi közösség ekkor szánta rá magát, hogy végre nekilásson Koszovó státuszának megoldásához, ugyanakkor Szerbia egyre határozottabban lépett fel a tartomány feletti szuverenitás visszaszerzése érdekében.

Az igazi nagyhatalmi játszmák ezek után kezdődtek. 2005 elejéig az USA és Oroszország Koszovóval kapcsolatos magatartásában több volt a bizonytalankodás, mint a határozott állásfoglalás. Nem szándékozta egyik hatalom sem elsietni a Koszovó státuszáról szóló döntést. Az USA csak 2005 októberében fogadta el Kofi Annan ENSZ-főtitkár véleményét ezen döntésről és a tárgyalások megkezdéséről.[13] Moszkva 2005 novemberében még a korábbi orosz politikát folytatta, megismételte ugyanis a szerb propagandát, de már érezhető volt irányváltása, az, hogy Washingtonnal és néhány európai országgal szemben felmutassa „új, agresszív és független külpolitikai doktrínáját”. Az EU szintén 2005 novemberétől fejezte ki igényét, hogy „erőteljes szerepet játsszon a tárgyalásokon és biztosítsa Koszovó európai jövőjét, függetlenül attól, milyen lesz a státuszról szóló tárgyalások kimenetele. A későbbiekben (2006 elejétől 2007 májusáig) azt érzékeltették, hogy megkönnyítené Szerbia EU-integrációját, ha tudomásul venné Koszovó függetlenségét.[14]

A 2006-os év eseményei előkészítést jelentettek a következő évre, amikor a vita Ahtisaari 2007. febr. 2-án közzétett írásos javaslatának rövid,[15] ill. márc. 26-án megjelent teljes, a mellékleteket is tartalmazó variációjáról[16] szólt. Készítője arra törekedett, hogy hasznosítsa mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket Bosznia nemzetközi irányítása folyamán szereztek. A javaslatban nem szerepel a függetlenség szó, de az ott kifejtettek alapján egyértelmű, hogy Koszovó de jure is különválik Szerbiától, ám tilos más álammal egyesülnie. Az Ahtisaari-terv legfontosabb pontjai a következők:

- Biztosítja a kettős állampolgársághoz való jogot, és szorgalmazza, hogy Pristina jó kapcsolatot ápoljon Szerbiával és a többi szomszédos állammal.
- Koszovó nemzetközi egyezményeket köthet, ill. felvételét kérheti nemzetközi szervezetekbe (pl. az ENSZ-be, Nemzetközi Valutaalapba, Világbankba).
- Rendelkezhet a volt Jugoszlávia és Szerbia révén ráeső vagyon felett, ill. magára vállalja az adósság egy részét.
- Széles körű önkormányzatot és a helyi rendőrség feletti jelentős ellenőrzési lehetőséget biztosít a Koszovó területén élő 100 ezres szerb közösségnek, valamint lehetővé teszi, hogy közvetlen kapcsolatot tartson fenn Belgráddal.
- Szerbia pénzügyileg támogatja a koszovói szerb területeket, azzal a feltétellel, hogy a pénzt Pristinán keresztül juttatja el.
- Védelmi zónák kialakításáról rendelkezik a legértékesebb, több évszázados szerb ortodox templomok körül.
- A Koszovóban állomásozó NATO-katonák száma 2008-ig változatlanul 16 500 fő lesz.

Kérdés, hogy az Ahtisaari-tervben megfogalmazott kritériumok, kisebbségi, közösségi jogok valóban hozzájárulnak-e a stabilitáshoz, és teremtenek-e élhető viszonyokat.

2. Etnikai homogenizációs folyamatok Koszovóban

Koszovó problematikája egészen a közelmúltig a szerb kérdés részeként jelent meg, azonban ez ma már nem állja meg a helyét.

Felvetődik, hogy napjainkban beszélhetünk-e szerb albán kontaktzónáról, illetve létezett-e ilyen jellegű etnikai jelenség. Véleményünk szerint az együttélés és az a kontaktzóna-jelenség, amely nagy valószínűséggel jelen volt, a 20. század során folyamatosan leépült, kialakítva a jelenlegi, etnikailag többnyire homogén területeket.[17] Jelen esetben arról van szó, hogy a szerb–albán kontaktzóna Koszovó területéről áthelyeződött Dél-Szerbia keleti részére, a Preševo völgybe és környékére, ahol jelenleg egy općinában Preševo 90% fölötti, Bujanovacban 50% fölötti, Medveđa općinájában pedig 26% az albán lakosok aránya.

Koszovó napjainkra etnikailag szinte homogén albán területté változott, szórvány – zömmel rurális területen élő – szerbséggel, valamint egyes szerb többségű szigetekkel. E homogenizáció főleg a második világháborút követően ment végbe és meglátásunk szerint két fő szakaszra osztható.

Az egyik a demográfiai szakasz, vagyis az a „békeidő”, a titói Jugoszlávia önnállása alatti éra, amikor a koszovói albán etnikum magasabb természetes szaporulati mutatójának, valamint a koszovói szerb etnikum erőteljes elvándorlásának köszönhetően a terület (néhány općina kivételével) abszolút albán többségűvé vált.[18] A 80-as évek végén a szerb kormányzat igyekezett törvényekkel megállítani a szerbek további elvándorlását a területről, de ezek a rendelkezések már túl későinek bizonyultak. Meg kell jegyeznünk, hogy az

albánok aránya a tartományban már Koszovó Szerbiához csatolásának pillanatában is abszolút albán többséget mutatott, azonban a balkáni háborúk és az azt követő időszak migrációi ezt mérsékelték, néhány területen átalakították.[19]

A második homogenizációs szakasz az 1991-es, Jugoszlávia felbomlásával kezdetét vevő időszak, amely egészen napjainkig tart. Erről, a mintegy 15 évről nincsenek statisztikai adatok (már az 1991-es népszámlálás sem tekinthető hivatalos adatnak Koszovó területén, egyedül a szerb fél ismeri el), csupán becslések, amelyek alapján azonban megállapítható, hogy a szerbek fogyása, elvándorlása, elüldözése sokkal nagyobb méreteket öltött, és még a legoptimistább becslések is a szerbek arányát csak 5–6%-ra teszik.[20] Ez a jelenlegi kis arányú koszovói szerbség egységes tömbben csak az Ibar folyótól északra, a megosztott kosovska mitrovicai općina északi részén, továbbá Zvečan, Zubin Potok és Leposavić općináiban található.

A miloševići-éra alatt a koszovói helyzet megoldása egyre szükségesebbé vált, azonban a boszniai és horvátországi háborúkkal terhelt, nemzetközileg elszigetelt Szerbiának nem volt érdeke egy újabb frontot nyitni. Ezért hagyta kiépülni az önállósodó albán árnyékállam struktúráit (nem szedtek adót és nem volt kötelező sorkatonai szolgálat sem), amely azonban politikai váltással és az UÇK erősödésével felhagyott passzív, agresszióméntes ellenállásával. Az 1990-es évek második felétől születtek azok a politikai megoldást sürgető, Koszovó státuszát Szerbián megoldani kívánó tervek, amelyek az albán célokat, törekvéseket nem igen vették figyelembe. Az első ún. decentralizációs, azaz a megosztás gyakorlatát alkalmazó teória Dobrica Ćosić tollából jelent meg először 1994-ben, majd a következő terv Dušan Bataković terve volt 1998-ban, amelyet később többen is átdolgoztak, továbbgondoltak, többek között Zoran Đinđić, a meggyilkolt szerb miniszterelnök és Nebojša Čović 2001-ben, aki akkor miniszterelnök-helyettes és a Szerb Koszovó Koordinációs Központ vezetője volt.[21]

A bemutatott tervezet szerint Koszovó visszakapná az 1980-as évek végén elveszített autonómiáját, azonban a szerb részek, mint „autonómia az autonómiában” nem közvetlenül az autonóm (és etnikai alapon az albán többségű) parlament és közigazgatás alá tartoznának, hanem a szerbiai köztársasági parlament alá, mint Ó-Szerbia részei. Azt is megfigyelhetjük, hogy a szerb rész jóval nagyobb az etnikailag szerb többségű területtel, sőt keleti nyúlványa éppen egy tiszta albán részt szakítana ki Koszovóból. Ez a meggondolás nem etnikai, hanem kulturális alapú, ugyanis a kívánt területen helyezkednek el a középkori Szerbia vallási központjai (Dečani, Gračanica, Peć), melyek jelenleg (és a tervezet elkészítésének is idejében) abszolút albán többségű néha szerb etnikai szórványt (de néha még azt sem) jelentettek. Amennyiben a felvázolt megoldás bármilyen szinten is létrejött volna, egy Bosznia-Hercegovinához hasonló megosztott államalakulatot kaptunk volna, amely nem oldotta volna fel a meglévő feszültségeket.

Ibrahim Rugova részről Koszovó megosztásával kapcsolatban még az elnök halála előtt „szárnyra kapott” az a terv, miszerint a szerb općinákért (Leposavić, Zubin Potok, Zvečan és Észak-Mitrovica) cserében egy önálló (és nyilván tiszta albán) Koszovó „érdekében” elképzelhető az Ó-Szerbiához tartozó Bujanovac és Preševo općináinak Koszovóhoz csatolása.

Etnikailag nézve, mind az albán, mind a szerb törekvések egy része figyelmen kívül hagyta volna a szerbek eloszlását Koszovó területén, és csak a mintegy 1/3 koszovói szerbséget kitevő szerb többségű općinákkal számolt, elfeledve a mintegy kétharmadnyi, a tartományszerte főleg rurális környezetben, tanyákon, etnikai zárványként élő szerbeket. Ez az a rurális területeken élő csoport, amely a szerbek privilegizált helyzetét sosem érezte, élte meg Koszovóban, hanem mindig egyfajta marginalizált társadalmi periférián helyezkedett el.[22] Az eddig felsorolt megoldásokkal ez a csoport, amely önellátásának köszönhetően

2004-ig nagyobb részt megőrződött (és egy része az után is), alkotja nagyrészt az albán többségű koszovói općinák szerb lakosságát.

Jelenleg Koszovóban a belső etnikai határok tehát eltűntek, hasonlóan akár csak Horvátországban, és ez a homogenizáció szintén háborús cselekményekkel és etnikai tisztogatások sorozatával zajlott. A további etnikai határvonalak kialakulása attól függ milyen lesz az a „béke", amely Koszovóra vár és ez a béke vajon csak albán lesz-e, vagy jut belőle mindenkinek. Azt biztosan állíthatjuk, hogy az egykori multietnikus területeknek az ideje lejárt Koszovóban, a lényegi kérdés Bosznia-Hercegovinához hasonlóan az, hogy vajon ez az új hatalmi forma meg tudja-e őrizni a kisebbségi szerbség által lakott szerb többségű közigazgatási egységeit, vagy tovább szakadozik, ami jelen pillanatban nem kizárt. Ennek a kérdésnek a kimenetele befolyásolja majd az említett Preševo-völgy albánságát is, és az ott kialakult szerb-albán együttéllési zónát.

1. táblázat. **Koszovó etnikai összetétele, a teljes lakosság 1,9–2,1 millió fő százalékában (becsült adatok)**

albánok	90%
szerbek	6%
bosnyákok és gorániak	2%
romák, ashkalik, egyiptomiak[23, 21]	1,5%
törökök	1%

Forrás: Kosovo Fact Sheet – October 2006.

3. A kisebbségi oktatás ellentmondásai

Az ICG (Nemzetközi Válságcsoport) jelentésében a koszovói albánok és szerbek közötti feszült kapcsolatot a „szociális szerződés" hiányára vezette vissza.[24, 22] A szervezet szerint „Létezik egy egyszerű, de hatékony recept a béke megteremtésére a soknemzetiségű társadalmakban, a polgári szerződés: a kormány elismeri és támogatja a kisebbségek jogait, a kisebbségek pedig cserébe elismerik a kormány hatalmát. Jelenleg Koszovóban ilyenfajta egyezségnek nyomait sem találjuk. Az albánok vonakodtak attól, hogy elismerjék a szerb kisebbség jogait, a szerb közösség pedig nem ismeri el a koszovói intézmények jogosultságát. ...Sokéves ENSZ fennhatóság után sem teremtődtek meg ennek a polgári szerződésnek és a fenntartható békének az alapjai." Ez a helyzet jellemzi a koszovói oktatási rendszerben a kisebbségi nyelvek státuszát is.

Két párhuzamos oktatási rendszer van Koszovóban: a domináns rendszert a Koszovói Önkormányzat Ideiglenes Intézményei működtetik, és az albánok, illetve egyes kisebbségek használják. Míg a szerbek és egyéb más kisebbségek a szerb kormány által korábban alapított intézményekbe járnak. A biztonság kérdése, illetve a kisebbségek teljes költözési tilalma beárnyékolja az oktatási kérdéseket. Az Oktatási Minisztérium hivatalos politikai célja a kisebbségi közösségek kibékítése. Ugyanakkor a tankönyvek továbbra is nacionalista, etnocentrikus nézeteket sugallnak.

A Koszovói Keretalkotmány és a Koszovói Nyelvhasználati Törvény garantálja, hogy a kisebbségek saját nyelvükön tanulhassanak. A Koszovói Humanitárius Jogi Központ (HLC) 3 hónapon keresztül vizsgálta az idevágó kérdések betartását.[25] Megállapították, hogy a nyelvhasználati törvény maximálisan betartásra kerül a török, bosnyák és a roma–ashkali–egyiptomi (RAE) közösségek esetében, és részben a goráni közösség esetében is, akik bosnyák nyelvű iskolákba járnak. Ezen kisebbségek tanulói a Koszovói Oktatás, Tu-

domány és Technológia Minisztériuma (Kosovo MEST) által kibocsátott tanterv alapján teljesítik a tantárgyakat. A minisztérium által kiadott tantervek albán, bosnyák és török nyelven készülnek. Az ashkali és egyiptomi közösségek anyanyelve albán, így albán nyelvű iskolákba járnak. A szerb és goráni közösségek tanulói, akik szerb iskolákat látogatnak, a szerb kormány által szerb nyelven kiadott tantervet követik. A HLC hangsúlyozza, hogy a koszovói kormány még nem iktatta be a tantervet szerb nyelven. Ugyanakkor a szerbek sem hajlandóak tanácskozásokon részt venni a Kosovo MEST-tel, hogy kidolgozzák a tantervet szerb nyelven is, és a minisztérium életbe léptesse azt. A koszovói kormány hivatalos, nyilvános felhívást tett a szerbek felé ez ügyben. Meg kell jegyezni, hogy a roma oktatási folyamat sem a minisztérium, sem a szerb hatóságok alá nem tartozik. A főleg albán környezetben élő roma kisebbség tanulói albán, a szerb területen élők szerb iskolákba járnak. A roma gyerekek egy kisebb hányada bosnyák intézményeket látogat.

Bár az alkotmányos keretek biztosítják a kisebbségi nyelven való oktatás jogát, ezt mégsem tartják teljesen tiszteletben. Ahogy az ICG megfigyelte: „A kisebbségek joga az anyanyelven folyó oktatáshoz nem egyenlőképpen biztosított. A beékelődött kisebbségek esetében az a helyzet, hogy néha párhuzamos oktatási rendszereket dolgoznak ki. Az iskolák nehezen találnak képzett tanárokat.” A normák és a gyakorlat közötti olló szárai valószínűleg nyitottabbak, mint bárhol Délkelet-Európában. A fent említett etnikumok közötti problémákon túl, vannak egyéb, a jogi keretekből fakadó nehézségek is.[26] Az FCNM (Framework Convention for the Protection of National Minorities) Tanácsadó Bizottsága megjegyzi, hogy nincs a kisebbségi osztályok létrehozásához szükséges minimális tanulói létszám meghatározva, bár a gyakorlatban úgy tűnik, hogy ez 15 fő körül van. A kislétszámú kisebbségek esetében ez a mutató súlyos akadályokat gördíthet az anyanyelvi oktatáshoz való hozzáférés kérdésében.

A legtöbb problémájuk a szerbeknek van, akiknek a gyerekeik a szerb beékelődött területeken tanulnak a szerb kormány által már korábban, párhuzamosan létrehozott oktatási intézményekben. Az egyik oka annak, hogy a gyerekek ezekbe az iskolákba járnak az, hogy a koszovói kormány nem tett még elhatározást a szerb nyelven folyó oktatásról. Emiatt a szerb gyerekek még mindig a szerb kormány Oktatási Minisztérium által létrehozott tervek és programok szerint tanulnak, de a nem kielégítő feltételek miatt még a szerb területeken is csökkent a szerb tanulók száma. Ezen iskolák tanárait a szerb kormány alkalmazza. Számos szerb tanár – akiket a koszovói költségvetésből fizettek – számláját zárolták Koszovóban a szerb kormány felől érkező instrukciók hatása miatt.

A bosnyákok is jogosultak az anyanyelven történő oktatásra, de egyes területeken nem tudnak élni ezen lehetőségükkel, ezért albán nyelvű iskolákba járnak például Dakovica/Gjakove területén. Itt nincs elég gyerek a bosnyák iskolák létrehozására. A bosnyákok kiegészítő órákat kértek a gyermekeiknek, hogy azok bosnyák nyelvet, történelmet, kultúrát és hagyományokat tanulhassanak, de az önkormányzat elutasította kérésüket, mondván, hogy nincsenek meg a megfelelő anyagi feltételek.

A fentebb leírtaknál is nagyobb probléma a romák marginalizációja. Vagy a PISG-be (Koszovói Önkormányzat Ideiglenes Intézményei) járnak és albán, bosnyák, török nyelven tanulnak, vagy a szerb kormány által fenntartott iskolákba, ahol az oktatás nyelve szerb.[27] Az ashkali és egyiptomi gyerekek anyanyelve az albán, ezért szabadon járhatnak az albán nyelvű intézményekbe. Azonban az általános iskola elvégzése után az ashkali és egyiptomi gyerekek kis része tanul csak tovább középiskolákban, és még kevesebben a felsőoktatásban.

További probléma a párhuzamos oktatási rendszerekkel kapcsolatosan, hogy nem csak a szerbeket érinti, hanem más kisebbségeket is. Néhány Dragas/Dragash megyei goráni tanár, akik a szerb tanterv mentén tanítanak, visszautasították a koszovói kormánytól ka-

pott fizetést 2006 áprilisában. Ragaszkodtak ahhoz, hogy a szerb kormány költségvetéséből finanszírozzák őket.[28] Bár a konfliktust megoldották, az eset mégis jól illusztrálja a koszovói oktatás politikával átitatott mivoltát. A párhuzamos oktatási rendszer kiterjed a felsőoktatásra is.[29] A Pristinai Egyetem albán nyelven kínál előadásokat, de egyetlen szerb származású hallgató sincs a képzésben részt vevő kisebbségek között. Nem jobb a helyzet a magánegyetemeken sem. A szerb kormány által működtetett tanszékeken szerb nyelven folynak az előadások (Mitrovica, Zvečan, Leposavić, Zubin Potok). A hallgatók szerbek, vagyis albánok egyáltalán nincsenek köztük. Mindez azt jelenti, hogy a felsőoktatásban nagyon kevés kisebbségi közösségből érkező hallgatót találunk.

Végül a koszovói oktatásban problémát jelentetnek a Nyugat-Európából erőszakosan visszatelepített menekültek, akik a diszkriminációtól és az oktatási intézmények hiányától szenvednek.[30]

Összegzés

Koszovó kisebbségeinek jogai ugyanannyi kérdést vetnek fel, mint Koszovó függetlenségének hosszú távú világpolitikai következményei. Az albánságnak meg kell barátkoznia a kisebbségek jelenlétével és meg kell tanulnia, mit jelent a kisebbségek jogainak biztosítása, illetve mit is jelent többségnek lenni. Legfontosabb kérdés, hogy hogyan lesz képes Koszovó saját erejéből megbékíteni a területén élő szerbséget és a nemzetközi elvárásoknak megfelelni kisebbségi politikáját illetően, hisz ezeknek hiányosságai tovább nehezíti az egyébként sem könnyű indulási pozícióját az új államnak.

Jegyzetek

[1] A tanulmány a 061432 számú OTKA támogatásával készült.

[2] *Gulyás L.:* Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest. 130–137. old.

[3] *Gulyás L.* (2008): Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980. Közép-Európai Közlemények 2008/2. szám. No. 2. 56–63. old.

[4] *G. R. Jansen* (1999, 2008): Albanians and Serbs in Kosovo: An Abbreviated History http://lamar.colostate.edu/~grjan/kosovohistory.htm

[5] *Gulyás L.* (2000): Tíz év Koszovó történetéből 1989–1999. A jugoszláv állam széthullása VII. KAPU 2000/8. szám. 55–61. old.

[6] *Gulyás L.:* Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest. 159–160. old.

[7] *Szilágyi I.* (2008): Koszovó státuszának kérdése. Magyar Külügyi Intézet, Budapest.

[8] Részletesen kifejtve l. *Halász I.* (2005): A válságkezelő igazgatás Koszovóban. Pro Minoritate, 2005/Tavasz, pp. 3–34.

[9] Constitutional Framework For Provisional Self-Government. UNMIK/REG/2001/9. 2001. máj. 15. http://www.unmikonline.org/constframework.htm.

[10] *King–Mason* (2006): Peace at Any Price: How the World Failed Kosovo p. 52.

[11] *King–Mason* (2006): Peace at Any Price: How the World Failed Kosovo.

[12] *Gulyás L.* (2008): Nyolc év a Koszovó-konfliktus történetéből (1999. június 10.–2007. december 10.), Mediterrán és Balkán Fórum, Pécs.

[13] *B. Kramžar:* Washington hoče rešiti kosovsko vprašanje. 2005. okt. 9. http://www.delo.si/index.php?sv_path=43,49&id=4b6052dd99062981b08105dl72aaa77704&t=html&p=3.

[14] Kosovo smetnja na putu ka EU? 2006 szept. 7. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2006&mm=09&dd=07&nav_id=210947&nav_category=11; Kosovo uslov za nastavak pregorova? 2007. jan. 16. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=01&dd=16&nav_category=11&nav_id=247393

[15] Comprehensive Proposal for a Kosovo Status Settlement. V.I.P. Daily News Report, February 2, 2007.
[16] Comprehensive Proposal for a Kosovo Status Settlement. http://www.unosek.org/docref/Comprehensive_proposal-english.pdf.
[17] *Јанчић* (2002)
[18] *Banac, I.* (1995): Nacionalno pitanje u Jogoslaviji. Duriex, Zagreb, p. 374.
[19] Službeni List SRS.
[20] Statističko Društvo Kosova 2003.
[21] Dalji izazov na putu povratka izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu – International Crisis Group 137. számú jelentése 2002. dec. 12. Szarajevó/Brüsszel.
[22] European Stability Initiative The Lausanne Principle: Multienthnicity, Territory and the Future of Kosovo's Serbs 2004. jún. 7.
[23] RAE (Roma-Ashkali-Egyptian): Albánul beszélő, gyakran csak elalbánosodott romáknak nevezett népcsoport. Magukat egyiptomi eredetűnek vallják, akik Palesztinán (Ashkelon) keresztül vándoroltak.
[24] ICG: Kosovo: No Good Alternatives to the Ahtisaari Plan, http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=4830
[25] HLC Report „Ethnic Communities in Kosovo in 2006", http://www.dianet.org/index.php?Itemid=29&id=40&option=com_content&task=view
[26] Shadow Report: On the Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minoritiesin Kosovo, Kosovo, Pristina, September 2005, http://www.minelres.lv/reports/S&M/Shadow%20Report%20FCNM%20in%20Kosovo%20(edited%20Jan%202006).pdf
[27] ICG: Kosovo's First Month, http://kosovoroma.wordpress.com/2008/03/19/icg-kosovos-first-month/
[28] Minority education in Kosovo, http://www.kakanien.ac.at/weblogs/see-eu/2008/09/minority++education+in+kosovo/
[29] Country Reports of Education: Carolin Leuntloff – Elmar Pichl: The State of Education in Kosovo after the Cease-fire in June 1999, http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/csbsc/country_reports/Education_Kosovo.htm
[30] UNMIK/PISG: Strategy for Reintegration of Repatriated Persons, http://kosovoroma.wordpress.com/2008/01/14/unmikpisg-strategy-for-reintegration-of-repatriated-persons/

KECZER GABRIELLA:*

A magyar felsőoktatás és az egyetemirányítás változásai az Osztrák–Magyar Monarchiában

Abstract

Development of Hungarian higher education and the changes in its governance during the period of "Dualism" reflected the political conditions of the era and also the characteristics of the historical inclinations of Middle-Europe. In my paper I present the development of Hungarian universities and the changes in their (in)dependence in the period of the Austrian-Hungarian Monarchy from absolutism to the First World War.

1. Az előzmények: a magyar felsőoktatás az abszolutizmus időszakában

Az első, hosszabb ideig folyamatosan működő és a későbbiekben klasszikus szerkezetűvé fejlődő magyar universitast, a Nagyszombati Egyetemet 1635-ben alapították teológiai és bölcsészettudományi fakultással. (Korábban Pécsett [1367], Óbudán [1395] és Pozsonyban [1467] alapítottak rövid életűnek bizonyuló egyetemeket, valamint egyetemnek nem minősülő, felekezeti studium generalék működtek.) Egészen 1871-ig ez volt az egyetlen egyeteme Magyarországnak, igaz, közben Nagyszombatról Budára, majd onnan Pestre költöztették. Az intézmény alapításakor a jezsuita rend irányítása alatt állt, ezért belső szervezete teljesen különbözött a klasszikus, belső önkormányzattal bíró universitasoktól. A rektort, a kancellárt és a dékánokat a rend elöljárói nevezték ki, és a tanárok is a rend tagjai közül kerültek ki. Az oktatás a jezsuita tanulmányi szabályzat szerint folyt. A Nagyszombati Egyetemnek ekkor tehát sem szervezeti, sem oktatási tekintetben nem volt önállósága.

A 18. század közepétől Közép- és Kelet-Európa abszolút monarchiái is megpróbálták államaik berendezkedését a kor követelményeihez igazítani, melynek mindenütt fontos része volt az oktatás reformja. Ausztriában a reformokat a Bécsi Egyetemen kezdték el, és annak szabályait kellett Nagyszombaton is alkalmazni 1753-tól. A felvilágosult abszolutizmus így jelentős változásokat hozott az intézmény életében. Szervezetét kibővítették egy jogi és egy orvosi karral, így az teljessé vált: létrejött az első klasszikus felépítésű, négy karral működő magyar universitas. A jezsuita befolyást jelentősen visszaszorították, az intézményt gyakorlatilag „államosították, Mária Terézia 1769-ben rendelettel „királyi fennhatóság" alá vette. Az 1770-ben kiadott Norma Studiorum szerint az intézmény irányítása a Helytartótanács (HT) tanulmányi bizottságának feladata lett. Az egyetemet kinevezett főigazgatóból, elnökökből és kari igazgatókból, valamint a kancellárból álló konzisztórium irányította. A konzisztórium mellett működő akadémiai magisztrátus (rektor és dékánok, kancellár, seniorok) választás útján kerültek tisztségükbe, de hatáskörük korlátozott, formális volt. A tanszékvezetői tisztséget az uralkodó pályázat útján töltötte be.[1]

1777-ben az egyetemet Budára költöztették, majd Mária Terézia 1780-ban a Diploma Inauguraleban foglalta össze az intézmény jogait, belső szervezetét és birtokait, melyekből önálló egyetemi alapot képezett.[2]

Az 1777-es Ratio Educationis, a magyar oktatásügy első átfogó szabályozása jelentős változást nem hozott az egyetemirányításban, bár az oktatás felső szintű felügyeletét „királyi

* Docens, PhD – Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

felségjognak” titulálta. A végrehajtás továbbra is a HT hatásköre volt, az egyetem élén továbbra is a főigazgató állt, és az irányító testület sem változott, mindössze szenátussá nevezték át a konzisztóriumot és a kancellárt kihagyták a tagjai közül. A karok élén megmaradtak az igazgatók. A kancellárt az uralkodó nevezte ki, a magisztrátus hatásköre pedig annak ellenére sem bővült, hogy bekerült a diákok és a karok 1–1 képviselője is. A törvény ugyanakkor rögzítette, hogy az egyetemi tanárok kiválasztása és felterjesztése szenátusi hatáskör.[3]

II. József 1784-ben totálisan átszervezte a Habsburg Birodalom felsőoktatását. A magyar egyetemet Budáról Pestre költöztette át, és a mérnökképzést egyetemi szintre emelve kibővítette annak profilját.

Az 1806-os II. Ratio Educationis már részletesen foglalkozott a magyar egyetem szabályozásával, és kifejezetten retrográd intézkedéseket tartalmazott. Az intézmény irányítását az udvari hatóságoknak felelős teljhatalmú elnökre *(praeses universitatis)* bízta, aki a kormány oktatáspolitikájának végrehajtója volt, és akinek kiemelt feladata volt a tanárok ellenőrzése, melynek eredményéről félévenként jelentést kellett írnia a HT-nak. A rendelkezés részletesen szabályozta a tanárok kötelezettségeit, a fakultások tananyagát, a pályázattal jelentkező majd a magisztrátus által véleményezett professzorjelölteknek pedig a HT előtt kellett vizsgát tenniük.[4]

Ezen abszolutisztikus felügyeletet némiképpen érthetővé teszi az a páni félelem, mely Európa uralkodóházait a francia forradalom eszméinek terjedése miatt eltöltötte, és melyek egyetemi hirdetését felsőbb hatóság ellenőrzése által gondolták mindenképpen megakadályozni.[5]

Az abszolutizmus erősödésével később az egyetemek centralizált irányítása tovább fokozódott. II. József 1808-ban ismét felállította az udvari tanulmányi bizottságot, és ettől kezdve a magyar egyetemmel kapcsolatos döntéseket is ez a testület hozta. 1818-ban rendeletben mondta ki, hogy a magyar tanügyet az örökös tartományok rendszere szerint kell szabályozni. A pályázó oktatóknak is Bécsben kellett vizsgázniuk, és 1820-tól a pályázatokat Bécsben is meg kellett hirdetni. Széles hatáskörrel ruházták fel a kari igazgatókat, akiknek feladatuk volt az oktatók ellenőrzése. Ezzel a karok irányítása még centralizáltabb lett. A tanulmányi rend teljesen kötött volt, még a használható tankönyveket is központilag, a HT-ban határozták meg. Ebben az időszakban a tanárok gyakorlatilag meg voltak fosztva az önálló gondolkodás lehetőségétől. A magyar országgyűlésnek semmiféle beleszólást nem engedtek a magyar egyetem működésébe.

2. A reformkor és a forradalom az önálló magyar felsőoktatásért

A reformkorban megfogalmazódott az egyetem szabadságának, függetlenségének, valamint az oktatói és hallgatói szabadságnak a követelménye. Az 1827-es második magyar reform-országgyűlés feliratot fogalmazott meg a „magyar tudományok univerzitásának és tanításának függetlensége” ügyében, melyet azonban az uralkodó visszautasított. Komoly előrelépés volt viszont, hogy egy 1830-as törvény már lehetőséget biztosított a nemzeti nyelv hivatalos használatára az egyetemen, majd 1844-ben megtörtént a magyar nyelv hivatalossá tétele. Az oktatók többsége azonban a latin nyelv fenntartása mellett szállt síkra, így 1848-ig megmaradt a kétnyelvű oktatás.[6]

Az 1848-as forradalmi egyetemi ifjúság követelései között a következők szerepeltek:

- a magyar oktatásügy függetlensége Bécstől;
- szabad egyetemi kormányzás;
- oktatói és hallgatói tanszabadság;
- tanszékek érdem szerinti és nyílt betöltése;
- tudományban elmaradt, idős oktatók elmozdítása.

A hallgatók követeléseit a rektor és a tanárok is aláírásukkal támogatták.[7] Az 1848. évi XIX. törvény a magyar egyetemről kimondta, hogy az intézmény közvetlenül a közoktatási miniszter, vagyis a felelős magyar kormány alá tartozik, rögzítette az oktatói és tanulói szabadságot is. „Az oktatás és tanulás szabadságának azon elve, hogy egyrészről a tanuló arra nézve: mely tant és melyik tanárától kivánja hallgatni, szabad választást tehessen; más részről: hogy a rendes tanárokon kivül más jeles egyének is, a miniszterium által ideiglenesen megállapitandó, későbben pedig törvény által meghatározandó feltételek mellett oktathassanak, törvényesen kimondatik."[8] Az egyetemirányítás kérdéseivel a törvény nem foglalkozott. Eötvös József miniszter elkészített ugyan egy reformtervezetet „A magyar egyetem alapszabályai" címmel, az azonban a szabadságharc kitörése miatt nem valósulhatott meg. Pedig Eötvös olyan magyar egyetem működését vázolta fel, amely az ország igazi, liberális szellemi alkotóműhelye lehetett volna.

3. Leopold Thun reformjai

A szabadságharc bukása után, 1849-ben Leopold Thun birodalmi miniszter elkészítette „Az egyetemi hatóságok szervezeti szabályzatát", amely a felsőoktatás humboldti modell alapján történő egységes átszervezését jelentette és csaknem egy évszázadra meghatározta a magyar egyetemek működési rendjét. Ez alapvetően helyeselhető modernizációs igénnyel látott hozzá a magyar felsőoktatás átalakításához is. (Leopold Leo Thun gróf [1811–1888] osztrák államférfit 1849. július 28-án Schwarzenberg herceg kormányának vallás- és közoktatási miniszterévé nevezték ki. Az osztrák közoktatást eredményesen reformálta, s bár intézkedései sok helyes elgondolást tartalmaztak, Magyarországon ezeket németesítő törekvései miatt ellenszenvvel fogadták.)[9]

A középkori korporációs egyetemek maradványainak eltörlésével úgynevezett tanári universitasok jöttek létre. A karok közvetlen irányító hatósága a tanári testület lett, ez szabadon választotta meg a dékánt 1 éves időtartamra. A kari igazgatói funkció megszűnt. A legfőbb egyetemi hatóság az egyetemi tanács lett, melynek tagjai a rektor, a prorektor, a dékánok és prodékánok voltak. A rektort a karok 4–4 elektora évente másik karról választotta. Ettől kezdve tehát az egyetem belső ügyeit választott vezetők intézték. Ez a rendszer a később alapított egyetemek szervezeti rendjére is hatást gyakorolt. Megvalósult a tanulmányi szabadság is. A tanítás szabadságát ugyan a reform nem deklarálta, de a gyakorlatban a korábbi kötöttségek mégis megszűntek. Thun reformjai tehát az egységesítő törekvés ellenére is előrelépést jelentettek az egyetemek irányításában. (Meg kell azonban jegyezni, hogy az önállóság főként a pesti egyetemre volt jellemző, a többi felsőoktatási intézmény testületeinek hatásköre szűkösebb volt.)[10]

4. A magyar felsőoktatás mennyiségi és minőségi átalakulása a dualizmus időszakában

A felsőoktatásban látványos változásokban realizálódtak a tudomány, az ipar, az egész társadalom igényei. Így az orvosi karok (1875-ben) megszüntetik a sebész-, szülész-, szemész-, fogászmesteri képzést (felcserképzési szinten) és felhozzák az egyetemes orvosdoktori képzés szintjére, új tanszékek létesítésével. Nagy a változás a tudományegyetemeken: a jogtudományi kar szétválik jog- és államtudományi karra az 1870-es évek elején. A bölcsészkar most előkészítő tanfolyamból önálló egyetemi karrá alakul, igen széles tudományspektrummal. Trefort Ágoston, Eötvös József utóda a miniszteri székben, különösen a természettudományos oktatást erősítette, a kémia, a matematika, a fizika, a geológia, az ásványtan, az állat-növénytan most kap önálló tanszéket.[11]

A kiegyezés és az első világháború között új intézményekkel gyarapodott a magyar egyetemek sora: 1871-ben, Thun kezdeményezésére, Ferenc József beleegyezésével megalakult a német mintához igazodó új, korszerű Műegyetem, majd 1872-ben Kolozsvárott az ország másik tudományegyeteme. Az I. világháború előtt az országgyűlés az addig egyetemmel még nem rendelkező régiókban is universitasokat alapított, így jött létre törvényileg 1912-ben a debreceni és a pozsonyi egyetem.[12] A századforduló idején összesen 67 felsőoktatási intézmény működött Magyarországon.

A hallgatók száma az 1890-es évek közepétől az első világháború kezdetéig jelentősen, több mint 80%-kal növekedett. A képzés korszerűtlen belső szerkezetét jelzi azonban a joghallgatók túlsúlya és a felsőfokú agrárképzés szűk kapacitása. A budapesti tudományegyetem Európa legnagyobb egyetemei közé tartozott (1900/1901-ben 5600-nál több hallgatója volt). Ebben az évben a magyar felsőfokú intézményekben összesen 13 243 hallgató tanult, ellenére a magyar felsőoktatás – a népességhez viszonyított hallgatói létszámot tekintve – nem érte el a fejlett európai államok szintjét.

A hallgatói létszám növekedése szükségessé tette a felsőoktatás kapacitásának növelését: az egyetemek és főiskolák épületállománya jelentősen bővült, és számottevően nőtt az egyetemek működési kiadásainak és fejlesztésének fedezésére szolgáló költségvetési előirányzat. Az oktatók száma is több mint 50%-kal növekedett; ez azonban elmaradt a hallgatói létszám emelkedése mögött. Különösen alacsony volt az asszisztencia létszáma a felsőoktatási intézményekben. Problémát okozott, hogy míg a magyar egyetemeken a századforduló előtt számos kiemelkedő tudós és professzor tevékenykedett, utódlásukat nem sikerült hasonló színvonalon biztosítani az utánpótlás tervszerű és intézményes nevelésének hiánya miatt. A századforduló után így sok helyen középszerű, tudományos munkát nem végző oktató dolgozott. Ehhez hozzájárult, hogy a professzori kinevezések sokszor kontraszelektívek voltak, azokban politikai szempontok érvényesültek. Mindez kedvezőtlenül befolyásolta az oktatás és a tudományos munka színvonalát.

Az egyetemi oktatásra az előadások túlsúlya volt a jellemző, a gyakorlati oktatás háttérbe szorult. Problémát okozott, hogy a hallgatók egy része – például a jogászképzésben – nem járt be az egyetemre, nem hallgatta az előadásokat; vizsgáikat pár hetes felkészülés után tették le, értekezésüket pedig megvásárolták. A vizsgarendszerben a zűrzavar uralkodott (Ladányi 1991b). A 19. század második felében Nyugat-Európában, főleg a német területeken elterjedt a szemináriumi rendszer, melyet Trefort erőfeszítései nyomán 1887-ben Magyarországon is sikerült életbe léptetni. Ez a korszak egyik legjelentősebb felsőoktatási reformjaként értékelhető. Ám ez a – akkor még csak kizárólag pesti egyetem jogi karán bevezetett – rendszer a hallgatóknak csak a töredékét érintette. Általánosan csak 1913-ban fogadták el ezt a rendszert.[13]

Bár a modern magyar egyetemek funkciói lényegében megegyeztek a németekével, a magyar felsőoktatási intézmények tudományos eredményesség tekintetében még csak meg sem közelítették azokat. Ennek legalább két szervezeti oka volt: a szervezet és pozíciók „lemerevedése” és az erős miniszteriális függés. Az első probléma azért merült fel, mert ha egy tanszéket nálunk elfoglalt egy megfelelő teljesítményt nyújtó tudós, akkor egy másik, hasonlóan jó, vagy még kiválóbb tudósnak egyszerűen nem jutott pozíció. Ebben a helyzetben három elvi lehetőség merülhetett fel: új tanszéket létesíteni, más egyetemre menni, vagy az egyetemen kívüli tudományos intézetben próbálkozni. Új tanszék létesítésére egyrészt nem volt pénzügyi fedezet, másrészt az egyetemi tanácsok – szakmai kompetencia híján – inkább ellene szavaztak az ilyen kezdeményezéseknek. Új egyetemre vagy más kutatóintézetbe menni azért nem volt valós alternatíva, mert a németországi versenyhelyzettel szemben nálunk összesen két egyetem és mindössze egy komoly kutatóintézet (Egyesült Izzó) volt. A második probléma úgy jelentkezett, hogy míg Németországban a

főhatóság jótékonyan avatkozott be a belül meg nem oldható egyetemi ügyekbe és objektív kívülállóként képviselte a társadalmi érdekeket, addig Magyarországon a mindenkori politika ideológiai szándékú beavatkozásai a társadalmi érdekkel szemben az egyénieknek nyitottak kaput.[14]

5. A magyar felsőoktatási intézmények irányítása a dualizmus időszakában

A dualizmus időszakában a felsőoktatási intézmények irányítását, szervezetét és vezetését törvényi rendelkezések nem szabályozták. A kiegyezés után a pesti egyetem felügyeletét – az 1848-as egyetemi törvényeknek megfelelően – a minisztérium vette át. Mind Eötvös József (második minisztersége idején), mind Trefort Ágoston liberális reformjavaslatokat dolgozott ki az egyetem irányítására, de ezek elképzelések maradtak. Ennek oka egyrészt az volt, hogy az egyetemek saját konzervatív gyakorlatuk védelmében elutasították a kultusztárca reform-elképzeléseit, illetve az autonómia megsértésének nyilvánították a miniszter számukra kedvezőtlen rendelkezéseit. A parlamenti viták az egyetemről pedig politikai színezetet kaptak, így elodázták a felsőoktatás reformját.[15]

Az intézmények korábbi szervezeti rendje megmaradt (és ezen belül az egyes felsőoktatási intézmények közötti különbségek is). Személyi kérdésekben az egyetem hatásköre korlátozott volt: a pályázatok alapján a karok tettek ajánlatot, de a miniszter nem mindig a javasolt személyt nevezte ki. Gazdasági ügyekben az intézmények önállósága szintén csekély volt, a gazdasági hivatalok a minisztérium irányítása alatt álltak. A tanítás szabadsága ugyan továbbra sem volt törvényben rögzítve, de a gyakorlatban nem ütközött akadályba. A tanulás szabadságát az intézményi SZMSZ-ek rögzítették.[16] Az autonómia tehát az egyetemek belső szervezetére, működési mechanizmusára korlátozódott. A budapesti egyetemekénél továbbra is jóval kisebb önállósággal rendelkezett a többi felsőoktatási intézmény.[17]

A századfordulót követően a minisztériumi irányítás a fővárosi egyetemeken is erősödött: az egyetemi tanári kinevezéseknél gyakran figyelmen kívül hagyták az egyetemi álláspontot. Mind személyi, mind gazdasági kérdésekben csökkent az egyetemi önállóság, az egyetemi gazdálkodás az 1910-es években minisztériumi hatáskörbe került.[18]

Ami a belső irányítást illeti, a rektor hatásköre döntési jogosítványok hiányában meglehetősen korlátozott volt, szerepe inkább protokolláris, mintsem menedzser jellegű volt. A szokásos egy éves megbízatás ezzel a névleges szereppel összhangban állt: a „primus inter pares” pozícióban ritkán volt képes a rektor döntő hatást gyakorolni az intézmény működésére. A vezetők menedzseri hozzá nem értése miatt azonban többnyire nehézkes, szakszerűtlen és bürokratikus működés alakult ki. Különösen sok problémát jelentett az egyetemi tanács működése: már a kortársak is rendkívül nehézkesnek, az ügyek intézését késleltetőnek ítélték meg – olyan szervezetnek tartották, amely sajnálatos módon befolyásol olyan ügyeket, amelyekre nézve nem illetékes, amellett a megkívánt szakszerűséggel sem rendelkezik. A szakszerűtlen, „hozzá nem értő többség” dilettáns döntései miatt feltorlódtak az adminisztratív teendők, gyakoriak voltak a vég nélküli ülésezések − mindezek nem vitték előbbre az egyetem ügyét. A nehézkes, bürokratikus működés némely helyen kaotikus állapotokat teremtett.[19] Finánczy így ír erről 1919-ben: „Két szervi hibája van ennek az intézménynek: egyik, hogy rendkívüli nehézkességével nem egyszer késlelteti az ügyek elintézését, a másik, hogy szavazatával érdemben befolyásolja azokat az ügyeket is, amelyekre nézve szakszerűség hiányával semmiképp sem lehet illetékes.” Korányi ezt így fogalmazza meg: „Az egyetemi tanácsban mindig a hozzá nem értők vannak többségben.”[20]

Összegzés

A magyar felsőoktatás mennyiségi és minőségi fejlődése, irányítási rendszerének alakulása a dualizmus időszakában is híven tükrözi a korszak politikai viszonyait, illetve Közép-Európa fejlődési sajátosságait. A felvilágosult abszolutizmus a felsőoktatás-politikában is pozitív tartalmú változásokat hozott, a reformkor, a forradalom és szabadságharc törekvései nyomán, pedig a magyar tudományosság relatív önállóságot nyert. Az osztrák központi hatalomtól való függés azonban többé-kevésbé folyamatosan éreztette hatását, a magyar felsőoktatás minőségi átalakulása pedig – a közép-európai „torlódott fejlődésnek" megfelelően – nem tudott lépést tartani a különösen a századforduló után felgyorsuló mennyiségi bővüléssel. Figyelemre méltó, hogy az adott kor követelményeinek megfelelő reformelképzelések már a vizsgált korszakban is gyakran az országgyűlés politikai megosztottsága és az akadémiai szféra konzervativizmusa és saját, rövid távú érdekeinek védelme miatt nem valósulhattak meg.

Jegyzetek

[1] *Ladányi A.* (1991a): A felsőoktatás irányításának történelmi alakulása. Budapest, Ts-4 Programiroda; *Kardos J., Kelemen E., Szögi L.* (2000): A magyar felsőoktatás évszázadai. Budapest, NTK.
[2] *Kardos J., Kelemen E., Szögi L.* (2000).
[3] *Ladányi A.* (1991a).
[4] *Kardos J., Kelemen E., Szögi L.* (2000).
[5] *Szollár L.* (2003): Emlékező ünnepi beszéd az egyetem jogelődje, a Nagyszombati Egyetem Orvosi Kara megalapításának 234. évfordulójáról (http://www.ujsag.sote.hu/200314/2.htm)
[6] *Kardos J., Kelemen E., Szögi L.* (2000).
[7] *Ladányi A.* (1991a).
[8] *Szollár L.* (2003).
[9] *Szollár L.* (2003).
[10] *Ladányi A.* (1991a).
[11] *Simonyi K.:* A magyarországi fizika kultúrtörténete (http://www.termeszetvilaga.hu/kulonsz/k011/tartalom.html)
[12] *Zsidi V.* (2000): Felsőoktatás Magyarországon 1890–1918. In: *Magyar Felsőoktatás 2000/9. p. 41–42.*
[13] *Kardos J., Kelemen E., Szögi L.* (2000).
[14] *Palló G.* (2001): Egyetem és tudószsenik – a magyarországi eset. In: *Az európai egyetem funkcióváltozásai* (szerk: Tóth Tamás). Budapest, Professzorok Háza.
[15] *Kardos J., Kelemen E., Szögi L.* (2000).
[16] *Ladányi A.* (1991a).
[17] *Ladányi A.* (1991b): A magyar felsőoktatás a 20. században. Budapest, AK.
[18] *Kardos J., Kelemen E., Szögi L.* (2000).
[19] *Barakonyi K.* (2004): Rendszerváltás a felsőoktatásban. Budapest, Akadémiai Kiadó.
[20] *Ladányi A.* (1991b) p. 27–28.

NAGY MARIANN:*

A felvidéki akció
Állami gazdaságpolitika a peremvidékek felzárkóztatása érdekében

Abstract

At the beginning of the dualist era (1867) all the leading politicians and economic experts of Hungary were for free trade and competition, for economic liberalism. But by the end of the 19th century they gradually moved towards the view that the state should intervene to the economy in order to reach a more balanced development of regions and branches of economy. Our paper presents three interventions of the state at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century.

A kiegyezés idején Magyarország valamennyi vezető politikusa és gazdasági szakembere a szabad verseny, a szabad kereskedelem, egyszóval a gazdasági liberalizmus híve volt. Az 1873-as válság és az azt követő tartós depresszió Európa legtöbb országában irányváltozást eredményezett a gazdaságpolitikában, így Magyarországon is. A 70-es és 80-as évek fordulója új szakasz kezdetét jelentette a magyar gazdaságpolitikában; erre az új szakaszra elsősorban a magánvállalkozás – főleg a gyáripar és a korábban elhanyagolt mezőgazdasági ágak – egyre növekvő állami támogatása volt jellemző. Bár a hivatalos gazdaságpolitika alapelve mindvégig a liberalizmus maradt, az 1873-as válságot követő és az egész ország szakmai és politikai közvéleményét megmozgató gazdaságpolitikai viták eredményeképpen elfogadottá vált, hogy az államnak közvetlenebbül be kell avatkoznia az egyes ágazatok kiegyensúlyozottabb fejlődése érdekében.

Az állami gazdaságpolitikát 1867-től kezdve nemcsak az illetékes szakminisztériumok – a gazdaságpolitikai törvények előkészítése révén – valamint a magyar törvényhozás – törvények megvitatásával, elfogadásával – irányították, hanem a minisztériumok mindig kikérték az egyes gazdasági szaktestületek és érdekképviseleti szervek írásos véleményét is. E szervezeteknek a képviselőkön keresztül is volt lehetősége az érdekérvényesítésre. Melyek voltak ezek a szervezetek? Egyrészt az 1830-as években létesült Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), az 1850-ben felállított területi alapon szerveződött kereskedelmi és iparkamarák, valamint a kiegyezés után újra megkezdte működését az Országos Iparegyesület (a nagy- és középbirtokosok érdekvédelmi szervezete). Rajtuk kívül számos regionális és megyei gazdasági egyesület működött és kapcsolódott be az érdemi munkába. A század vége felé, a 20. század elején újabb szervezetek vállaltak érdekérvényesítő szerepet: 1896-ban alakították meg a nagybirtokosok a Magyar Gazdaszövetséget, amely a kisgazdák érdekeinek képviseletét és paraszti szövetkezetek szervezését is felvállalta. A nagyvállalkozók szervezetei közül a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ, 1902) és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE, 1904) érdemel említést.

A gazdasági egyesületek és érdekképviseleti szervek gazdaságpolitikai ügyekben a kormány tanácsadói voltak, de ezen felül kiadványaikkal, lapjaikkal, regionális és országos értekezleteikkel, kiállításaikkal sokoldalúan szolgálták a gazdaságfejlesztés ügyét.

Országos társadalmi mozgalom nyomására vette kezdetét 1881-ben az állami ipartámogatás. A mezőgazdaság állami támogatásának követelését először az 1879-es székesfehérvári

* Egyetemi docens, PhD – Pécsi Tudományegyetem BTK.

gazdakongresszus fogalmazta meg programszerűen. A gyáripar és az ipari szakoktatás fejlesztésére tett jelentős intézkedésekhez képest eleinte az állam valóban keveset áldozott a mezőgazdaságra. Az 1880-as években és az 1890-es évek első felében elsősorban a „merkantil" érdekek érvényesültek a gazdaságpolitikában, az agrárérdekek a 90-es években jelentkeztek erőteljesebben, miután 1889-ben létrejött az önálló Földművelésügyi Minisztérium. Különösen Darányi Ignác 12 évig tartó két minisztersége (1895–1903 és 1906–1910) idején járult hozzá a minisztérium a magyar mezőgazdaság fejlesztéséhez, a korszerű termelési módszerek terjedéséhez, elsősorban a parasztság körében. A filoxéra által elpusztított szőlők újratelepítése, az állattenyésztés fellendítése, a korszerű állategészségügyi szolgálat megszervezése, a parasztság hitelellátásának megoldása, a mezőgazdasági szakismeretek terjesztése és a talajjavítások terén fontos kezdeményező és támogató szerepet vállalt az állam.

A századfordulón kezdődtek az államnak, nem az ágazatokat, hanem egyes régiókat támogató akciói. Ezek a hagyományos gazdálkodás keretei közt megrekedt, súlyos válsággal küzdő elmaradott keleti, északkeleti és északi peremvidékek (Északkeleti és Északi-Felvidék, Székelyföld) mezőgazdaságának, főleg állattenyésztésének korszerűsítése, nyomorgó parasztságának anyagi felemelése érdekében történtek. Valamennyi peremvidéket – a rendkívül kedvezőtlen talajadottságok mellett – sújtotta a vasút hiánya, amely nagy tőkeberuházást igényelt, de a korszakban az infrastruktúra a piacokra jutásban, a modern gazdaság fejlődésében, az ipari üzemek megtelepedésében nagyon fontos szerepet játszott.

A tanulmányhoz kapcsolódó táblázatban néhány általános gazdasági, valamint a mezőgazdaság fejlettségének szintjét jellemző mutatót foglaltam össze nemzetiségi régiónként,[1] mivel a regionális fejlődés egyenetlenségei egybeestek a társadalom nemzetiségi megoszlásának fő határvonalaival. Az adatok megvilágítják, hogy az állam által indított regionális támogatások az ország valóban legkevésbé fejlett térségeibe irányultak.

1. A hegyvidéki akció[2]

A ruszinok körében uralkodó rendkívüli nyomorra „Ötvenezer Bereg megyei orosz létkérdése" címmel egy röpirat (szerzője Halász Géza) hívta fel a figyelmet 1896-ban.[3] Az ugyanezen évben tartott országos választásokon a Katolikus Néppárt jelentős agitációt fejtett ki szociális programjával a térségben. Firczák Gyula ungvári görög katolikus püspök – mint a Szabadelvű Párt immár több éve helyben megválasztott országgyűlési képviselője – felkereste Bánffy Dezső miniszterelnököt és egy titkos megállapodásban megegyeztek abban, hogy a kormány támogatni fogja a püspök és a térség szabadelvű országgyűlési képviselői által kezdeményezett „társadalmi" mozgalmat, mivel Firczák szerint „Máramaros-Bereg-Ung és Zemplén vármegyék felvidékén lakó ruthén népnek a megélhetés feltételeit meg kellene adni, miáltal az amerikai tömeges kivándorlás is megszűnnék."[4] A nyomor tényleg égbekiáltó volt, amint azt egy hírlapi beszámolóból[5] megismerhetjük: „Alacsony, a földdel majdnem egyvonalban álló tetőzetű házakban laknak, 6–8-an egy szűk szobában, vegyesen a birkákkal és sertésekkel. Házaikon kémény nincsen s fojtó füstben szoronganak némely helyen a betegek is. A falba vert két vaskarón deszkák vannak elhelyezve, mely ágyul szolgál nekik. Ez alatt tanyáznak a sertések, az ágy felett pedig bölcső csüng kötélen. Gyermekek majdnem teljesen ruházatlanul, mezítláb futkosnak a bokán felül érő hóban és jég között. Ilyen a nyomor az egész vonalon."

1897 februárjától a négy megye (Bereg, Ugocsa, Ung, Máramaros) országgyűlési képviselői több értekezletet tartottak, felállítottak egy állandó bizottságot és megfogalmazták memorandumukat, melyben összefoglalták, hogy az egyes tárcák keretében milyen intézkedéseket látnak szükségesnek.[6]

A nemzetiségi régiók fejlettségi szintjének és agrárnépességének jellemző mutatói

R é g i ó	Nyugat-Magyaro.	Délvidék	Magyar	Szlovák	Szász	Ruszin	Román	Székely	Horvát	*Országos átlag*
Agrárhányados	57,7	64,9	63,3	60,6	68,2	65,9	71,4	69,9	78,3	*66,6*
Agrársűrűség (ezer katasztrális hold művelt területre jutó mezőgazdasági népesség)	354	331	393	454	431	482	490	429	605	*431*
Iparforgalmi népesség, %	29,4	21,7	24,3	26,1	19,5	18,6	18,0	18,6	13,4	*21,5*
Vasútsűrűség (km/ ezer km^2)	108,1	93,8	82,0	63,0	65,7	41,6	45,8	30,6	54,5	*66,6*
Egy hold művelt területre jutó kataszteri tiszta jövedelem, fillér	1496	1743	1060	890	525	355	551	320	951	*994*
Egy mezőgazdasági lakosra jutó kataszteri tiszta jövedelem, korona	42,8	53,5	27,4	20,0	12,5	7,6	11,8	7,7	16,2	*23,6*
Művelt terület az összterület %-a	68,4	79,4	65,3	49,4	52,4	38,3	44,0	39,0	47,2	*55,9*
Ugar a szántó területének %-a	4,5	2,6	7,9	9,5	15,7	21,5	15,5	21,7	7,0	*8,9*
Egy mezőgazdasági keresőre jutó művelt terület, hold	7,04	7,63	6,47	5,36	5,36	5,53	4,96	5,69	3,71	*5,69*
A legelő aránya az összterületből, %	6,4	9,8	11,2	10,8	13,6	12,7	14,4	11,4	13,0	*11,9*
Az erdő aránya az összterületből, %	15,0	4,2	17,5	34,8	29,2	46,0	37,3	46,7	34,6	*26,9*
Hozamindex. (32 növény átlagtermésének súlyozott indexe)	110	115	100	103	105	91	95	93	75	*100*
Gép- és eszközindex (33 gép- és eszközváltozó indexeinek átlaga)	270	119	115	140	82	43	50	100	72	*100*
Önálló birtokos és segítő családtagja a mezőgazdasági keresők %-a	62,0	57,4	57,4	67,0	71,2	69,7	70,5	66,4	89,4	*66,9*
100 önálló birtokosra jutó mezőgazdasági bérmunkás	104	127	128	90	68	77	76	84	28	*92*
A mezőgazdasági keresők közül ír-olvas, %	91,3	64,2	73,5	71,8	61,1	35,5	39,0	58,2	48,8	*60,9*
A 100 hold feletti gazdaságok részesedése a mezőgazdasági művelés alatt álló területből, %	37,0	30,6	44,5	29,1	12,9	21,7	20,7	15,3	12,5	*32,0*
Az 1000 hold feletti gazdaságok részesedése a mezőgazdasági művelés alatt álló területből, %	24,1	15,1	26,8	14,1	4,0	8,8	9,8	4,2	7,8	*17,9*
Az 50 koronánál több földadót fizetők aránya a felnőtt férfi birtokosok közt, %	29,8	32,6	14,2	6,8	2,4	1,4	2,5	1,5		*11,4*
A 20 koronánál több földadót fizetők aránya a felnőtt férfi birtokosok közt, %	64,4	62,5	41,9	23,5	17,4	7,5	12,3	7,9		*31,9*
Az 5 koronánál kevesebb földadót fizetők aránya a felnőtt férfi birtokosok közt, %	3,5	5,1	13,1	28,4	25,6	51,5	37,4	53,1		*23,4*
Egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó termelési érték, korona	345	317	273	237	210	148	169	146	187	*236*

Darányi Ignác miniszter Egán Edét,[7] egy Bécsben és Hallében tanult, az 1880-as évek végétől országos tejgazdasági felügyelőként működött szakembert[8] nevezett ki miniszteri biztosnak a térségbe, ahol először Bereg megyében (a szolyvai járásban), majd Ungban és Máramarosban indult meg az akció. Egán tanulmányutat tett a helyszínen és terjedelmes emlékiratban ismertette a ruszinok helyzetét és javaslatait. A nyomor fő okát az úrbéri rendezés[9] és a tagosítás

helytelen végrehajtásában látta:[10] a legrosszabb, legtávolabbi földeket kapták, s a kaszálók, legelők, erdők nagy részétől megfosztották a parasztokat. Ipar, bányászat nincs, a közlekedés fejletlen, az élelmiszerek 15–20 százalékkal drágábbak, mint Pesten. A nép csak vállalkozók közvetítésével és többszörös áron jut földbérlethez. Hitelszövetkezetek hiányában uzsorakölcsönön tengődnek és halnak éhen, a több mint 30%-os kamat terhe miatt. A hegyvidéki megyékben megvannak Egán szerint a lehetőségei egy, a svájcihoz hasonló nagyarányú havasi állatgazdálkodás kifejlesztésének. Ennek megvalósításához a kincstári havasi legelők (kb. 100 000 kh) bérletbe adása, állatjuttatás (tenyészállatok kihelyezése), hitelszövetkezetek létesítése és az erdőtörvény revíziója kell. Egán jelentését megvitatták a minisztériumban és megindult a bérletek kiosztása helyi bizottságok (papok, tanítók, uradalmi tisztviselők, miniszteri megbízott) segítségével. A kincstári földek bérbeadásán kívül az állam szerződést kötött a Schönborn uradalommal is és 12 660 kh földet bérelt tőle 25 évre, amelyet tovább parcelláztak 4132 kisgazdának.[11] Erről és 100 db borzderes üsző 3 éves részlettörlesztésre történő kiosztásáról már 1898 novemberében, a szolyvai közgyűlésen beszámolhatott Egán az ott jelenlévőknek.[12] A hitelszövetkezetek megalakítását szintén elkezdték és 3 év alatt 11 hitelszövetkezet jött létre az országos központi szövetség kötelékében. A helyi pénzintézetek azonban nem vettek benne részt. Az 1898-as közgyűlésen Egán a tervek között említette fogyasztási szövetkezetek létrehozását is, valamint a gyümölcsfatenyésztés és gyümölcstermelés elterjesztése érdekében Szolyván egy 25 holdas állami faiskola létesítését, melyből olcsó áron vagy ingyen fognak egyesek gyümölcsfacsemetéket kapni. Az 1900-ban, Munkácson tartott közgyűlésen már szóba került az akció kiterjesztése mind a négy, ruszinok lakta megyére,[13] de végül erre csak 1901-ben került sor. Közben Egán Ede már 1900-ban szembekerült egyes politikai körökkel, akik nem akarták az akció szélesebb körű kiterjesztését. Ezért kinevezték mellé 1901 elején Paris Frigyes ny. kolozsvári királyi ügyészt, hogy a „kerékkötő" szerepét játssza mellette. Ő törvényellenesnek minősítette a hitelszövetkezetek és az áruraktárak szervezését. A kettőjük közötti ellentét áthidalhatatlanná vált, Paris kifogásolta Egán működését egy miniszteri tanácsoshoz írt levelében. Egán is megvádolta őt, hogy egy érdekkoalíció szolgálatában áll. Darányi végül Parist figyelmeztette, amire ő lemondott. Mindez 1901 júniusában történt, szeptemberben pedig „véletlen" baleset következtében elhunyt Egán Ede.

1901 nyarán Egán Ede, röviddel halála előtt, elküldte a Darányinak küldött jelentését Széll Kálmán miniszterelnöknek és Firczák Gyula püspöknek is a máramarosi kivándorlási mozgalom ügyében. Ebben beszámol az 1900-ban Máramaros 6 járásának 100 községében és 1901 tavaszán folytatott Ung megyében tett útjairól: „…A legelső és legfőbb baj, mely a népet kivándorlásra hajtja … a legelő-hiány."[14] A már említett úrbérrendezés,[15] illetve az 1879-es erdőtörvény[16] következtében „az állattenyésztés nélkülözhetetlen kelléke hiányzik. A mezőgazdasági földek a megélhetéshez szükségest nem termik. Más munka-kereset alig van. Tehát egyik vármegyéből a másikba vándorolnak munkát keresni, s ha nem kapnak, akkor már messzebb, túl az Óperenczián kénytelenek boldogulást keresni."[17]

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1900 januárban felterjesztést írt az uralkodónak, melynek tartalmát Ferenc József megelégedéssel vette tudomásul: „A fennálló bajok keletkezési okául tekintendő ama körülmény is, hogy Magyarország hegyvidékére a mezőgazdasági kultúra a sík- és dombvidékről került és így nem számolván a hegyvidék különleges viszonyaival, az nagy részben a gabonatermesztésre lett alapítva. […] A megélhetésnek egyik biztosítékát abban is fellelhetni véltem, hogy ezen földmívelő nép, melyet saját földjének megmunkálása egész éven át nem foglalkoztathat, időközönkint az ország más vidékein nyerjen elfoglaltságot és kenyérkeresetet. A birtokokat terhelő uzsorakölcsönöknek olcsó földhitellel való felcserélése, hitel- és fogyasztási-szövetkezetek létesítése, minta parasztgazdaságok felállítása és a havasi legelők belterjesebb üzembe vétele képezné legalázatosabb nézetem szerint eleinte a megélhetés, később a megizmosodás után a kívánatos jólét megteremtésének alapját."[18]

2. A székely (erdélyrészi)[19] *akció*

Egy másik peremvidéken, Erdélyben már közel két évtizede szerveződött társadalmi mozgalom (Erdélyi Gazdasági Egyesület, Erdélyrészi Kárpát Egyesület, napilapok, konferenciák, településeken székely társaságok), amely 1902-re ért révbe: Tusnádon megtartották az első és egyben legjelentősebb székely kongresszust, hogy Udvarhely, Csík, Háromszék, Maros-Torda és Torda-Aranyos megyékben véget vessenek a gazdasági stagnálásnak, a demográfiai válságnak, a termelési és értékesítési problémáknak. Ezen a megjelent több országgyűlési képviselő, egyes minisztériumok kiküldöttei és a helyi hatóságok vezetői. Erdélyből Románia irányába az 1880-as évektől folyamatosan zajlott a kivándorlás: közel 100 000-en hagyták el végleg Erdélyt. A kongresszus résztvevői szerint a liberális gazdaságpolitika átmenet nélkül zúdult a régióra, ezért került válságba a hagyományos mezőgazdálkodás. Okát a határőrvidék megszüntetésében, a legelőelkülönítésben és a tagosításban látták. A régióban a közbirtokosságot megszüntető arányosítási törvények okozták a gondot, mivel a távolról érkező tőkeerős kereskedő cégek felvásárolták a megszorult parasztok arányosítási jogait, akik így elestek a szabad legeltetéstől, aminek következtében a község elszegényedett, az erdőket pedig kiirtották a kereskedőcégek. Az állami erdőtörvény viszont kitiltotta az állatokat legeltetőket az erdőből (hasonló következményekkel járt, mint a ruszin hegyvidéken). A birtokrendezés, telekkönyvezés lassan haladt, mivel a mérnökök négyszemközt igyekeztek színlelt adásvételi szerződéseket kötni. A kevés megművelhető területen itt is egyoldalú gabona- és kukoricatermelés folyt. A telkek gyorsan aprózódtak a jelentős népszaporulat és az örökösödési szokások következtében. A ruszinok lakta térséghez hasonlóan a Székelyföldön is nagyon kedvezőtlenül alakult a vasútsűrűség. A vasútvonalak kiépítését, a térség országos vérkeringésbe való csatlakozását már az 1880-as évektől sürgették a helyi társadalmi szervezetek. Az 1902 júniusában Darányi Ignác által létrehozott székely kormánybiztosság[20] már két év múlva elérte, hogy az 1904-ik évi beruházási törvény biztosítsa a székely vasutak teljes kiépítését.[21] 1903-ban Tisza István menesztette Darányi Ignácot, az új miniszter (Tallián Béla) azonban folytatta az akciókat és létrehozta a minisztériumon belül a kirendeltségi ügyekkel foglalkozó önálló főosztályt. Az akció keretében – hasonlóan a hegyvidéki akcióhoz – segítették a hitelszövetkezetek és fogyasztási szövetkezetek elterjedését, vetőmagokat osztottak, tenyészállatok kedvezményes árú kihelyezéséről gondoskodtak, népkönyvtárakat, gazdaköröket létesítettek. Mindemellett a székely gazdákat a közeli, hasonló természeti adottságokkal, azonban fejlett mezőgazdasági kultúrával rendelkező szász községekbe is elvitték tanulmányutakra, ahol megismerkedtek a korszerű istállózó állattartással, a trágyázás fontosságával és hasznával.[22] Az 1905/06-os válság idején írta az *Udvarhelyi Híradó*: „mióta a nagy közjogi küzdelem lefoglalja úgyszólván az egész ország figyelmét, a Székelyföld gazdasági nyomora századrangú kérdéssé süllyedt.”[23] 1909-ben válik a székely akcióból erdélyrészi akció (Kolozs, Szilágy, Alsó-Fehér megyék bevonásával).

3. A felvidéki akció

Darányi Ignác 1906-ban ismét miniszter lett a koalíciós kormányzat ideje alatt. 1908-ban Zsolna székhellyel a Felvidékre, a szlovákok lakta Árva, Trencsén, Liptó megyékre is kiterjesztette az akciókat. Felmerülhet a kérdés, miért éppen ezekre a megyékre. A *szlovák régió*ban, ahol a magyarországi szlovák lakosság több mint kétharmada élt, a népességnek mindössze 60%-a élt a mezőgazdaságból.[24] A szlovák régión belül azonban három jellegzetes agrárrégiót[25] különböztethetünk meg, amelyek élesen elkülönültek egymástól: az Ény-Felföldön majdnem 72% (csak a horvát megyékben és a keleti peremrégiókban magasabb), a másik kettőben[26] viszont a magyar többségű régiónál is alacsonyabb volt az agrár-

hányados. A kivándorlás következtében legjelentősebb embervesztéseket elszenvedett etnikai csoport szintén a szlovákság volt (a szlovákok 10,1‰-e vándorolt ki 1899–1913 között) és csak őket követik a ruszinok (8,1‰). Míg a Kisalföldet nem érintette érzékenyen a kivándorlás, Szepes és Turóc megyékben az országos átlag három-négyszeresét is elérte, de nem kímélte Sárost és Liptót, valamint Árvát sem. A kivándorlók háromnegyede a mezőgazdasági népességből, főként a szegényparasztság soraiból került ki. Ha pedig megnézzük a gazdálkodás egyik fontos mutatóját – az ugar arányának alakulását a szántóterületen[27] belül –, akkor egyértelmű lehet számunkra, hogy a magyar királyi Földművelésügyi Minisztérium miért éppen Zsolna székhellyel szervezte meg 1908-ban azt a kirendeltséget, amely kezdetben három megyében, majd 1911-től Zólyomban is a mezőgazdasági termelést és belterjes gazdálkodást ösztönző „akcióba" kezdett.[28] Az ország más, gazdaságilag elmaradott peremvidékéhez (ruszin,[29] székely)[30] hasonlóan igyekeztek elősegíteni a „fajmarha, a jófajta sertések és fajbaromfik beszerzését; meghonosítani a házinyúltenyésztést; gazdaköröket alapítottak, ahol szakszerű felolvasást tartottak a nép szakismereteinek gyarapítására; mintagéptelepeket állítottak fel, melyeket csekély díj fejében bérbe adtak gazdaköröknek; jófajta oltványok beszerzésével segítették a gyümölcstermelés fejlesztését; felkarolták a szövetkezeti ügyet és a létesített tejszövetkezeteket anyagilag is támogatták; téli háziipari tanfolyamok szervezésével pedig a háziipar fejlesztésére is súlyt helyeztek."[31] A szántón belüli kedvezőtlen ugararány mellett problémát jelentett az is, hogy a tagosítás nagyon lassan haladt előre. Még 1914-ben is a szlovák nemzetiségi régióban állt a legtöbb tagból egy birtok[32] a korabeli földadókataszter szerint. A legsúlyosabb helyzet ebből a szempontból Trencsén és Árva megyékben volt, mivel ebben a régióban egy birtok átlagosan 29 tagból állt.

Hogy alakultak a jövedelmi viszonyok regionális eltérései[33] a 24 éven felüli földbirtokosok és bérlők körében? Önálló gazdálkodónak lenni nem feltétlenül jelentett magas jövedelmi szintet. Hiába volt önálló gazdálkodó az őstermelő férfiak kétharmada pl. Árvában, jövedelemszintjük nagyon alacsony volt. Míg Árvában 2,8%-uk fizetett 20 K feletti földadót,[34] Bács-Bodrogban 74,2% volt ez az arány. A szlovák régión belül a Kisalföldön 40% ez az arány, az Északi-Felföldön 12,6%. Még nagyobb eltéréseket találunk az egyes megyék között, ha az 50 korona földadónál többet fizetőket vizsgáljuk. Átlagosan a 24 éven felüli férfiak 11,4%-a fizetett 50 korona felett. A megyék egyharmadában legalább ennyi vagy ennél több volt ezen férfiak aránya, a fennmaradó kétharmadban azonban az átlagnál jóval kevesebb. Nem érte el az egy százalékot többek között például Árva, Sáros, Fogaras, Csík, Udvarhely megyékben. Ugyanakkor Mosonban 46,4, Bács-Bodrogban 46,3%-uk fizetett 50 koronánál többet. A Kisalföldön 13,3%-uk, az Északi Felföld 5 megyéjében 1,9%-uk fizetett ilyen összeget.

Az ország keleti és északi peremterületeinek régióiban a 24 éven felüli birtokosok 70%-a legfeljebb 10 korona földadót fizetett. Az Északi-Felföld (az ÉNy-ival együtt), Erdély és az Északkeleti-Felföld állnak a sor élén a két alsó adókategóriákban. Az itt élők tehát zömében rossz minőségű és kis területen gazdálkodtak, amely önellátásukra sem volt elég. Iskolázottságuk alacsony volt és tőke sem állt a rendelkezésükre, hogy jelentős fordulatot hajtsanak végre a termelés módját és szerkezetét illetően.

Az Északi-Felföld régióiban volt esély a gyáripari elhelyezkedésre is (és amint az ipari foglalkoztatottak arányából kiderült, sokan meg is tették), ahol azonban a keresetek, hasonlóan az ország egyéb területeihez, vagy akár Németországhoz, Angliához messze elmaradtak az USA-beliektől. Így aztán nem véletlenül panaszkodtak jelentéseikben az ipari üzemek vezetői, akik nem találtak elég munkaerőt… A munkaerő jelentős része magasabb bérért a tengerentúlra vándorolt. „Az Amerikából visszatérő tótok nagy része itthon marad. Mert a tótok leginkább kenyérkereset, illetőleg pénzszerzés céljából vándorolnak ki, a

amikor kisebb-nagyobb összeget szereztek, visszatérnek, s rendesen földbirtokot vásárolnak és földmíveléssel avagy korábbi mesterségükkel foglalkoznak, hogy aztán újból kivándoroljanak. Vannak, kik háromszor is megteszik az utat."[35]

Tisza István miniszterelnöksége, illetve Serényi Béla földművelésügyi minisztersége idején sem álltak le az akciók, hanem átszervezték őket és már 31 megyére[36] kiterjedően igyekeztek a regionális különbségeket csökkenteni.

Az állami akciók értékelése

Valamennyi akciót fennállása alatt sok bírálat és kritika érte: a hivatali adminisztráció ügyintézése[37] lassú volt és pontatlan, az egyes akciók tevékenységének eredményessége[38] pedig nehezen számszerűsíthető. Mindazonáltal ezek az akciók hosszú távon hozzájárultak a fejlettebb gazdasági kultúra elterjedéséhez. A Földművelésügyi Minisztérium költségvetésén belül egyre jelentősebb arányú kiadást jelentettek az akciókra fordított költségek a tárca időnként arányaiban csökkenő állami költségvetése és folyamatosan növekvő hiánya ellenére.[39] Egyik akciónak sem volt rá ugyanakkor elég ideje és lehetősége, hogy kiforrja magát. 1897-ben kezdődött az állami szerepvállalás egyetlen járásban és 1914-ben már kitört az első világháború, ami megakadályozta, hogy a természetes fejlődés és az állami támogatásoknak köszönhető pozitív változások valósággá váljanak. Az „évtizedes mulasztásokat és hátramaradást" – amint azt a biztosok megfogalmazták – nem lehetett néhány évi munkával helyrehozni, különösen azért, mert az akciók fő mozgatója a Földművelésügyi Minisztérium volt, a többi minisztérium többnyire érdektelen volt, vagy csak esetlegesen hozott intézkedéseket. Mindenképpen hiányzott a minden kormányzati ágra kiterjedő fejlesztési program.[40] Balaton Petra értékelését kiegészítve Szarka László a felvidéki akciót említve azt is kiemeli, hogy „az egész akció előkészületei a vármegyei apparátus, a közigazgatás felkészültségének javítását is szükségessé tették volna."[41]

Egy ország gazdaságának fejlődését mind az ágazati, mind a regionális fejlődés egyenetlenségei fékezik és torzítják.[42] Ezért fontos az állami beavatkozás, különösen ha az egyes régiókban az egyre erősödő feszültségek megjelennek a társadalmi és a politikai struktúrában, amelyek a 20. század elején nagyrészt egybeestek a társadalom nemzetiségi megoszlásának fő határvonalaival.

Jegyzetek

[1] A mutatók saját számítások: *Nagy Mariann* (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Budapest.

[2] A hegyvidéki akcióról l. még *Botlik József* (2000): Egestas Subcarpathia. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Budapest; *Vígh Kálmán* (1994): A hegyvidéki akció és a kárpátaljai zsidóság. Partes populorum minores alienigenae, 1. 167–182. old. *Gönczi Andrea* (2005): Egy magyar kísérlet az alpesi tejgazdálkodás megvalósítására – a hegyvidéki akció. Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Évkönyve, IV. Beregszász.

[3] Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor; II. kötet. Budapest 1956. 526.

[4] A püspök öt feltételhez kötötte az északkeleti megyékben erőteljessé vált néppárti agitáció ellensúlyozását, köztük a főszövegben idézett rutén nép megélhetési feltételeinek javításához. A püspök kézírásos feljegyzésének teljes szövegét – az öt általa támasztott feltétel megfogalmazásával – valamint azok teljesülését közli: Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. Budapest 1977. 99–100. old.

[5] A ruthének segítése. Az *Egyetértés* tudósítójának távirata. 1900 februárjában az érdekelt minisztériumok és megyék vezetői egy másfélnapos tanulmányúton vettek részt. Kemény G. Gábor i. m. 858. old.

[6] Emlékirat az Északkeleti Kárpátok közt és Kárpátalján lakó ruthén nyelvű nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában, 1897. Közli Mayer i. m. 220–236. old.

[7] Egán Ede életéről l. többek között *Vígh Kálmán:* Borostyánkői Egan Ede, a hegyvidéki nép jótevője (1851–1901). Vasi Szemle, 50. (199) 1: 86–95. old.

[8] Egán Ede már 1890-ben a Tudományos Akadémia nemzetgazdasági gyűlésén tartott előadásában – könyv formájában „Kárpátaink közgazdasági hivatása" címen ugyanabban az évben megjelent – javasolta a havasi állattenyésztés megvalósulását. Az 1897-es emlékirat és Egán előadásának szövegét összehasonlította Mayer Mária és megállapította, hogy az emlékirat kivonatos idézése Egán Ede előadásának. Mayer i. m. 102–104. old.

[9] „Az úrbéri rendezésnek első hibája az volt, hogy annak elintézése teljesen az úrbéri bíróság kezében lévén, ezen nagyfontosságú átalakításnál hiányzott minden közgazdasági érzék, hiányzott a szükséges jóindulat a néppel szemben és hiányzott a gyakorlati érzék, a gazdasági szakértelem."… „A második alaphibája az úrbéri rendezésnek az volt, hogy a törvény az egész birtok rendezést, mint pert fogta fel, ahelyett hogy az állam ezen fontos tulajdonjogi kérdésnek eldöntését saját kötelességének tartotta volna és államilag járt volna el az ügyben."

[10] Kemény összefoglalója Egán emlékiratának II. fejezetéről. i. m. 526. old.

[11] *Kemény* i. m. 535. old.

[12] Uo. 536. old.

[13] Uo. 858. old. (Beregen kívül Ung, Ugocsa, Máramaros megyékben is.)

[14] Uo. 871. old.

[15] Egán Ede tévesen használja jelentéseiben az úrbérrendezés kifejezését, melyet akkor és ma is Mária Terézia 1867-es rendeletére használták, használjuk. Ez alatt értsd: az úrbéri viszonyok megszüntetése, felszámolása az 1853-as úrbéri pátenst követően.

[16] 1879:XXXI.tc. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5861. A községi lakosok a legelőből majdnem teljesen kiszorultak, mivel a törvény rendkívüli megszorításokat tartalmaz. Egyrészt a volt úrbéresek a legelő illetőség fejében kapott erdőtalaj fakészletét kihasználták, a területen korlátlanul legeltettek és ennek következtében az elkopárosodott. Másrészt sok helyen nem voltak képesek legelő területet szerezni, mert a nagyobb és az erdőtörvény rendelkezése alá tartozó erdőbirtokosok még drága pénzen sem adhattak elegendő legeltethető területet az erdőgazdasági üzemterv rendelkezései miatt. (Egán Ede jelentése Darányinak: idézi Kemény i. m. 873. old.)

[17] *Kemény* i. m. 873–74. old.

[18] *Kemény* i. m. 850. old.

[19] A székely (erdélyrészi) akció forrásait l. *Balaton Petra* (2004): A székely akció története. I. Források. Budapest. Az akcióról alapos levéltári források alapján l. uő: A székely akció története, 1902–1914. állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására. Debrecen 2006. PhD-kézirat.

[20] Marosvásárhely lett a központ.

[21] *Balaton* i. m. (2006) 157. old.

[22] (Enesei) Dorner Béla a székelyföldi miniszteri kirendeltség vármegyei megbízottja volt. Ezen tisztségében a székely kisgazdákat minden évben tanulmányi kirándulásokra vitte szász községekbe. 1908-ban egy 65 főből álló csapatot a barcasági szász gazdákhoz vezetett. „Akár őshazájukból magukkal hozott érzék és tudás (hol szintén gyenge, rossz földön gazdálkodtak, tehát a trágyát már megbecsülniök kellett, de ott már akkor a márgával való följavítás ismeretes is volt) akár az erdélyi gyengébb és trágyázás nélkül nem termő talaj kényszerűsége, akár már a régibb időkben vezetőik által beléjük oltott szaktudás volt az oka: de tény, hogy Erdélyben a trágyakezelés és helyes trágyázás iránti magasabb érzéket csakis náluk tapasztaltam. […] A trágyatelep egyúttal a gazda minőségének fokmérője. Minél magasabban, szebben, rendesebben van az fölrakva, mint egy szépen megrakott szénásszekér (sőt árnyékszék melléje, reája van építve, nagyon okosan!) annál jobb módot jelez ez a gazdánál. A leányos apa a kérőt körülvezeti a gazdaságában, és dicsekedve mutatja neki a nagy trágyatelepet, látod: ‚jó helyre házasodol!'. A lakodalmas nép a templomból a lakodalmas házba jövet, elől a fuvószenekarral az udvarban először körülkerüli a trágyatelepet, csak azután tér be a lakodalmas házba. Ez is babonás összefüggésben van a ‚gazda aranyával' tehát azzal, hogy ha az oly nagy lesz mindig, mint a lakodalomkor: akkor lesz jó mód ezután is." (Enesei) *Dorner Béla* (1910): Az erdélyi szászok mezőgazdasága. Győr. 251–252. old.

[23] Idézi *Balaton* (2004) i. m. 40. old.

[24] Az országos átlag 67% volt, a nyugat-magyarországi régióban 58, de a horvát megyékben 78 és a román többségű régióban is elérte a 71%-ot.

[25] Nemzetiségi régiók, agrárrégiók a 19/20. század fordulóján. *Közép-Európai Közlemények*. 2008/1. 86–99. és Uő (2003) i. m. A három alrégió: Kisalföld (Pozsony, Nyitra Bars), Északi-Felföld (Turóc, Liptó, Zólyom, Szepes, Sáros), Északnyugati-Felföld (Árva, Trencsén).

[26] Kisalföld: 61,2%, Északi-Felföld: 52,6%

[27] Az országos átlag: 8,9%, amihez képest a szlovák régió átlaga (9,5%) nem magas, de ez olyan szélsőséges értékeket takar, mint Árva megye, ahol 30,1% vagy Pozsony megye, ahol 2,7%). Az Északi Felföld valamennyi megyéjében is meghaladta a 10%-ot.

[28] Az állami segélyakciók az első világháború kitöréséig folytatódtak, s a kormányzat 1914 áprilisában is tárgyalásokat folytatott újabb tervezetek megvalósítása érdekében.

[29] Bereg megyét kivéve a ruszin régióban az ugar aránya a szántó területből 20–30% között volt.

[30] A székely régióban Csíkban a szántó majdnem fele ugar volt, de a többi megyében is 10–30% közötti.

[31] *Pechány Adolf* (1913): A tótokról. Budapest. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Szerk.: Szabó Oreszt. 151–153. old.

[32] Az országos átlag: 9,7; a szlovák régióban 14,9, a szász-román régióban 11,9, a székelyben 11,2, a ruszinban 11,0. A Kisalföldön 8,8 volt ez az érték.

[33] Az adatok saját számítások: Adatok a magyar mezőgazdaság jövedelmi viszonyainak vizsgálatához a 20. század elején. In Falvak, földek, földművesek. Agrárpolitikai, agrártörténeti, településfejlesztési -tanulmányok. Agroinform Kiadó, Budapest, 2004. 101–129. old.

[34] A művelt terület egy holdja után fizetett földadó arányosan illeszkedett az adott terület kataszteri jövedelemmel jellemzett minőségéhez. A legjobb minőségű földek egy holdja után 4–5 korona földadót fizettek (Bács-Bodrog, Békés, Csanád), míg a legrosszabb minőségűek után jóval 1 korona alatt. A földadó lineáris adórendszerként működött, azaz Baranya megyében pl. 5 koronát 1,64 hold művelt terület után fizettek, 50 koronát pedig 16,44 hold után. Ennek megfelelően Árva vagy Csík megyében 5 kornűt 10–12 hold után kellett fizetni, s ezzel arányosan 50 koronát legalább 100–120 hold megléte esetén.

[35] Bárdossy Jenő Sáros megyei alispán jelentése Széll Kálmán miniszterelnöknek. A teljes jelentést közli *Kemény G. G.* (1964.). i. m. 581. old.

[36] 1911-től Zólyom, 1913-tól Bars, Gömör-Kishont és Turóc megyékre is kiterjednek az akciók.

[37] *Balaton* (2006) i. m. 407. old.

[38] Valószínűleg azonban a kormányakciónak köszönhető, hogy a ruszinok lakta régióban az 1911-es állatszámlálás adatai alapján jelentős a szarvasmarha (egy lakosra 385, országos átlag 366) és a fejős tehén állomány (170, illetve 157) és mindemellett a marhaállomány több mint 70 százaléka tarkafajta. Nagy i. m. 259.

[39] *Balaton* (2006) i. m. XXVIII.

[40] *Balaton* (2006) i. m. 411. old.

[41] *Szarka László* (1995): Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony. 118.old. Szarka ugyanott még idézi Crauss István Nyitra megyei főispánt, a FEMKE elnökének jelentéseit vagy a liptói, szepesi hivatalos vármegyei lapok nemzetiségpolitikai jellegű közleményeit, amelyek szintén jelzik, hogy a vármegyei „apparátus a következetes nyelvi-kulturális magyarosítás támasza volt a szlovák régió vármegyéiben, s mint ilyen valójában alkalmatlan volt a szlovák nép körében végzendő pozitív társadalmi, gazdasági akciók irányítására.”

[42] Erről bővebben lásd *Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest; *Gulyás László* (2007): Két történeti régió fejlődésének hosszú távú tendenciái. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 217–233. old.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY:*

Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei

Abstract

In a geopolitical aspect the Austro–Hungary was a complex geostrategical and military geographical formation which had a long political and geographical developing process. In this process coherent and spread geographical factors appeared which entered into balance for centuries and the effects of those factors reserved the Habsburg Empire and Austro–Hungary. This empire had become a Danubian empire which had some geostrategical factors: for example geographical glacises, balanced territorial features, almost closed military geographical borders, centralization effects of geographical basins and central position. The author presents those factors, a geographical developing process of the Austro–Hungary and summarizes the geostrategical position of the Monarchy in the First World War. This essay presents that the joint application of these different factors can help to understand the process of the Austro-Hungarian Empire's existence and its disintegration.

Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia a közép-európai térfejlődés szerves történelmi folyamataként jött létre, és kialakulásában, területi változásaiban, fennállásában, külpolitikai törekvéseiben, valamint széthullásában geográfiai tényezők kényszerítő hatásai érvényesültek. E dunai birodalom esetében egyszerre voltak jelen azok az összetartó és szétfeszítő földrajzi hatások, amelyek – más jellegű tényezők mellett – az első világháború végére pontot tevő társadalmi, politikai és katonai összeomlásig egyensúlyban voltak. Az egyensúlyi helyzet leginkább abban fejeződött ki, hogy az olykor hol erősebben, hol gyengébben hangot kapott nemzeti elszakadási törekvések ellenére a Habsburg Birodalom, majd a lényegében abból kialakuló Osztrák–Magyar Monarchia – minden területi változása ellenére – évszázadokon át fennmaradt, és úgy a világ, mint kontinensünk politikai színpadán nagyhatalmi szerepet játszott, vagy egyes időszakokban azt játszani igyekezett. Tanulmányunkban e nagyhatalmi helyzet, valamint annak gyengülése mögött meghúzódó geográfiai tényezők egyetlen csoportját foglaljuk össze, nevezetesen azokat az általunk legfontosabbnak vélt katonaföldrajzi és geostratégiai jelenségeket, amelyek szerepet játszottak a Monarchia geográfiai sorsának alakulásában.

A közép-európai birodalom

Jóllehet az elmúlt időszakban hazánkban is megélénkültek az egykori Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos kutatások,[1] sőt Hajdú Zoltán tollából figyelemre méltó és alapkérdéseket tisztázó tanulmány is jelent meg, mégsem mondhatjuk, hogy részletes, minden területre kiterjedő ismeretünk lennének e közép-európai államalakulatról.[2] Különösen feltűnő, hogy a kutatások eddig mennyire mellőzték a katonaföldrajzi, valamint geostratégiai szemléletet, amely nélkül – véleményünk szerint – nem értelmezhető a Monarchia sem nagyhatalmi, sem első világháborús szerepjátszása. Miután az előző korok hadtörténelmi

* A hadtudományok kandidátusa – nyugdíjas.

fejlődési folyamataiból eredően a 19. század második felének nagyhatalmai – a külpolitikai küzdőtéren – elsősorban katonai hatalomként jelentek meg, s ennek megfelelő nagyságú fegyveres erőket tartottak fenn már a béke idején is, eleve felvetődik az óriási katonai potenciálok alkalmazásának kérdése, sajátos geográfiai szempontból. Ez utóbbi esetében az Osztrák–Magyar Monarchia különös kényszerpályán mozgott, mert természeti és társadalom-, valamint politikai földrajzi adottságainak kül- és katonapolitikai kihasználását a birodalom közép-európai térben elfoglalt helyzete, valamint főleg etnikai sokszínűsége korlátozta.

Az Osztrák–Magyar Monarchia – ha nem is döntő, de meghatározó – katonai súlya a kor világpolitikájában legfőképpen területi nagyságából és demográfiai állapotából eredt. Az ország tekintélyes földrajzi mérete – *676 443 km²* – és a benne élő lakosság lélekszáma – 1913-ban *52 523 254 fő* – már önmagában is jelentős külpolitikai súlyra utal.[3] E hatalmas birodalomról már megalakulásakor el szokták mondani, hogy a korabeli Európa harmadik legnagyobb állama volt; területi kiterjedésben csak Oroszország, valamint az akkoriban szintén perszonáluniót alkotó Svédország és Norvégia előzte meg.[4] Majd a két utóbbi állam különválása után a kontinens második legnagyobb területű országa lett, lakosságát tekintve az első világháború kitörésekor Európa harmadik helyén állt.[5] Részben a Monarchia belső viszonyaiból, részben történeti fejlődéséből adódott, hogy nemcsak nemzetiségi összetételében, hanem államjogi szempontból is bonyolult politikai és történeti földrajzi képletet alkotott.[6] Állt úgy úgynevezett örökös tartományokból *(Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Karintia, Krajna, Salzburg, Stájerország, Tirol, Vorarlberg)*, a cseh királyi korona országaiból *(Csehország, Morvaország, Szilézia)*, a keleti területekből (*Bukovina*, valamint *Galícia* és *Lodoméria*), továbbá *Dalmáciából* és a három tartományt összefogó Tengermellékből [Partvidék] (*Görz-Gradiska, Isztria, Trieszt* és *Cattaro Terület*), ezen túl a magyar korona országaiból (*Magyar Királyság, Horvát–Szlavon Királyság, Fiume* városa és vidéke), végül pedig az 1878-ban okkupált és 1908-ban annektált Bosznia-Hercegovinából. A Monarchia területi nagyságához és lakossága lélekszámához megfelelő méretű fegyveres erőket tartott fenn; 1914-ben a 444 000 fős béke létszámával a nagyhatalmak között – Oroszország, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia után – az ötödik helyet foglalta el.[7] S a fegyveres erők nagyságát jellemző adat, hogy az első világháború kitörését követő mozgósítás után a harcoló csapatok létszáma elérte az 1 400 000 főt (más adatok szerint az 1,5 millió főt), míg a teljes mozgósított létszám 2,5 millió főt tett ki.[8] (Az első világháború folyamán az Osztrák–Magyar Monarchia mintegy 9 millió főt mozgósított.)[9] E tekintélyes adatok mellett figyelemre méltó az is, hogy e birodalom jelentős haditengerészetet tartott fenn, amely a világ vezető tengeri hatalmainak – Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, Olaszország, Németország, valamint Japán és az Amerikai Egyesült Államok – sorába emelte: a Monarchia a rangsor végén helyezkedett el.[10] Jóllehet az Osztrák–Magyar Monarchiának nem voltak tengerentúli birtokai és gyarmatai, s tengerparti területei egy beltenger melléktengere – az Adriai-tenger – mentén helyezkedtek el, mégis haditengerészeti hatalom volt. A dualista rendszer fennállása alatt a közös haditengerészet hajói és flottakötelékei a világ minden tengerén képviselték külpolitikai, kereskedelmi érdekeinket, mindemellett jelentős oceanográfiai, földrajzi és etnográfiai expedíciókat is végrehajtottak. Az úgynevezett távoli utak – a Földközi-tenger medencéjén túli vállalkozások – körében mintegy nyolcvan fontos küldetést ismerünk.[11]

A fenti adatok alapján a kor jelentős hatalmának számító Osztrák–Magyar Monarchia, valamint történelmi előzménye több évszázados fennállását és súlyát a nemzetközi politikában – geográfiai szempontból – elsősorban annak köszönhette, hogy a benne helyet kapott történelmi régiók és államok az évszázadok múlásával részben szervesültek egymással, részben pedig fokozatosan felerősödtek az őket egyben tartó földrajzi tényezők. Utób-

biak milyenségéről, a bennük érvényesülő erőkről különböző nézetek kristályosodtak ki, s ennek alapján két nézet vált hangsúlyossá. Az egyik a Dunát mint összekötő geográfiai faktort tekinti a legjelentősebb földrajzi tényezőnek, s abból a tényből indul ki, hogy a folyók – a legősibb természeti közlekedési útként – kapcsolhatnak össze akár eltérő jellegű tájakat is.[12] E felfogás szerint ennek jó példája lenne a Duna, hiszen a térképre pillantva egyből látható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia részeit legfőképpen e folyó kapcsolja össze. A vízfolyások kapcsolatteremtő szerepe már Ratzel alapművében megfogalmazódik, s az abban rögzített tételekre a későbbi, a Duna kérdésével foglalkozó szakirodalom is rendszeresen épített. Az a ratzeli felismerés, hogy a folyók inkább összekötnek, mint elválasztanak – *„…A folyók azon sajátságával, hogy az országok belseje felé, és az országokon át könnyen járható utakat képeznek, összefügg a népeket összevezető, a népeket egyesítő hatásuk, mely eléggé nyilvánul mindenütt, a hol völgyük, mint közlekedő-út, nagy jelentőségűvé válik. Bármiként vélekedünk is a folyókról, mint határvonalakról, nem választják el a népeket egymástól, hanem e közlekedő áramlatok inkább a népek közt fönnálló korlátok lerontására szolgának…”* [13] – magában még nem indokolja a közép-európai birodalom hosszú fennállását. A századforduló és a múlt század első felének geográfusai között létezett ezzel kapcsolatban más nézet is. Az együvé tartozás földrajzi magyarázatai közül a legkézenfekvőbb – mondhatnánk triviális – az volt, amelyet rajzos megjelenítéssel több korabeli műben is megtalálunk. Hazánkban egyebek mellett *Cholnoky Jenő* tette közzé *A Föld és élete*ben annak igazolására, hogy a Monarchia Magyarország köré szerveződő birodalom volt. Ugyanezet az ábrát a nyugati szakirodalomban – egyebek mellett – *Karl Haushofer* határokról írott összefoglaló művében láthatjuk.[14] Az ábrán a szerzők az Osztrák–Magyar Monarchia kontúrjait jelenítették meg oly módon, hogy Magyarországot kivágták belőle; így egy teljesen torz államalakulatot kaptak. Az így kapott, Kárpád-medence nélküli államot lehetetlennek tartották; erre utalt Cholnokynak az ábrához fűzött, a kép alatt található magyarázó megjegyzése is: *„…Az Osztrák-Birodalom körvonalainak térképe. Geográfiai képtelenség, Magyarország nélkül fenn nem tartható…”* [15]

E kissé egysíkú értelmezés mellett létezett egy, az Osztrák–Magyar Monarchia területeinek összetartozását mélyebb földrajzi érveléssel magyarázó indoklás is, amelyet *Prinz Gyula* személyéhez köthetünk. Az ő megfogalmazása szerint ennek lényegi eleme: *„…Magyarország államföldrajzi területegységén találta meg a volt Habsburg-birodalom is a maga alapzatát. Ennek az osztráknémet–magyar egységnek rendkívüli erőt adott az a földrajzi energia, ami Magyarországnak Csehországgal való kiegészülése révén állott elő. Mert nem az osztrák Alpok, hanem Csehország volt a dualizmusban az egyik fél. A többi (Galícia, Bosznia-Dalmácia, Trentino) csak olyan függelékek voltak, melyek a Habsburg-birodalom energiáját fogyasztották…”* [16] Prinz e fenti megállapítását abból a földrajzi tényből vette, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia földrajzi képét Közép-Európa két jellegzetes medencéje határozta meg: a *Cseh-* és a *Kárpát-medence*. Nézete szerint a zárt Cseh-medence keleti oldala a Morva-medence felé eléggé nyitott, és így jó kapcsolatot nyújt Bécs irányába. Ugyanakkor a Kárpát-medencéhez széles, jól járható kapun át – a Kis-Kárpátok és a Lajta-hegység között – csatlakozik a Bécsi-medence. (Az átjáró magas helyi értékű partján ül Pozsony.) Így a Kárpát-medence, a Cseh-medence kijárói, valamint a Morvaországon át vezető utak egyetlen térségben – a Bécsi medencében – futnak össze. Ez lesz az a tényező, amely Prinz Gyula szerint a történelem bizonyos fázisában birodalomalkotó erő lett.[17] Tegyük hozzá, hogy ez az erő emelte Bécset a térség hatalmi központjává is. Ám az osztrák főváros fejlődése nemcsak kedvező földrajzi helyzetének köszönhető, hanem esetében sajátos kölcsönkapcsolat figyelhető meg. A magas földrajzi helyi értékű pont birodalmi centrummá és századfordulós kontinensünk meghatározó igazgatási központtá emelkedésében szerepet játszott az is: már évszázadok óta a Habsburgok keleti

birodalmának központja volt. A modern településföldrajz a Bécshez hasonló városok fejlődésének alapját *„…a társadalom nagyobb területre kiterjedő szervezeteihez vagy jelenségeihez (államok, népek, kultúrák területeihez) való viszonyulás…”* kategóriájában határozza meg.[18] Ez Bécs esetében azt jelenti, hogy a kedvező fekvésű város – mint politikai, gazdasági és közigazgatási centrum – fokozatosan felértékelődött, és minél inkább nőtt szerepe, annál nagyobb lett földrajzi helyzeti energiája, ami súlyának további gyarapodását eredményezte.

Amint láttuk, a politikai földrajz több érvet is ismert az Osztrák–Magyar Monarchia geográfiai egysége mellett, ám eddig kevés figyelmet szentelt annak; néhány katonaföldrajzi tényező is a dunai birodalom fennállását erősítette.[19] E téren az első és legfontosabb faktor, ami már első pillantásra leolvasható bármely térképről, a főleg zárt katonaföldrajzi határok sora.[20] Ez legfőképpen abban fejeződik ki, hogy a Monarchia külső határainak zöme jól védhető hegyvidékeken húzódott: Alpok, Cseh-erdő, Érc-hegység, Szudéták, Kárpátok, Dinári-hegyvidék. Kevésbé védhető szárazföldi része a galíciai tartomány volt, míg délen és nyugaton egy-egy viszonylag szűk kapu nyílt a hegységeken: egyfelől ahol a Duna kilép a Bajor-medencébe (e magas földrajzi helyi értékű ponton fekszik Passau), másfelől pedig, ahol a folyó délen elhagyja a Kárpát-medencét (e kijáró északi partján ül Belgrád, az egykori magyar végvár, Nándorfehérvár). A határok jó védhetőségén túl a birodalom katonaföldrajzi egysége mellett szólt, hogy határainak jelentős része úgynevezett tartós államhatár volt; a történelem jelentős időszakain át fennállt.[21] Tovább erősítette a Monarchia katonaföldrajzi helyzetét, hogy a két meghatározó főváros, valamint – mint láttuk szintén meghatározó – Csehország központja centrális helyzetet foglalt el, egy-egy jól védhető medence közepén ült. Ám e kedvező adottságok mellett az Osztrák–Magyar Monarchia geopolitikai és geostratégiai viszonyaiban jelentkezett néhány olyan tényező is, amelyek korlátozták a (katona-) földrajzi potenciál érvényesülését, sőt egyenesen kedvezőtlenül hatottak.

Kedvezőtlen geostratégiai viszonyok

Amint láttuk, területi kiterjedését, lakosságának lélekszámát, fegyveres erőinek nagyságát tekintve az Osztrák–Magyar Monarchia Európa jelentős birodalma volt, ám nagyhatalmi helyzete az első világháború kezdetére mégsem volt egyértelmű. Ennek okát a szakirodalom két tényezőben adja meg.[22] Egyfelől abban, hogy a Monarchia gazdasági fejlettsége s megoldatlan belső társadalmi problémái akadályozták földrajzi potenciáljának teljes körű kihasználását. Másfelől pedig a nemzetiségi sokszínűségben[23] véli felfedezni, s abból a tényből indul ki: olyan korban, amikor a nagyhatalmi státusz alapvető feltétele az egységes nemzetállam, s ebből eredően a külpolitika egységes nemzeti támogatottsága, akkor a fennállása folyamán nemzetiségi, vallási, kulturális kérdésekben megosztott Monarchia nem léphetett fel kellő súllyal a nemzetközi küzdőtéren. A 19. század második felének hosszú békés évtizedeiben e problémák – láthatóan – áthidalhatóak voltak, de az első világháború végére valóságos katasztrófához vezettek. Ennek alapvető oka az, amit – mások mellett – *Paul Kennedy* történeti szintézisében a birodalom terveivel kapcsolatban egyértelműen megfogalmaz: *„…A dolog lényege egyszerűen az volt, hogy Ausztria-Magyarország másodrangú forrásokra támaszkodva próbálta eljátszani a nagyhatalom szerepét…”* [24]

Ám volt még egy tényező, amely az Osztrák–Magyar Monarchiát a vezető nagyhatalmak rangsorának végére helyezte: a kor gyarmatosítási versenyétől való tudatos elzárkózás. Ma már történettudományi közhely, hogy a dunai birodalom nem folytatott gyarmatpolitikát.[25] Ez pedig különösen az első világháború éveiben ütött vissza, amikor az európai

léptékkel mérve jelentős Monarchia mozgósítható földrajzi és társadalmi potenciálja a kor nagy gyarmatosító és gyarmattartó országai mellett valósággal eltörpült. Így például az 1910-es adatokat alapul véve, a Brit Birodalom gyarmatai 351 millió lelket számláltak, Franciaországé közel 40 milliót, s ez adat az Európában csekély súlyú Hollandia esetében elérte a 39 milliót, míg Belgiumnál 19 millió főre rúgott.[26] A gyarmatosítástól való elzárkózás problémaköre túlságosan nagy jelentőségű ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyhassuk az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai viszonyainak tárgyalásakor. Jóllehet a kérdéskörnek eddig különösebb szakirodalmát nem találtuk, de annyi már most elmondható, hogy a társadalom körében a századforduló éveiben rendszeresen felmerült a dualista állam gyarmatosító szándékának lehetősége,[27] sőt az ötlet Magyarországon is megjelent.[28] A Monarchia vezetésének merevsége a tengerentúli terjeszkedéssel szemben azért is nehezen érthető, mert a korábbi századokban történtek kísérletek erre. A kérdéskör eléggé töredékes, osztrák szakirodalma a Habsburg terjeszkedéssel kapcsolatban a távoli világrészeken négy történelmi eseményt és jelenséget szokott hangsúlyozni.[29] Először azt, hogy a 16–17. században a Habsburg-ház spanyol ága jelentős gyarmatbirodalmat épített ki. Másodszor arra hivatkozik, hogy Mária Terézia uralkodása alatt a birodalom *Wilhelm Bolts* vezetésével expedíciót küldött az indiai vizekre, és az ottani szigetvilágban igyekezett a lábát megvetni. Harmadszor és negyedszer pedig két latin-amerikai vállalkozást találunk a szakirodalom lapjain: *Habsburg Leopoldina* brazíliai, valamint *Habsburg Miksa* mexikói vállalkozását. Leopoldina a bécsi uralkodó leányaként a portugál trónörökös felesége lett és a napóleoni háborúk időszakában került Brazíliába, az ottani gyarmatokra menekült portugál udvarral. A háborúkat követően férjét *I. Pedroként* brazil császárrá koronázták, s a Habsburgok családtörténete ki szokta emelni, hogy a latin-amerikai birodalom kiépítésében a feleségre, Leopoldinára jelentős szerep hárult. Leopoldina korai halálával, majd I. Pedro lemondásával a császári trónról a brazíliai terjeszkedés lehetősége füstbe ment.[30] A másik esetben Habsburg Miksa – Ferenc József császár öccse – a francia diplomácia és katonai erő segítségével jutott 1864-ben Mexikóba, ahol császárrá koronázták. A zavaros középamerikai viszonyok között hamarosan polgárháború tört ki, és az ottani Habsburg uralkodó a köztársaságiak fogságába esett, akik 1867-ben kivégezték.[31] A császár halálával befejeződött a mexikói kaland is.

Ám geopolitikai szempontból Miksa halála a birodalmi politika földrajzi irányváltozásának is egyik jele. A politikatörténeti szakirodalom rendszeresen visszatérő megállapítása, hogy a Habsburg-birodalom, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai orientációjának irányváltása a kiegyezést megelőző porosz–osztrák, valamint az azt követő francia–porosz háborúhoz köthető, mert ekkor dőlt el, hogy a német egyesítés nem Habsburg vezetéssel történik meg, s mert az ekkor megszületett új német birodalommal – mint hatalmi centrummal – a dunai monarchia a nyugati (német) politikában nem tudta és nem is akarta felvenni a versenyt.[32] Ám a fenti események között megmutatkozik egy, akkor már évszázadok óta tartó geopolitikai folyamat is: a mindenkori Habsburg-birodalom kelet felé tolódása, valamint a Balkán irányába fordulása, amelyek közül a 19. század hatvanas éveinek végén történt események az előbbinek befejeződését, az utóbbinak pedig kezdetét jelentették.

A Habsburg-birodalom sok évszázados történetének van földrajzi históriája is, amely legegyszerűbben a mindenkori Habsburg-birtokok területi elhelyezkedésével és változásaival írható le.[33] A Habsburg család ősi birtoka – *Habichtsburg* vára – a svájci *Aargau* kantonban található, innen indult a fent említett geopolitikai folyamat.[34] A 13–14. században még viszonylag jelentéktelen uralkodóház közép-európai birtokkal rendelkezett, s a nagy változás a 15–16. század fordulóján történt, amikor a spanyol trón megszerzésével – jóllehet a család spanyol és osztrák ága különvált – egyrészt hatalmas tengeren túli birtokok-

hoz, másrészt jelentős európai területekhez jutott. S e tekintetben a nyugati orientációjú spanyol ág – Portugália és Spanyolország, Németalföld, Burgundia, Nápolyi Királyság, Szárd Királyság, Szicília – mellett az osztrák ág csekélyebb súlyú volt. A spanyol trón elveszítésével került át a súlypont a Habsburg birtokok keleti oldalára, és a 18. század második felében már egyértelműen kimutatható a Közép-Európa keleti felére történő áthelyeződés, amit a 18. század végén az Osztrák Németalföld elveszítése fejez be. A 19. század folyamán tovább tart a keletre tolódás: az itáliai tartományok fokozatos csatlakozása az egyesülő Olaszországhoz jelenti a folyamat következő állomását. Beszédes tény, hogy a Monarchia államát jellemző egyik markáns geopolitikai folyamat, az úgynevezett területi kiegyenlítődés is a kelet felé forduláshoz köthető. Ennek elméleti lényege, hogy ha valamely birodalom egy erősebb ellenféllel szemben területi veszteséget szenved, akkor másik irányban, egy másik állammal szemben nagyjából ugyanakkora terület megszerzésével kárpótolja magát. Ennek a geopolitikai szakirodalom szerint mintapéldája a dunai Habsburg-birodalom: a 19. század közepén elveszített itáliai tartományokat Bosznia-Hercegovina két évtizeddel későbbi okkupációja ellensúlyozza.[35] A keleti irányú eltolódást jelzi az is, hogy a birodalom északkeleti határai mentén – Lengyelország felosztásakor – akkor szerez *geográfiai glacist*, Galícia bekebelezésével, amikor Európa nyugati feléről végleg kiszorul. Galícia és Bosznia-Hercegovina glacisként majd az első világháború idején hozza meg hasznát, mert birtoklásuk tette lehetővé, hogy a nagy összecsapás folyamán a keleti és déli fronton – néhány kivételtől eltekintve – a küzdelmet Magyarország határain kívül lehetett tartani. Bosznia és Hercegovina birtoklása pedig kedvező módon változtatta meg a Monarchia alakját: jelentősen rövidítette a déli határvonalát.[36]

A Habsburg-birodalom kelet felé, pontosabban a Balkán felé fordulása fenti geopolitikai folyamata azonban nem egyedüli jelenség volt, hanem párhuzamosan zajlott azzal a szintén több évszázados processzussal, amelyet a geopolitika nagy alakja, *Rudolf Kjellén* a *történelmi oldal* vándorlásának nevezett.[37] A terminus technicus főleg a német szakirodalomban több formában honosodott meg *(Stirnseite, Schicksalsseite, Historische Seite)*, s lényege, hogy minden országnak van egy vagy több olyan földrajzi oldala, ahol a legfontosabb események történnek. Ebbe az irányba tekint az adott történelmi pillanatban a társadalom, míg a másik, az úgynevezett hátsó oldal a csendesebb, események nélkülibb. E tétel alapján fogalmazza meg a geopolitika, hogy az európai kontinens történelmi oldala jelentős irányváltáson ment át. Amerika felfedezéséig a földrész történelmi oldala a Földközi-tengerre nézett, és az Atlanti-óceán partvidéke a hátsó oldal volt. A 16. század végén Amerika felfedezésével történt a nagy változás, amennyiben a két oldal viszonylag rövid idő alatt helyet cserélt. Az atlanti partvidék lett a történelmi, míg a földközi-tengeri a hátsó oldal. Mi köze mindennek a Habsburg-birodalom keletre tolódásához? Leginkább annyi, hogy ez utóbbi éppen ellentétes folyamat volt Európa fő geopolitikai fejlődési tendenciájával. Amerika felfedezésekor – a spanyol ág virágkorában – a Habsburg-birodalom történelmi oldala egybe esett a kontinensével, ám a későbbi századokban éppen abban az irányba fordult, ami az európai hátsó oldal volt, s történt mindez azokban az évszázadokban, amikor más nemzetek – még a nemzetállamok kialakulásában megkésett hatalmak is – egyre inkább nyugat felé fordultak. Ennek az ellentétes tendenciának is köszönhetjük az osztrák–magyar gyarmatosítás elmaradását, valamint a Monarchia geopolitikai nehézségeinek sorát.

Ám a keleti, pontosabban balkáni orientációnak volt még egy súlyos geopolitikai következménye: a geopolitikai erők lekötése. Ez ismét kapcsolatban áll a történelmi oldal áthelyeződésével, ami éppen egyidőben történik a Balkán-félsziget nemzetállamainak kialakulásával.[38] Amikor a 19. század első felében a Habsburg-birodalom végleg középeurópai hatalom lesz, a tőle délre elterülő térségben még a meggyengült török hatalom reg-

nált. Ám e kép fokozatosan változott, Görögország, Románia, Szerbia, Bulgária, Montenegró, Albánia függetlenségének kiharcolása nemcsak azt jelentette, hogy a Török Birodalom a Boszporusz partvidékére szorult vissza, hanem súlyos következménye volt – a Monarchia szempontjából – az is, hogy feldarabolódott, s bizonyos fokú hatalmi vákuum jött létre. Mindemellett az új nemzetállamoknak ugyanúgy voltak – regionális léptékű – geopolitikai, geostratégiai törekvései, mint bármely nagyhatalomnak. A tengeri kijárók – lehetőleg több irányban történő – elérése, a kedvező határok kiharcolása, a nemzet egyetlen államban történő egyesítése, hogy csak néhányat említsünk, a 19. század második felében állandósulónak tűnő konfliktusokhoz vezetett a térségben, és e törekvéseket gyakorta módosította, egyenesen determinálta a más európai hatalmak – elsősorban Németország, Oroszország, Anglia, Olaszország, Osztrák–Magyar Monarchia – olykor bonyolult s szinte átláthatatlan érdek- és geopolitikai törekvési rendszere. A Monarchia szempontjából mindennek az lett a eredménye, hogy egy rendkívül összetett, az érdekek szövevényével behálózott térségben kellett kül- és geopolitikai akaratát érvényesítenie, ám az itteni bonyolult viszonyrendszerben történő felülemelkedésre, elsősorban a többi európai hatalom ellenében nem volt elég ereje.

Mindennek ellenére az Osztrák–Magyar Monarchia létét az első világháború végéig nem fenyegette komoly veszély,[39] jóllehet a nagy küzdelemre való felkészülés, valamint a hadműveletek újabb, ezúttal mély geostratégiai problémákat hoztak a felszínre. Ezek szinte mindegyike a Monarchia és a központi hatalmak centrális földrajzi elhelyezkedéséből eredt, s legfontosabb folyománya az volt: már a békeévekben folytatott tervezéskor azzal kellett számolnia a bécsi katonai evezetésnek, hogy több fronton kell majd háborúznia. Ehhez igazodott a Monarchia első hadműveletekre vonatkozó elképzelése is, amely a szerb és az orosz erők elleni fellépéssel számolt, tervezési szempontból megalapozott volt, és ma már azt is kijelenthetjük róla: a modern hadelméletben a *mögöttes ülés* néven ismert teórián alapult.[40]

A hadműveleti kérdések – geopolitikai, geostratégiai szempontból – jóval túlmutattak az Osztrák–Magyar Monarchia államhatárain, valójában a központi hatalmak egészének helyzetével kapcsolódtak össze. Ebben a tekintetben két tényezőt kell kiemelnünk: a *földrajzi bekerítettség* helyzetét, valamint az úgynevezett *„ferde tengely”* kérdését. Az előbbi esetében a világtörténelem állandó jelenségéről van szó, ennek lényege – az első világháború időszakára kivetítve –, hogy a központi hatalmak arra kényszerültek: a több ellenféllel szemben viselt küzdelmen túl több földrajzi irányban is egyidőben folytassanak hadműveleteket.[41] Ez a Monarchia helyzetét annyiban érintette, hogy – a főbb ellenfeleket tekintve – Szerbia, Oroszország, Románia és Olaszország ellen is frontot kellett nyitnia. Katonaföldrajzi szempontból pedig csak az mentette meg a katasztrofális hadműveleti összeomlástól, hogy a különböző hadszíntereken nem ugyanabban időpontban, hanem bizonyos ütemezéssel kellett felvennie a küzdelmet.

A centrális fekvésből eredt a központi hatalmak másik geostratégiai jelensége, a *„közép-európai–előázsiai ferde tengely”* (mitteleuropäisch–vorderasiatische Schrägachse) kérdése. Az *Arthur Dix* nevéhez kötődő felismerés szerint az első világháború hadműveletei nagy általánosságban egy képzeletbeli tengelyre merőlegesen zajlottak, s e tengely *Helgoland, Bécs, Budapest, Boszporusz* érintésével húzódott *Baszráig* (a *Perzsa-öbölig*).[42] E tengely mentén húzódott kelet-nyugati irányban a központi hatalmak viszonylag széles zónája, és a háborút az antant hatalmak akkor nyerték meg, amikor e sávot át tudták törni.[43] A geopolitikai szakirodalom szerint ez tett pontot az első világháború végére.

Mindezzel azt akartuk mondani, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia minden más kedvező tényezője mellett hátrányos geostratégiai és geopolitikai helyzetben kényszerült részt venni az első világháborúban, de mint tudjuk, ennek ellenére a különböző hadszíntereken

mégis megállta helyét. A katonai vereség valódi oka az antanthatalmakhoz viszonyított gyengébb társadalmi potenciálja volt, de széthullásához nem ez vezetett. A valódi ok az a nemzetiségi konfliktushalmaz volt, amelyet a Monarchia a béke évtizedeiben még féken tudott tartani, s amelyet a későbbi győztes hatalmak gerjesztettek szétfeszítő erővé. E ponton ütött vissza a tanulmányunk előző részében már leírt jelenség: a Monarchia társadalmi, gazdasági viszonyai miatt nem tudta teljesen kihasználni geográfiai potenciálját. Széthullásához is ez vezetett, mert: ahhoz túl erős volt, hogy pusztán katonai eszközökkel le lehessen győzni, ám arra mégsem volt elég ereje, hogy a háborús kimerülés után a belőle saját nemzetállamaikba kívánkozó etnikumokat egyetlen birodalomban tartsa meg. Vagyis széthullásával igazolódott az a geopolitikai alaptétel, hogy egy ilyen soknemzetiségű birodalom csak addig állhat fenn, ameddig a benne élő népek akarata szét nem feszíti.

Jegyzetek

[1] Az új típusú, regionalista megközelítésre lásd például: *Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. (Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest.) című könyvének „Az Osztrák–Magyar Monarchia strukturális jellemzői” című fejezetét, 10–40. old.

[2] *Hajdú Zoltán:* Az Osztrák–Magyar Monarchia Európában a 19–20. század fordulóján. In. *Beluszky Pál* (szerk.) (2005): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 41–69. old.

[3] Révai Nagy Lexikona, Az ismeretek enciklopédiája, XIV. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest. 1916. 888. old.

[4] *Sonklar, Karl:* Hegy- és vízrajzi leírás. In. *Habsburg Rudolf* (szerk.) (1887): Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben I. Bevezető kötet. Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. 22. old.

[5] Révai Nagy Lexikona, XIV. kötet. 888. old.

[6] A korabeli szakirodalom az elnevezések tekintetében nem egységes, amennyiben az Osztrák–Magyar Monarchiát alkotó államok, országok és területek esetében különböző fogalmakkal él: *Sonklar, K.* i. m. 21–23. old.; *Csuday Jenő* (1881): Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földirata. Seiler Henrik. Szombathely. 4. és 70–71. old.; *Pisztóry Mór* (1884): Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikája. Stampel Károly. Pozsony–Budapest. 123–125. old. Újabb pontos meghatározást ad Zachar József két szócikkben – Ausztria, Osztrák–Magyar Monarchia – in. *Szijj Jolán* (főszerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 49–50. és 523. old.

[7] *Sonklar, K.:* i. m. uo.; *Zachar József:* i. m. uo.

[8] *Kennedy, Paul* (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó, Budapest. 195. old.; *Julier Ferenc* (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 10. old.; *Galántai József* (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. 170. old.; *Czékus Zoltán* (1930): Az 1914–18. évi világháború összefoglaló történelme. Stádium Sajtóvállalat, Budapest. 66–67. old.

[9] *Kennedy, Paul:* i. m. 259. old.

[10] *Csonkaréti Károly* (1984): A császári és királyi haditengerészet és a Magyar Királyság. Hadtörténelmi Közlemények. (31. évf.), 2. sz. 203–255. old.

[11] *Nagy Miklós Mihály* (2003): Boldog békeidők haditengerészei. A k.u.k. hadiflotta utazástörténete. Kornétás Kiadó, Budapest. 32–56. és 407–412. old.; *Mayer, Horst Friedrich–Winkler, Dieter* (1998): Rot-Weiss-Rote Weltreisen: Expeditionen der k. k. Marine. Verlag Holzhausen. Wien. 33–109. old., 134–172. old.

[12] *Ratzel, Friedrich* (1887): A Föld és az ember, Anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 332–359. old.; *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg* (1929): Geopolitscher Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes. Gotha. 15–30. old. (10–16. térkép); *Vogel, Walther* (1924): Rhein und Donau als Staatenbilder I–II. Zeitschrift für Geopolitik. (1. évf.) 2. sz. 63–73. old. és 3. sz. 135–147. old.

[13] *Ratzel, F.:* i. m. 345. old. (Simonyi Jenő fordítása)

[14] *Cholnoky Jenő* (1936): A Föld és élete, Világrészek, országok, emberek I. Franklin-Társulat. Budapest. 121. old.; *Haushofer, Karl* (1939): Grenzen, In ihrer geopolitischen und politischen Bedeutung. Kurt Vowinckel Verlag, Heildelberg–Berlin–Magdeburg. (Második kiadás) 141. old.

[15] *Cholnoky J.:* i. m. uo.

[16] *Prinz Gyula:* Magyar földrajz, Az államföldrajzi kép. in. Cholnoky Jenő et al.: Magyar föld, magyar faj III. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. é. n. 336. old.

[17] Prinz Gyula gondolatmenetében vitába szállt a Duna összekötő szerepét hangsúlyozó nézetekkel s a Cseh-, valamint a Kárpát-medence államföldrajzi összekapcsolódását egyéb etnikai, földrajzi tényezőkhöz is kötötte. Fent idézett műve 336–337. oldalán mindezt így fogalmazta meg: *„…Ezzel szemben áll az a tény, hogy a Duna forgalmi jelentősége csak a XIX. század közepén néhány évtizedig volt igazán nagy, de főként az, hogy egy útvonalra felfűzött több államföldrajzi egység ugyancsak kevés szilárdságot mutat. Két vagy több államföldrajzi területegység egybeolvadása állandó jelenség, de az egybeolvadásnak is megvannak földrajzi feltételei. Magyarország és Csehország kézfogása a Duna-Morva völgységsorozaton igen természetes folyamat lehet bizonyos beérési állapotban, s ekkor a dualisztikus államterület súlypontja a két törzsterület összekapcsoló kapujára kerül (Wien-Pozsony). A német vezérletnek azonban csak addig volt jogosultsága, míg Magyarországgal kezetfogó állam a Németbirodalom* [sic!] *volt, mely Csehországot testébe beolvasztotta, tehát Csehország testén keresztül. Amint a Habsburg-birodalom kivált a nagynémet államtestből, megszűnt német lenni, megszűnt természeti fejlődésű lenni, hanem egyszerűen gazdasági államiság lett…”*

[18] *Mendöl Tibor* (1963): Általános településföldrajz. Akadémia Kiadó. Budapest. 473. old.

[19] A modern katonaföldrajz eddig nem foglalkozott mélyrehatóan az Osztrák–Magyar Monarchia kérdéseivel. A témára vonatkozóan eddig két figyelemreméltó írást találtunk; *Asbóth Lajos* (1866): Az ausztriai birodalom területe hadászati tekintetből I–III. Hazánk s a Külföld. (3. évf.) 26. sz. 411–412. old., 27. sz. 427–430. old., 28. sz. 437–439. old.; *Tóth Zoltán* (1917): Az államterület biztonsága. Földrajzi Közlemények. (45. évf.) 7–8. sz. 311–361. old. Asbóth írása elsősorban hadművészeti és leíró szemléletű ismeretterjesztő feldolgozás, míg Tóth tanulmánya had- és katonaföldrajz-elméleti fejtegetéseken alapuló, az első világháború aktuális kérdéseit is érintő, főleg Magyarország viszonyaira összpontosító tudományos igényű alkotás.

[20] A határok politikai- és katonaföldrajzi kérdésköréről – Haushofer már idézett munkáján túl – lásd: hegységvédelem tekintetében *Clausewitz, Carl von* (1962): A háborúról II. Zrínyi Kiadó. Budapest. 196–216. old., valamint egyéb vonatkozásban *Baumgartner, Franz* (1941): Grenzsetzungskunde. Zeitschrift für Geopolitik. (18. évf.) 10. sz. 562–574. old., *Sieger, Robert* (1925): Die Grenze in der politischen Geographie. Zeitschrift für Geopolitik. (2. évf.) 9. sz. 661–671. old.

[21] A cseh, morva, sziléziai, galíciai, bukovinai és a Kárpátokban húzódó, valamint a dalmáciai, bosznia-hercegovinai határok tekintetében, ennek térképi ábrázolása: *Rónai András* (1993): Közép-Európa atlasz. Szent István Társulat – Püski Kiadó. Budapest. (Második kiadás) 400–401. old.

[22] *Kennedy, Paul:* i. m. 206–209. old.; *Julier Ferenc:* i. m. 10–12. old.; *Diószegi István* (1987): A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 5–10. old.; *Galántai József* (1985): A Habsburg-monarchia alkonya, Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 161–222. old.

[23] *Gulyás László* (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 168–188. old.

[24] *Kennedy, Paul:* i. m. 209. old.

[25] *Diószegi István:* i. m. 23. old.

[26] Révai Nagy Lexikona, IX. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. Budapest. 1913. 134–135. old.

[27] *Ragg, Manfred* (1911): Oesterreich-Ungarn als Kolonialmacht. Verlag für Literatur, Kunst und Musik. Leipzig.; *Wessely, Leo* (1918): Eine kolonie für Österreich-Ungarn. Strache Kunst-und Verlagsanstalt. Warnsdorf.

[28] Ismereteink szerint az egyébként meg nem valósult magyar gyarmatosítási törekvések történetét

eddig még nem dolgozta fel történetírásunk. Ám a jelenség ettől még létezett. Példaként említjük a magyar utazástörténetben Szulejmán ibn Inger Abdullah néven is ismert Inger Károlyt, aki a Monarchia évtizedeiben járt Afrikában, és azzal a javaslattal tért haza, hogy Szomália térségét kellene gyarmatosítanunk. Élményeit és elképzeléseit önálló kötetben tette közzé: Magyarország gyarmata Szomáliföldön, Hivatalos és eredeti levelezések címmel, Grill Károly kiadójánál, Budapesten, 1904-ben. Róla lásd *Tardy Lajos* (1979): Régi hírünk a világban. Gondolat. Budapest. 277–282. old., valamint Krizsán László: Inger Károly. in. Balázs Dénes (szerk.): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest. 1993. 168. old.

[29] *Wallisch, Friedrich* (1959): Die Flagge Rot-Weiß-Rot, Männer und Taten der österreichischen Marine in vier Jahrhunderten. Verlag Styria. Graz-Wien-Köln. (Második kiadás) 13–126. old.; *Randa, Alexander* (1966): Österreich in Übersee. Verlag Herold. Wien-München. 11–38. és 73–117. old.

[30] *Hamann, Brigitte* (1990): Habsburg lexikon. Új Géniusz Kiadó. Budapest. 239–241. old.

[31] *Randa, Alexander:* i. m. 107–117. old.

[32] *Diószegi István:* i. m. 11–21. old.

[33] Jelenlegi ismereteink szerint az uralkodó családok birtokai mint geopolitikai jelenségek kérdését eddig elhanyagolta a szakirodalom. Rövid összefoglalást találtunk; Haack, Hermann és Schmidt, Max Georg: i. m. 60–61. old., de itt a szerzők a Habsburg-kérdéssel nem foglalkoztak. A Habsburg-birodalom területi változását lásd: *Gonda Imre–Niederhauser Emil* (1977): A Habsburgok, Egy európai jelenség. Gondolat. Budapest, térképmellékletek a 40–41., a 216–217. oldal között, valamint a 120–121. oldalon. Ezen túl jó térképi megjelenítést találunk: Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 33., 40., 51. old.

[34] *Tietze, Wolf* (szerk.) (1968): Westermann Lexikon der Geographie I. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. 551. old.; *Zsidi Vilmos* (szerk.) (1995): Történeti földrajzi kislexikon. TALENTUM Oktatási Stúdió Bt. Budapest. 63. old.

[35] *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg:* i. m. 51–53. old., 27. térk.

[36] *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg:* i. m. 41. old., 21. térk.

[37] *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg:* i. m. 53–55. old., 28. térk.

[38] *Diószegi István:* i. m. 22–133. old.; *Palotás Emil* (1982): Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881. Akadémiai Kiadó, Budapest.; *Bencze László* (1987): Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Akadémia Kiadó, Budapest; *Kocsis Károly* (szerk.) (2005): Délkelet-Európa térképekben. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet-Kossuth Kiadó. Budapest.

[39] Az antant hadicéljainak alakulásáról lásd *Gulyás László* (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő. 69–71. old.

[40] *Julier Ferenc:* i. m. 14–18. old.; *Perjés Géza* (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 136–142. old.; Uő: Clausewitz. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 1983. 97–108. old.; Galántai József: Az első világháború. 170–173. old.

[41] *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg:* i. m. 42–45. old., 22–23. térk.

[42] *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg:* i. m. 48–49. old., 25. térk.

[43] Ez az első világháború hivatalosan vett ideje alatt nem történt meg, hanem a központi hatalmak társadalmi-katonai összeomlását permanensen követő kisebb konfliktusokban következett be. Ilyen volt például a magyarországi honvédő háború 1918–1919-ben, amely – egyebek mellett – a román csapatok budapesti bevonulásával végződött.

PAP JÓZSEF:*

Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata

Abstract

The aim of this study was to analyse the parliamentary elections between 1884 and 1905. We made the list of MPs with mandates and mentioned the issues of fluctuation of the MPs as well. On the basis of the electoral results an election map was made. Data were processed by using cluster analysis. Clusters were compared to relations of the nationalities. Finally we presented the results of the parties regarding the ethnical relations. During our work we made three maps. The first presents the proportion of the Hungarian voters in the total population, the second presents the connection between the ethnical construction of the administrative areas and the ethnical composition of the voters, the third presents the classification of the cases of the constituencies indicating the areas inhabited by Hungarian majority.

Bevezetés

Tanulmányunkban az 1887 és 1905 között lezajlott választások eredményeit vizsgáljuk meg, ezek alapján csoportosítjuk, klaszterekbe foglaljuk az egyes választókerületeket, és munkánk eredményeképpen egy pártpreferencia-térképet hozunk létre. Ezt követően a kapott klaszterértékeket összevetjük a kerület statisztikai adataival. Munkánkat a Bolyai János kutatói ösztöndíjprogram támogatásával készülő, a dualizmuskori képviselőket tartalmazó adatbázis elemzése alapján készítettük.

A szakirodalomban már eddig is ismertek a dualizmus időszakának választási térképei, azok azonban vagy egyes választásokra vonatkoznak,[1] vagy hosszabb periódust mutatnak be.[2] Mi több, rövidebb szakaszról szándékozunk térképet készíteni. Jelen vizsgálatunk időhatárait a politikai viszonyok figyelembevételével határoztuk meg. Az 1887-es kezdeti időpont a Tisza Kálmán kormányzata alatt kialakult erőviszonyok alapján stabil kiindulási alapot jelent. Az 1905-ös évben pedig, az 1904-es év végének viharos belpolitikai történései után egy új periódust nyitott. A későbbiekben az itt bemutatott módszertan alapján fogjuk elemezni az 1861 (–1865)–1875, az 1875–1887 (–1890) és az 1905–1910 (–1918) közötti időszakokat, elkészítve azok pártpreferencia-térképét.

A preferenciavizsgálatnál az általános választások eredményeit vettük figyelembe. Az időközi változások ugyanis nagymértékben bonyolítják a statisztikai vizsgálatot, és az esetek döntő többségében a párt nem, csak a személy változott. Tapasztalataink szerint azokban az esetekben, amikor az időközi választáson a párt is megváltozott, akkor ez a változás kivétel nélkül megjelent a következő rendes választás eredményében, ami alapján el lehet végezni a kerület osztályozását.

Az elemzés első problémáját a képviselők személyének a meghatározása jelenti. A szakirodalomban különböző adatok ismertek az egyes ciklusok országgyűlési választási eredményeiről. Ennek az az oka, hogy a szerzők általában egy-egy forrásból merítették adataikat. Az országgyűlési almanachok[3] a választási eredményeket tartalmazzák ugyan, de nincsenek tekintettel az utólagos igazolások problémáira. Thassy Károly szerkesztette jegyzékekben[4] az időközi választások eredményei mindenféle utalás nélkül keverednek a ciklus eleiekkel. A választási térképekre szintén ugyanez jellemző. A különböző forrásokat

* Egyetemi docens, PhD – Eszterházy Károly Főiskola, Eger.

egybe kellett vetni a Képviselőházi Napló vonatkozó köteteivel, fel kellett dolgozni az elhalálozások, a lemondások és az időközi igazolások adatait. Saját vizsgálatunkban egy ilyen elv alapján felépített adatbázisra támaszkodhatunk.[5]

1. Az 1887 és 1905 között megválasztott képviselők fluktuációja

Az öt választás alatt a 413 kerületben 1122 képviselő jutott mandátumhoz, ők foglalták el a lehetséges 2065 helyet. 248 fő csak egyszer szerepelt az adatbázisban, a szám azonban ennél valamivel kisebb lehet, mivel jelenleg az időközi választások eredményeit csak 1906-ig dolgoztuk fel, és 1906 és 1918 között csak a két általános választás eredményeivel tudunk egyelőre dolgozni. A képviselők 78%-a tehát többször szerzett mandátumot. A képviselők fluktuációját mutatják az új képviselők arányának adatai. Újnak minősítünk egy személyt, ha korábban nem volt még tagja az országgyűlésnek. 1887-ben 111 fő (27%), 1892-ben 121 fő (29%), 1896-ban 147 fő (36%), 1901-ben 141 fő (34%), 1905-ben 137 fő (33%), összesen 657 fő minősült új embernek. Jól látszik, hogy a képviselők elég magas fluktuációs mutatóval rendelkeztek. A halálozások miatt természetesen meg kellett jelenniük új embereknek, ennek mértéke azonban jelenlegi adataink szerint 5% körüli volt, 1901-ben érte el a 9%-ot, 1887 és 1906 között 111 képviselő elhalálozásáról tudunk. Egy-egy választás során tehát kicserélődött a képviselők 25–30%-a. Az újonnan bekerültek 37%-a nem tudott megkapaszkodni a képviselőházban, és többet nem szerzett mandátumot. A legmagasabb értékeket 1896-ban tapasztaltuk, ekkor 147 új ember került be a parlamentbe (az előző ciklus alatt meghalt 22 fő), akiknek 46%-a csak ebben a ciklusban szerepelt. A jelenség szorososan összefüggött a kormánypárt minden addigit meghaladó választási sikerével. Igen érdekes, hogy az 1905-ös évnek nincs kiugró adata, sőt elmarad az 1901-es választástól, pedig 1905-ben a függetlenségiek minden addigit meghaladó győzelmet arattak. Az ekkor megjelenő új emberek döntő mértékben a függetlenségi irányvonalhoz tartoztak, más pártok azonban stabil képviselői csoporttal rendelkeztek.

A pártpreferencia-vizsgálat előtt ki kell még térni arra a lehetőségre, hogy egy kerületben a képviselő személye nem változik két választás között, de a képviselő pártot vált. Ugyanis ha jelentős számban fordul elő pártot váltó, de kerülethez továbbra is kapcsolódó képviselő, akkor az azt jelenti, hogy a választási preferencia elsősorban személyhez és nem a párthoz kapcsolódott.

Ha eltekintünk a pártbeli hovatartozástól és csupán a jelölt személyére koncentrálunk, akkor megállapítható, hogy 1887 és 1905 között 374 kerületben fordult elő ilyen ismétlődés.

Ismétlődő jelöltek a választókerületekben 1887–1905

	Kerületek száma	Összes kerület százalékában%
2 alkalommal ugyanaz a személy	130	31,5
3 alkalommal ugyanaz a személy	64	15,5
4 alkalommal ugyanaz a személy	47	11,3
5 alkalommal ugyanaz a személy	24	5,8
2-2 személy 2-2 alkalommal	66	16,0
1 személy 2 és 1 személy 3 alkalommal	43	10,4
Összesen	374	90,5

Az adatokból jól látható, hogy a jelenség általánosnak tekinthető. A leggyakoribb a kétszeres ismétlődés, ami azt jelenti, hogy a kerületben egyszer ismétlő képviselő mellett három választáson más-más nyert, de a nagyobb stabilitást mutató kerületek száma összességében valamivel magasabb.

A jelenség gyakorisága indokolja a párthovatartozás figyelembevételével végzett részletesebb vizsgálatot, nevezetesen, hogy mekkora azoknak az aránya, akik a mandátumukat és kerületüket megtartották ugyan, de pártot váltottak. 1887 és 1905 között, az 1124 rendes választáson mandátumot szerzett képviselő közül 87 képviselő hajtott végre pártcserét két ciklus között. Ezek a váltások általában egybeestek a Szabadelvű Párt bomlási és újraegyesülési folyamataival (a függetlenségi oldal pártalakulatait egységesen kezeltük). Ellenzékiből mindösszesen 2 alkalommal lett kormánypárti politikus. A pártváltások jelentős időbeli szórást mutatnak ugyan, az azonban jól látszik az adatokból, hogy a legtöbb pártváltás 1905-ben következett be. 41 esetben 1905-ben változott meg a képviselő pártállása. Legnagyobb csoportot az a 32, 1901-ben a Szabadelvű Párthoz tartozó képviselő képezte, akik közül 22-en az Alkotmánypártot erősítették, heten az ellenzékhez álltak, hárman pedig függetlenként indultak 1905-ben. Eredményeinket a klaszterelemzés után értékeljük.

2. Az 1887 és 1905 közötti választások klaszterelemzése

Tanulmányunk következő részében a 413 választókerület választási eredményeit, választói magatartását vizsgáljuk meg, 5 választás – 1887, 1892, 1896, 1901, 1905 – esetében. A vizsgálathoz a klaszterelemzés módszerét használtuk.

Első lépésként a választási eredmények egységesítését hajtottuk végre. A pártokat a 67-es rendszerhez való viszonyuk alapján, a dualizmuskori politikai életet meghatározó közjogi kérdésben kialakított véleményük szerint csoportosítottuk. A 17, képviselői mandátumhoz jutott pártot egy ötváltozós skálán (1, 3, 5, 7, 9) helyeztük el. Az 1-es számot a kormánypárthoz, a 9-est pedig a függetlenségi ellenzékhez kapcsoltuk. A pártonkívüliek az 5-ös számot kapták, ami a két véglet közötti átmeneti helyzetet jelzi. Ez az átmenetiség természetesen nem a képviselőre vonatkozik, hiszen az életpályája korábbi, vagy későbbi szakaszán kapcsolódhat valamelyik nagy párthoz (ez akár a választás után közvetlenül is megtörténhetett). Abból indultunk ki azonban, hogy a választókra volt jellemző ez az átmeneti állapot, hiszen számukra a jelölt függetlensége pontosan azt jelezhette, hogy nem akar részt venni a magyar politikai életet alapvetően két részre osztó közjogi vitában. A kormánypártból levált ún. 67-es ellenzék pártformációit és a Katolikus Néppártot a kormánypárt és a centrum között helyeztük el (3-as érték), a demokratikus ellenzék egy mandátumát pedig a centrum és a függetlenségiek között (7-es érték). A nemzetiségi és az antiszemita képviselők szintén a centrumba kerültek, hiszen ők sem a pártstruktúrát meghatározó közjogi kérdés alapján politizáltak.

Mivel a nagy adatszám miatt a hierarchikus klaszterelemzés módszere nem alkalmazható, a K-MEANS CLUSTER eljárást használtuk fel az elemzéshez. Az előzetes vizsgálatok alapján 5 klaszteres elemzést végeztünk.[6]

A teljes vizsgált időszak eredményeit felhasználva képződött klaszterek esetében kiugróan magas F értéket (1887: 77,917, 1892: 382,275, 1896: 254,365, 1901: 378,512, 1905: 603,627) kaptunk az 1905-ös választás időszakára. Ez azt jelenti, hogy a legerősebb klaszterképző változó az 1905-ös év, másként fogalmazva, az 1905-ös állapot nagymértékben módosít a korábbi évek eredményei alapján képződő klasztereken, és az egyes kerületek hovatartozását alapvetően befolyásolja. A választási eredmény hátterében az 1904 végi politikai küzdelem áll. A klaszterképződés jól mutatja, hogy 1905-öt már egy új periódus kezdete, és torzító hatása miatt le kell választani az elemzett időszakról, és a későbbiekben az 1918-ig terjedő periódussal együtt kell elemezni. (Feltételezhetően az 1905-ös és az 1906-os választás fog önálló periódust jelenteni, míg az 1910-esnek inkább az 1905 előtti időszakkal lesz szorosabb kapcsolata.)

Az elemzés során képződött klasztereket mutatja a következő táblázat.

Final Cluster Centers*

	Cluster				
	1	2	3	4	5
Választási eredmény, 1887	1	9	9	3	2
Választási eredmény, 1892	5	6	9	6	1
Választási eredmény, 1896	1	3	8	9	1
Választási eredmény, 1901	6	1	9	8	1

* Vizsgálatunkat elvégeztük más sorrendbe rendezett adatokkal, az ekkor kapott klaszterek egyezést mutattak az eredetiekkel. A klaszterképződés tehát megfelelő statisztikai alapon áll.

A megismételt elemzés után az 5. klaszterben találjuk a kormánypárt bázisterületeit. A 3. klaszter foglalja magába az ellenzéki kerületeket. A másik három pedig az átmenet különböző kategóriáit adja. Az első klaszter esetében a legjelentősebb közös tulajdonság, hogy 1887-ben és 1896-ban szinte kizárólag a kormánypártiak jutottak mandátumhoz, de a másik két szavazáskor jelentős szerepet kapott az ellenzék. Volt azonban 14 kerület, ahol a kormánypárt 1901-ben is megszerezte a mandátumot. A második klaszterben a kezdeti domináns pozícióban lévő ellenzék fokozatos visszaszorulása figyelhető meg, és 1901-re kialakul a kormánypárt szinte egyeduralma. A negyedik csoportban pedig a kezdeti kedvező kormánypárti pozíciók gyengülése ment végbe.

Number of Cases in each Cluster

Cluster	1	59,000
	2	37,000
	3	39,000
	4	22,000
	5	256,000
Valid		413,000
Missing		,000

A klaszterek elemszámából jól kiolvasható az időszakra jellemző szabadelvű túlsúly. Látható azonban az is, hogy a leginkább vegyes képet mutató első csoportba jelentős számú kerület tartozott.

Mielőtt továbblépnénk vissza kell térni azokra a kerületekre, ahol a képviselő személye nem változott, de az előző választáshoz képest pártot váltott. Mivel klaszterelemzésünket 1905-ös adatok figyelmen kívül hagyásával készítettük, annak a 46 kerületnek a klaszterbesorolását kell megvizsgálni, amelyben 1887 és 1901 között váltott pártot a képviselő.

Klaszter	A klaszterbe tartozó összes kerület száma	Pártot váltó képviselőhöz tartozó kerület	
		száma	aránya (%)
1	59	9	15
2	37	7	19
3	39	1	3
4	22	2	9
5	256	27	11

A bizonytalan klaszterbe tartozó 7 fő szerepe könnyen magyarázható, hiszen a nehezen meghatározható pártpreferencia oka lehet a személyi kontinuitás. A 3-as és 4-es klaszterbe sorolt pártváltók száma minimális, nem meghatározó a klaszter egészére nézve. Az ellenzékiből kormánypártivá váltó második klaszterben a váltás mögött a személyi kontinuitás fontos, bár nem meghatározó szerepet jelentett. Az 5. kormánypárti csoportban találjuk a legtöbb pártváltót, ők azok a képviselők, akik a klaszter peremén helyezkednek el. Kivétel nélkül a hármas csoportba sorolt pártokhoz, a 67-es ellenzékhez tartoznak, akik időlegesen távolodtak el a Szabadelvű Párttól. Az elemzés végeztével tehát megállapítható, hogy a személyi kontinuitásnak kimutatható, de nem döntő szerepe van a klaszterképződésben. A választási eredmény inkább függött a jelölt párthovatartozásától, mint a személyétől. Így adataink segítségével be lehet mutatni az egyes kerületek pártpreferenciáját.

3. A kerületek klaszterbesorolása és a nemzetiségi viszonyok közötti kapcsolat

Kapott adataink alapján elkészítettük Magyarország választókerületeinek klasztertérképét. A térképről leolvasható, hogy a klaszterképződés nagyfokú kapcsolatot mutat a területek etnikai jellegével. Következő lépésként ezt a jelenséget vizsgáltuk meg részletesebben.

Fontos kérdés, hogy milyen kapcsolat van a kerület etnikai karaktere és a választók etnikai hovatartozása között. Ennek a kérdésnek a tisztázásához az 1904-es választói kimutatás adatait használhatjuk fel, ez azonban nem kerületi-járási, hanem vármegyei összesítésben áll rendelkezésünkre.[7] Térképen ábrázoltuk a magyar nemzetiségű választók arányát az összlakosságon belül *(1. térkép)*. Az 1910-es népszámlálási statisztika segítségével maghatároztuk, hogy milyen kapcsolat van a vármegyék etnikai szerkezete és a választók nemzetiségi összetétele között[8] *(2. térkép)*. 41 megye esetében az eltérés kisebb, mint 5%. 7 megye és Fiume 5 és 10% közötti, 4 megye 10 és 20% közötti, 3 20 és 30% közötti, 1 30 és 40% közötti magyar, 7 vármegye pedig 5 és 10% közötti nemzetiségi felülreprezentáltságot mutat. Az egyezés tehát nagyfokúnak mondható. A nemzetiségi területek választói összetétele szignifikáns kapcsolatban volt a megyét etnikai karakterével. Ez alól kivételt jelentett Erdély területe, ahol Kolozs, Máramaros-Torda és Torda-Aranyos esetében a megye magyar választói többséggel bírt, míg a lakosság többségét a román nemzetiség adta. Ezen vármegyéknél az egyes kerületek lakosságszámát és annak etnikai hovatartozását, kerületenként külön elemeztük, így számoltunk velük az alábbi kimutatásokban. A térképszerkesztés utolsó lépéseként elhelyeztük a választókerületek klasztertérképén a többségében magyar lakta területek határát, melyet az 1910-es népszámlálási statisztika járási, rendezett tanácsú városi és törvényhatósági joggal felruházott városi adatai alapján készítettünk el *(3. térkép)*. Az etnikai szerkezet, amely mint fent láttuk egyezik a választók etnikai összetételével, alapvető befolyásoló tényezőként szerepel a választási eredmények tekintetében.

A következő táblázat az egyes klaszterek magyar–nem magyar megoszlását mutatja:

Klasztertípus	**Összesen**	**Magyar**		**Nyelvhatáron fekvő**		**Nemzetiségi**	
		db	**%**	**db**	**%**	**db**	**%**
Kormánypárti	256	75	29,3	2	0,7	179	70,0
Ellenzékiből kormánypártivá váló	37	33	89,2	1	2,7	3	8,1
Váltakozó	59	45	76,3	2	3,4	12	20,3
Kormánypártiból függetlenségivé váló	22	21	95,0	0	0	1	5,0
Függetlenségi ellenzéki	39	38	97,0	0	0	1	3,0
Összesen	413	212	51,3	5	1,2	196	47,5

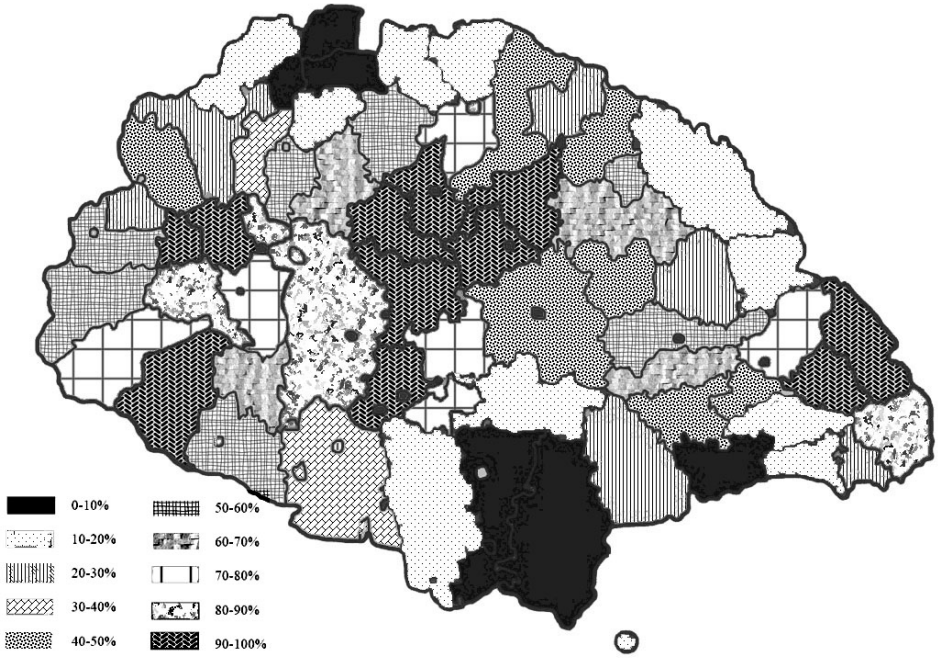

1. térkép. **A magyar nemzetiségű választók aránya az összlakosságon belül, 1904**

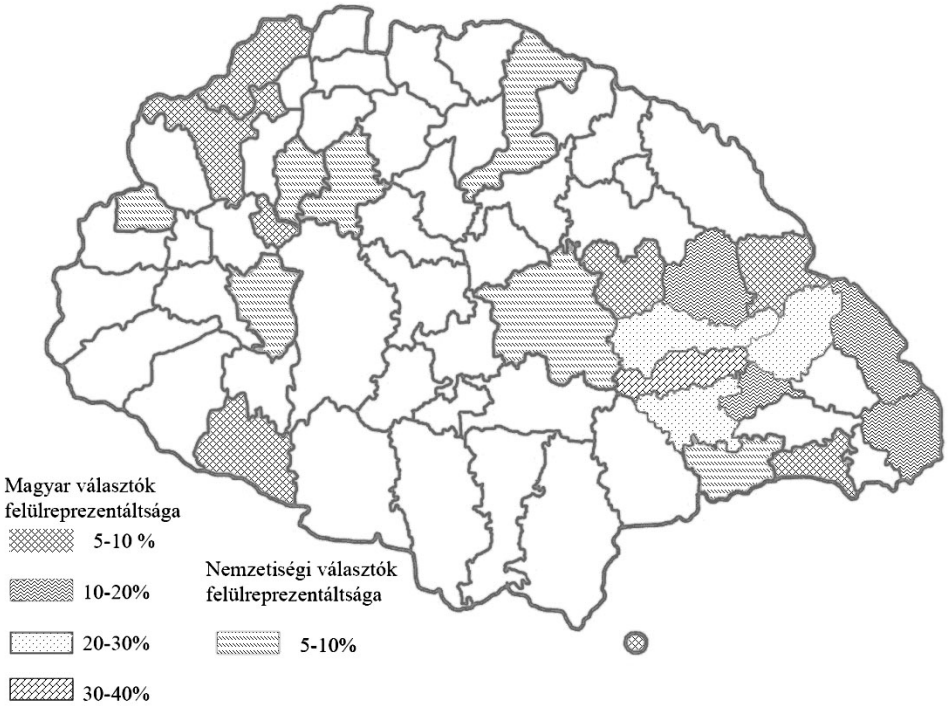

2. térkép. **Választók etnikai összetételének kapcsolata a vármegye etnikai szerkezetével, 1904**

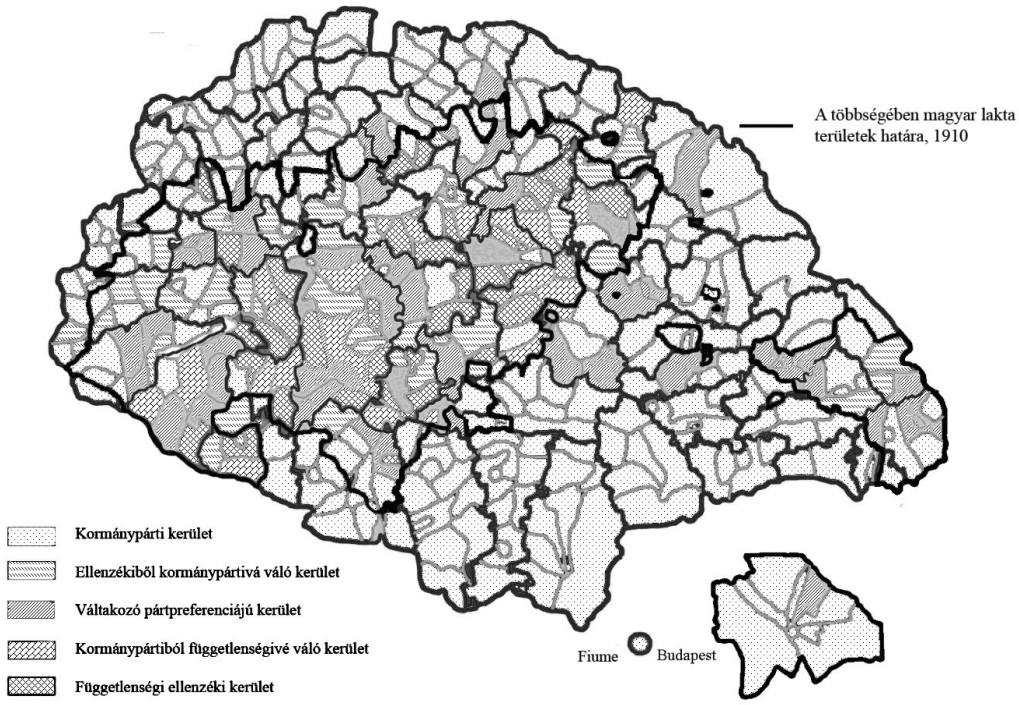

3. térkép. **Magyarország választókerületeinek csoportjai az 1887–1901 közötti országgyűlési választások eredményei alapján**

A kerületek 51,3%-a minősül magyarnak, 47,5%-a nemzetiséginek, és 1,2% helyezkedett el úgy a nyelvhatáron, hogy pontos hovatartozását nem lehet megállapítani (a választókerületi beosztás nem fedi minden esetben a járásit). Jól látható, hogy több esetben igen szoros kapcsolat mutatható ki: a nemzetiségi kerületek 91,3%-a kormánypárti, a függetlenségi kerületek 97,4%-a magyar. A preferenciát váltók között is igen magas a magyar kerületek aránya: a kormánypártiból függetlenségivé válók 95,5%-a, ellenzékiből kormánypártivá válók 89,2%-a és a változó pártpreferenciájúak 76,3%-a magyar. Összességében elmondható, hogy a nemzetiségi kerületek stabilan támogatták a kormányoldalt, a függetlenségi kerületek és a változó identitásúak a magyar területre voltak jellemzőek. A kormánypártnak azonban nem elhanyagolható magyar bázisa volt, a magyar kerületek 35,4%-a volt stabilan kormánypárti és 15,5% vált ellenzékiből kormánypártivá. A függetlenségiek csak a magyar kerületek 18%-át bírták stabilan és 10%-ban sikerült visszaszorítaniuk a kormányoldalt.

4. A pártok választási eredményei és a nemzetiségi viszonyok közötti kapcsolat

Utolsó lépésként az 1887 és 1901 közötti 1656 mandátum megoszlását mutatjuk be, pártonként és a kerület nemzetiségi típusa alapján. Itt már nem vagyunk tekintettel a klaszterelemzéshez szükséges preferenciakategóriákra.

	Magyar		Nemzetiségi		Nyelvhatáron fekvő		Összesen db.	Összes %-a
	db.	%	db.	%	db.	%		
Szabadelvű Párt	400	37,4	656	61,3	14	1,3	1070	64,6
Mérsékelt Ellenzék	25	60,0	18	40,0	0	0	43	2,6
Újpárt	4	100	0	0	4	0	8	0,5
Katolikus Néppárt	27	61,4	17	38,6	0	0	44	2,7
Nemzeti Párt	63	60,6	41	39,4	0	0	104	6,3
Antiszemita Párt	10	83,3	2	16,7	0	0	12	0,7
Nemzetiségi pártok	0	0	15	100	0	0	15	0,9
Független	13	46,4	14	50	1	3,6	28	1,7
Demokrata Párt	1	100	0	0	0	0	1	0,1
Függetlenségi pártok	305	92,1	21	6,3	5	1,5	331	20
Összesen	848	51,3	784	47,5	24	1,2	1656	100

A fent leírtakkal párhuzamosak adataink. A kormánypárt legbiztosabb bázisa a nemzetiségi kerületek voltak (784 alkalomból 656-ban a szabadelvűek győztek), a magyar kerületekben a lehetséges mandátumok 47%-át szerezték meg. A függetlenségi ideológia hívei a magyar kerületekben megközelítették a kormánypárt eredményességét (36%), de a 16 kerülethez kapcsolódó 21 nemzetiségi mandátum, a lehetséges nemzetiségi kerületi mandátumok 2,7%, igen szerény eredményességet mutat. A 67-es ellenzéki pártok kerületeiknek 40%-át szerezték nemzetiségi területeken, a kormánypárttal ők is elsősorban a magyar vidékeken tudtak versenyre kelni. A független mandátumok eloszlását nem befolyásolta a nemzetiségi állapot, itt elsősorban a képviselő személye számított. Az antiszemita képviselők elsősorban magyar területeken szerepeltek sikerrel. A nemzetiségi pártok pedig természetesen a nemzetiségi kerületekhez kapcsolódtak, de szerepük a periódusban igen csekély.

Munkánk következő szakaszában választ keresünk arra, hogy milyen tényezők lehetnek a magyar kerületek politikai preferenciái mögött. Az a térképünkön jól látható, hogy a függetlenségiek elsősorban az alföldi kerületekben és a Dél-Dunántúlon értek el komoly sikereket, a Nyugat-Dunántúl pedig a kormánypárt bázisát jelentette. A célunk az, hogy faktorelemzés segítségével meghatározzunk olyan változókat, melyek magyarázata statisztikai alapon vizsgálná meg a szakirodalomban szereplő elméleteket. Ez a vizsgálat azonban már túlfeszíti jelen tanulmány kereteit.

Jegyzetek

[1] *Dr. Fodor Ferenc* (é. n.): A magyarországi országgyűlési képviselőválasztási kerületek térképei 1861–1915-ig. Budapest.

[2] *Ruszkai Miklós* (1959): Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. In: Történelmi statisztikai közlemények. 1959. 1–2. Budapest. 1959. 44.; *Gerő András* (1988): Az elsőprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán. Gondolat Kiadó, Budapest. 1988. 60–61.

[3] *Halász Sándor* (szerk.) (1886): Országgyűlési almanach. 1886. Képviselőház. Atheneanum, Budapest; *Sturm Albert* (szerk.) (1888): Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Budapest; *Sturm Albert* (szerk.) (1892): Országgyűlési almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Pesti Lloyd Társulat, Budapest.; *Sturm Albert* (szerk.) (1897): Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Pesti Lloyd Társulat, Budapest; *Sturm Albert* (szerk.) (1901): Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képvi-

selőház tagjairól. Pesti Lloyd Társulat, Budapest; *Fabro Henrik–Újlaki József* (szerk) (1905): Sturm-féle országgyűlési almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Pesti Lloyd Társulat, Budapest.

[4] Az 1887/92. évi országgyűlés képviselőháza tagjainak osztályszerinti névjegyzéke és a bizottságok névsora az ötödik ülésszakban. Budapest, 1891.; *Tassy Károly* (1900): Az 1896–1901. országgyűlés képviselőinek sematizmusa fővárosi s vidéki lakjegyzékkel, pártállások megjelölésével, választókerületek szerinti beosztással, a választók számának felemlítésével s az összes bizottságok névjegyzékével; végül a miniszterek fogadási napjainak kitüntetésével stb. Pesti Nyomda Részvénytársaság, Budapest.; *Tassy Károly* (1904): Az 1901–1906. országgyűlés képviselőinek sematizmusa fővárosi s vidéki lakjegyzékkel, pártállások megjelölésével, a miniszterek fogadási napjainak kitüntetésével, választókerületek szerinti beosztással, a választók számának felemlítésével s végül az összes bizottságok névjegyzékével stb. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest; *Tassy Károly* (1905): Az 1905–1910. országgyűlés képviselőinek sematizmusa fővárosi s vidéki lakjegyzékkel, pártállások megjelölésével, a miniszterek fogadási napjainak kitüntetésével, választókerületek szerinti beosztással, a választók számának felemlítésével s végül az összes bizottságok névjegyzékével stb. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest.

[5] Munkánk fő forrásai, a Képviselőházi Napló vonatkozó kötetei mellett a fenti lábjegyzetekben szereplő sematizmusok. Adatbázisunkat Microsoft Office Access 2007 programon belül alakítottuk ki, a statisztikai vizsgálatokat az SPSS 17 programmal készítettük.

[6] A tanulmány tartalmi korlátai miatt csak a legfontosabb statisztikai lépéseket mutatjuk be.

[7] Számításainkat Az országgyűlési képviselőválasztó-kerületek és a választójogosultsággal bíró egyének száma alakulása a fennálló törvényes rendelkezések mellett törvényhatóságonkint, a népesség számával egybevetve. In: Az 1906. évi május 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXVIII. kötet. 210–211. és Az 1904. évi márczius hó 15-iki statisztikai felvétel alkalmával összeírt választók száma a 24 évnél fiatalabb és idősebb, továbbá az írni és olvasni tudó és nem tudó, s a magyar anyanyelvű és nem magyar anyanyelvű választók számának külön feltüntetésével. In: Az 1906. évi május 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXVIII. kötet. 218–219. adatai alapján készítettük.

[8] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. köt. I. rész. Budapest, 1913.

PAP TIBOR:*

A szerb Vajdaság, mint politikai cél/eszme kialakulása, formálódása, s a róla folyó diskurzusok 1848 és 1867 között

Abstract

As an implicit consequence of the set of Habsburg-granted privileges, Voivodina as a political-geographical category appeared in the political discourse of Southern Slavs in Hungary (especially of the Serbs) even before the 1848 revolution. However, the concept's actual shape owes much to the 'Skupština' (assembly) in 1848 May. It appears in the 3. request towards the Court as an initiative built from below, aimed at creating *regionalism.* This initiative was meant to function as a pivotal point to the supposed trend of federalisation of the empire. Following these and after the supression of the revolution, during the absolutist times, Serbian Voivodina (along with the Temes Bánság) became a from-top forced, regionalisating concept, symbolising the mutual displeasure of both concerned parties. Existing as an emptied geographical construct of the Court, neither the 'beneficients' nor the 'victims' of this form were content with it. Following its abolishment, from 1861 to the Conciliation, both parties expressed arguments about its 'rounding out' (by redefining the counties on a nationality basis), about it being unacceptable or inevitable. With regard to the sensitivity of the Hungarian side, the term Voivodina itself is hardly mentioned in writings of the era… The present work intends to list and systematize the approaches mentioned, also to discover the (even today influential) roots of political-theoretical thinking about the region. The issue has hardly lost its importance even to the present day, though positions have shifted substantially (radically).

Bevezetés: A téma jelentősége/aktualitása

A Vajdaság Autonóm Tartomány köztársasági végszavazásra váró statútuma kapcsán napjainkban újra a szerbiai közérdeklődés fókuszába kerültek a tartományról, s annak aktuális közjogi státusáról szóló politikai viták. A szakmai polémiák azonban már jóval korábban megkezdődtek.[1] Ezek között számos, Közép-Európát és a Nyugat-Balkánt egyaránt jellemző féligazság, félreértés és/vagy szándékos, illetve tájékozatlanságból eredő félreértelmezés, újabban pedig szakmai köntösbe bújtatott politikai állásfoglalás[2] is felvonult.

A kutatást, melyben visszatérünk a kezdetekhez, három részesre tervezem. Az itt következő első rész a (szerb) Vajdaság kialakulásának területi elvű követeléseként (regionalizmus) való megjelenését tekinti át. A második rész az 1848-as szerb igényeknek a bécsi udvar általi közjogi (regionalizálás) megvalósítását vizsgálja 1849-től. A harmadik a déli végeket a lokális/regionális többség elve mentén újraszabni szándékozó közigazgatási reform-tapogatózásokat (kikerekítés) taglalók – megállapodásig soha el nem jutó – álláspontjait veszi számba.

A területi elv kapcsán megfogalmazódó álláspontokat, mint a vizsgált korszakokban a politikát ténylegesen is alakító, uralkodó eszméket[3] igyekszem körüljárni. Mindezt egy-egy meghatározó, ún. diskurzust kezdeményező szerző[4] (J. Subotić, Sv. Miletić, és – részben – M. Polit Desančić) vonatkozó megnyilatkozásainak elemzése alapján teszem.

---

* PhD-hallgató.

1. Az 1848-as kísérlet a (szerb) Vajdaság közigazgatási megalapozására

1.1. A forradalmi közhangulat és a kora tavaszi szerb követelések

A ‚vajdaság' politikaföldrajzi kategóriaként már az 1848-as forradalmat megelőzően[5] is fel-felbukkant a magyarországi szerbek politikai gondolkodásában – mint a Habsburgoktól elnyert privilégiumrendszer implicit következménye. Konkrét formát azonban csak a 1848-as ‚Majska skupština' (májusi népgyűlés) adott neki. A szkupsitna alulról kikényszerített, májusi összehívását megelőzően, a pesti szerbek küldöttségének (Ignjatović, Nikolić, Stojaković) 17 pontjában[6] még nem szerepel a Vajdaság, mint területi elvű követelés. Ennek ellenére a kollektív jogok, a szerb nemzet elismertetésére tett kísérlet „…még ebben a (körültekintően megfogalmazó – PT) formában benyújtott szerb követelések is nagy ellenérzéseket váltottak ki a magyar közvéleményben." – írja Mikavica.[7]

Ezek a követelések illeszkedtek az Európán végigsöprő forradalmak hasonló felsorolásaihoz. Nem kívántak általuk többet elérni, mint a sajátos szerb életviszonyoknak a korszellemhez való hozzáigazítását: szabad nyelvhasználatot, a különböző jogállás alá tartozó nemzetrészeik egységesítését, azok képviseletét a pozsonyi diétán, s a privilégiumokkal már kivívott intézmények demokratizálást – az addig inkább hivatásrendi alapon működő közképviseleti szerveken[8] belül a népképviseleti elv megerősítését (a papság és a katonaság ‚kárára').

A szerb ortodox egyház feje, az éppen Pozsonyban tartózkodó Rajačić metropolita, közben sikertelenül próbálta megszerezni az udvar engedélyét az 1690-től létező szerb privilégiumok egyik legfontosabbikának, a szerb népgyűlésnek a mielőbbi összehívásához. Ugyanezt a frissiben felálló magyar minisztériumnál (kormány) is megkísérelte, de onnan sem kapott pozitív választ. Közben próbálta nyugalomra inteni délvidéki nemzettársait, de azok, a metropolita március 18-i felszólítása ellenére, szervezkedni kezdtek, s 27-én, Újvidéken megalakították a maguk forradalmi bizottmányát (Revolucionarni odbor).

Itt már hangsúlyosabban kerültek megfogalmazásra a követelések: köztük a szábor azonnali összehívása, a határőri körzetek megszüntetése, és egy, Pozsonyba küldendő ‚deputáció' kijelölése. Ez[9] utóbbi, Stratimirović és Kostić vezetésével folytatta le 1848 áprilisában többek között Kossuth-tal azt az elhíresült – német nyelven zajló – eszmecserét,[10] amely végkövetkeztetéseként elhangzottak a közismert, ominózus, kardcsörtető kijelentések, melyek szerint a kérdésben (nemzetiségi/nemzeti kérdés) a fegyverek fognak dönteni.

1.2. Közbevetés a szerbek és a magyarok előzetes nemzettapasztalatai kapcsán

A vonatkoztatási keretek[11] kontrasztív boncolgatása – reményeim szerint – segíthet az antagonisztikus történelmi ellentétek hátterének tisztázásában. Ezért itt ki kell, térjek az ortodox (dominánsan egy vallású) és a közép-európai (itt: a magyar) nemzetkonstitúció néhány, marginálisnak tűnhető, de – hipotézisem szerint – az események sodrásában meghatározónak bizonyult vonatkozására.

A ‚nemzetiségi kérdés' magyar oldalon történő felmerülésének egyik legszemléletesebb háttérmozgatóját Mester Béla fejti fel egyik Szontagh-tanulmányában:[12] Az olyan, több évszázados, kevert nyelvű és vallású területen élő közösségekben, mint a felvidéki németség/magyarság/szlovákság, az (értelmiségi) identitás kialakulása soktényezős, nem kis mértékben az egyén választásán múló döntés kérdése. Ugyanez kevésbé mondható el a délvidéki ortodox közösségekről (szerb, román), ahol legfeljebb – mint azt a már megidézet Polit (jelentése városi, itt: konstantinnápolyi) család esetén láthatjuk felekezeten belül lehetséges, s jóval lassúbb is az identitásváltás. Továbbá: amíg a felvidéki, részben az erdélyi közösségek is, jól ismerik egymás érv- és vonatkoztatási rendszerét (ugyan azon szociá-

lis világban élnek, melynek [premodern] történetében is osztoznak), addig a szerbekről és románokról – ahogy azt Szontagh tézisdrámája is ‚bemutatja' – alig van információjuk. Nem osztoznak velük az elővilágból (Vorwelt)[13] súrlódások árán, évszázados közös munkával kialakított valóságon. Nem ismerik azok nyelvét, nem értik azok vonatkoztatási rendszerét, nem közösek tradícióik.

„A nyelvi-kulturális háttér elemzése során a korabeli Magyarország szociolingvisztikai sajátosságai bizonyultak relevánsnak […] A kiművelt írott nyelv és a mindennapi beszéd közötti különbség, valamint a több, gyermekkorban tanult beszélt, és egy, felnőttkorban szabadon választott írott nyelven való megnyilatkozás tömeges tapasztalata a kor közvélemény-formáló értelmiségében a nyelv eszközszerepéről, szabad alakíthatóságáról és általában a szabad identitásválasztásról alkotott nézeteket tesz elfogadhatóvá, amelyek végső soron a nyelvi közösség fogalmát az önmagának tudatosan törvényt adó politikai közösség mintájára segítenek megkonstruálni. Ez a felfogás lesz az alapja a nép és nemzet megkülönböztetésének..."[14]

Erre az általánosabb közép-európai tapasztalatra (is) alapozódhatott a magyar politikai nemzet konstrukciója. Hisz eleink – akár az arisztokrácia (Eötvös, Széchenyi) soraiból, akár a ‚megnemesített szakemberek' közül verbuválódtak (Szontagh),[15] nem volt számukra ismeretlen ‚a magasabb polcra törekvő nemzetek' asszimilációs versenynek – afféle XIX. századi agyelszívásnak – való kitettsége – és ehhez akkoriban még hazát sem kellett váltani…

A török idők során elnéptelenedő Délvidéket elsőként benépesíteni kezdő szerbség előtt azonban koránt sem állt ennyire nyitva, és főleg nem volt magától értetődő a fenti tapasztalat. Elsősorban azért, mert többségükben – ahogy azt a vajdasági szerbek történetírói nem győzik hangsúlyozni – eleve nemzetként (Natio Rasciana)[16] érkeztek, I. Leopold császár 1690-es felkérése, az ún. Literae invitatorie nyomán a déli végekre.[17]

Azaz a nemzetté válás kezdeti folyamatain már jórészt túl lehetek... Másrészt esetükben e folyamat során más, érzékelhetően nagyobb, jelentősebb szerepet töltött be az ortodox egyház, mint államegyház. Ez a privilégiumrendszer tartalmi feltöltésénél is erőteljesen megjelent – az egyházi vezetésnek, mint legitim, közösségi vezetésnek az udvar által történő elismerése révén.

Érték a szerbséget is nyelvi természetű kihívások az új hazában, itt most csak az illír mozgalomra utalnék, de ezt a hasonló gyökerekkel bíró, egyenlő jogokra és elbánásra igényt tartó, közös keretként, de nem kulturális versenyként élték meg.[18] És persze ez a társadalmi nagycsoport sem volt teljesen zárt. De a kulturális kihívásokra inkább kollektív továbbvándorlással felelt, semhogy a privilégiumokkal keretbe foglalt identitását kockára tegye a megváltozott körülmények között: A 18. században (1751) több ezren települtek át a cári Oroszországba, hol kisebb, kezelhetőbb különbségekre számítottak.[19]

Félreértés ne essék: A szerbek is fogadtak be máshonnan érkezőket! Desančić Politék pl. görögből – évtizedeken át tartó, fáradságos munka árán, s némi beházasodásnak is köszönhetően – szerbbé lehettek,[20] de ekkor is megmaradtak a számukra az elsődleges világtapasztalatot közvetítő ortodoxián belül. A többnyelvű környezet mellett a vallás szabta meg identitásváltásuk keretét. Ugyanakkor esetükben nem beszélhetünk egyéni, és főleg nem szabad, inkább eseti és családi döntésről: Körülményeik, nagykereskedői polgár mivoltuk predesztinálta ezt a monarchián belüli – vélhetőleg anyagi kondícióiban sem hátrányos, annak a Török birodalommal szembeni komparatív előnyeivel[21] minden bizonnyal racionálisan is számoló – szerepvállalást/-váltást.

1.3. A szerb követelések pesti közvetítője: Jovan Subotić

Rajačić metropolita márciusi kísérletei a meglévő, privilégiumokon alapuló szerb intézményrendszer működésbe hozására – ahogy azt már fentebb említettem volt – sorra kudarcba fulladtak. Pesten közben felerősödtek a szerbellenes hangok: Szeparatizmussal vádolták ezt a társadalmi nagycsoportot. Amit ők nem hagyhattak válasz nélkül. Így újabb feladat hárult a magát már március 17-én is exponáló, saját közössége érdekében szerteágazó tevékenységet kifejtő Jovan Subotićra[22] (1816–1886). Aki hivatását nézve ügyvéd volt, de ő volt a budai helytartótanács felkért cenzora is a szerb nyelvű kiadványok ügyeiben. Aztán még költő, kritikus és történész – a máig fennálló, pesti alapítású Matica srpska által kiadott, Letopis [‚Évkönyv'] szerkesztését is végezte az 1848-at közvetlenül megelőző években.

„Subotić március végén az öt vezető pesti szerb értelmiségiek egyikeként, aláírta azt a közleményt, amelyben a szerbek visszautasították a magyar fél azon vádjait, melyek szerint a programjuk szeparatista jellegű lenne, az a Magyarországtól való elszakadást szorgalmazná, valamint biztosították a magyarokat a magyar állam és annak kormánya iránti lojalitásukról."[23]

A 17 pont kapcsán kibontakozó polémia félreértéseinek tisztázásán túl Subotićék ekkor még azzal is nyomatékosítani kívánták jóindulatukat, hogy hitet tettek a múlt sebeinek begyógyíthatósága és a magyar haza iránti feltétlen hűségük mellett – ahogy azt Gavrilović is idézi.[24] A forradalom eseményei azonban hamarosan kimosták a józan realitás talaját a metropolita és pesti követői talpa alól:

„Rajačić a szerb népgyűlés május 13-ára (ortodox naptár szerint: 1-jére) történő összehívására kényszerült."[25] Ebben vállalt szerepet Subotić is, előbb a pesti szerbek közösségének egyik küldötteként, majd a ‚főválasztmány' (Glavni odbor) tagjaként. Egyrészt az új politikai köztér (a Szerb Vajdaság/Vojvodina Srpska) helyszínein kellett kisebb politikai feladatokat megoldani, mint pl. a szerémi katolikusok (horvátok) lecsillapítása, másrészt a ‚főválasztmányt' (a regionális kormányzatot) kellett képviselnie olyan, a birodalmon belüli politikai eseményen, mint a Prágában a Pánszláv Kongresszus, illetve a bécsi udvarnál és a horvát szábornál. Ezekről jelentéseket küldött a megbízóinak illetve leveleket/elaborátumokat írt a szerb ügynek megnyerendő felek számára.

A '48–'49-es eseményekről, s Subotić azokban játszott szerepéről informálódhatunk még egy, harmadik típusú forrásanyagból is: önéletírásából, illetve irodalmi és történetírói munkáiból – utóbbiakat illetően „elsőként fogott hozzá 1848–1849-es A vajdasági szerb mozgalom történeti forrásainak közzétételéhez",[26] az előbbiek különböző műformáiban pedig az események szemléletes krónikásának bizonyult. A ‚májusi népgyűlést' egy 17 oldalas elbeszélő költeményben énekelte meg. Ezek a Bach korszakban is elsősorban a Letopis lapjain jelentek meg.

1.4. A szkupstinát megelőző korszak szerb társadalmi kontextusa

Ahhoz, hogy a Vajdaságról folyó diskurzust reprodukálhassam, az eseménytörténet is érintenem kell: Az újvidéki (pozsonyi, pesti) szerb ifjak, az általános forradalmi hangulathoz igazodván, nem kívánták hagyni, hogy az események a maguk ‚megszokott', történelmi lomhaságában[27] csordogáljanak: a hatóságok jóvá nem hagyása ellenére is összehívhatónak, mi több: összehívandónak vélték a szerb nemzetgyűlést (Narodna skupština).

A szerb elit azonban korántsem volt egységes a történelmi pillanat jelentőségének megítélését illetően. Ami a szerbség belső érdekellentéteit is jelezte, ha azokat nem is tette központi témájává: Az álláspontok, az egyházi hierarchia belső/személyi ellentétein túl – amint azt a pesti szerbeket sajátos módon tanácskozni hívó körlevél[28] példája szemlélteti – érzékelhetően

egymásnak feszültek. A belső reformokat követelő közép- és kispolgárság (kézművesek, kereskedőkhöz kapcsolható fiatal értelmiség, akiket Svetozar Miletić nézetei jelenítenek meg vizsgálódásiam során) valamint az egyházi[29] és katonai elit között látens vita forrt. Az ifjak által követelt, polgáriasult Újvidék helyett a szkupstina a Határőrvidék közigazgatása alá tartozó, egyházi központban, Karlócán (Sremski Karlovci) került megrendezésre.

Ám amíg az osztrákbarát (óvatoskodó) katonai (közép)vezetők és helyi elöljárók sorsa a forradalmi közhangulat közepette gyorsan rendezhető volt (elsodorta őket a népharag), addig az egyházi és a polgári érdekek összecsapásának ebben az időszakban nem voltak biztosítva sem a belső (diétai), sem a külső (magyar fenyegetés) feltételei. Az egyházi hierarchiát nem lehetet csak úgy leváltani, s főleg nem lehetett elkergetni, ahogy azt a ‚nagy kaszárnyának' is nevezett Határőrvidéken a tiszti kar egyes tagjaival tették. Ellenkezőleg – a fentebb már vázolt, magyar oldalról megfogalmazódott ellenszenvnek az egyház által megtestesített privilégiumrendszer szolgált intézményes ellenpólusául. Ekkor már felülírhatatlanul kirajzolódott a két nemzeti mozgalom összeegyeztethetetlensége. A két entitás, az április eleji pozsonyi deputáción megesett incidensre alapozva, újra a 'nulla összegű játszma' platformjára helyezkedve próbálta rendezni egymással a megoldatlan – területi formát kapó – kérdéseket: „A szerbek és a magyarok nem hittek egymásnak, így a vajdasági szerbek bizalma egyre inkább Bécs felé fordult."[30]

Az udvarhoz pedig a fennálló intézményes rend elemeinek a megerősítése útján lehetet a legegyszerűbb és legszemléletesebb módon közeledni. A történelmi tapasztalat is azt mutatta, hogy Bécs a leginkább akkor fogékony a privilégiumrendszer egyes elemeinek a megerősítésére – s az olyan, azokba beleérthető, de eladdig ki nem teljesedett intézmények elfogadására: s a területi autonómia is ilyennek volt vélelmezve a szerbség részéről –, amikor a birodalmat, vagy azon belüli tejhatalmát megkérdőjelező egyéb erők réme már felsejlett a horizonton... A szerb törekvések forradalmi (demokratizáló) jellege így hátrább kellett szoruljon a prioritást élvező nemzeti cél, az önálló politikai entitásként való elismertetés egyéb úton (területi autonómia) történő elérhetőségének árnyékában.

A nemzeti jelleg megtartásához – a magyar politikai nemzetnek, mint politikai konstrukciónak a konkurenciája mellett – a területi elvű önrendelkezés látszott a legjobb garanciának. Csakhogy a szerbség akkoriban a Habsburg birodalom különböző jogállás alá eső területein, egymástól nagy távolságokra szóródva szét volt fellelhető.

A fentebb jelzett társadalmi tagoltságból eredeztethető érdekellentéteken túl, így a (szállás)területi különbségek is meghatározóak lehettek az érdekek artikulációja és a pillanatnyi célok megfogalmazása során. A területi tagoltság azonban a társadalmi nagycsoport stratégia céljainak (Nachwelt) felrajzolásakor (a politikai nemzet státusának kiharcolása, s annak az önálló terület[ek]hez való kapcsolás révén történő megerősítése, ‚közigazgatási lehorgonyzása') ekkor még nem szolgál alapul a belső megosztottsághoz: Dalmáciától Torontálig szinte minden szerb híve volt a területi elvű autonómiának. Sőt: az a többi szláv követeléshez (a monarchián belül szerveződő pánszláv mozgalom trendjéhez) is igazodónak látszott. A dalmáciaiak és a nyugat-szlavóniaiak pillanatnyi érdekartikulációja ezen a kontextuson belül halasztást nyerhetett, hisz a testvéri horvát nemzettel létesíthető, és létesítendő stratégiai szövetség az ő helyzetüket – az 1848-as perspektívából nézve – sokkal könnyebben (szinte problémamentesen) volt képes rendezni. Miközben a nem magyar etnikumokat az egységes (és egyetlen) magyar politikai nemzetbe bekebelezni kívánó magyar politika távlatilag ennek az ellenkezőjét vetítette előre.

A fő és elsődleges feladat tehát a magyar korona területein belül a háromegy királysághoz (Horvátország, Szlavónia és Dalmácia amúgy szintén különböző jogállás alá eső, de jövőképük tekintetében [Horvát állam] egybevágó területeinek korabeli elnevezése) nem tartozó térségekben egységes jogállás és közös közigazgatás alá szervezni a szerbséget.

Ezen folyamat levezénylésére volt hivatott az ortodox egyház, az érdekartikuláció kihordására adott volt a népgyűlés intézménye, míg a követelések jogosságát az 1690 óta létező privilégiumok rendszeréből lehet a leginkább problémamentesen levezetni. (Le lehetett volna – ahogy arra volt is a szerb ifjak részéről még márciusban kísérlet – a forradalom eszméiből is, de az a fennálló birodalomközi [regionális] szituációban nem látszott követhetőnek, s képviselői sem tudhattak maguk mögött akkor még meghatározó többséget a szerb közösségen belül.)

2. A májusi nemzetgyűléstől a követelések bécsi fogadtatásáig

2.1. A szerb követelések lényegét megtestesítő Vajdaság kikiáltása

A májusi szkupstina tényleges összejövetelén igazából már túlléptek az események[31] annak az eredeti intézményre szabott alapfunkcióin, s gyakorlatilag – vita helyett – a politikai közgondolkodásban már kikristályosodott elképzelések szentesítésére, illetve az ezek között szereplő egyházi és világi vezetői tisztségeknek a megerősítésre/betöltésére szorítkoztak. Az első tanácskozási napon (május 1-jén/13-án) Rajaćićot, az addigi metropolitát közfelkiáltással patriarchává minősítették át (1).

Majd sort kerítettek a privilégiumrendszer kezdeteitől létező, de 'igazából' (de facto) mindig is betöltetlen vajdai méltóság (katonai tisztségű világi vezető) reaktiválására. Stefan Šupljikacot választották meg vajdává (2), aki 1849 elején váratlanul, egy katonai szemle során bekövetkezett haláláig maradt e tisztségben.

1848. május 3-án (15-én), a második tanácskozási napon került meghozatalra további nyolc döntés, melyek értelmében:

(3) Kinyilvánították, hogy a szerb nemzet politikailag szabad és független a Habsburg ház és a magyar korona keretein belül.

(4) Kikiáltották a Szerb Vajdaságot, amely magában foglalta Baranyát, Bácskát, a Becsei járással és a Sajkási zászlóaljjal, Szerémséget a Katonai határőrvidékkel, valamint Bánátot a Kikindai járással és a Katonai határőrvidékkel. Ez a vajdaság – egyenlőségen és a szabadságon alapuló – politikai szövetségre lépett a háromegy királysággal (Horvátországgal).[32]

(5) Megalakult a Népgyűlés (szkupstina) állandó végrehajtó szerve (kormánya), a főválasztmány (Glavni odbor).

(6) Elismerésre került a vlachok (románok) nemzeti önállósága.

(7–9) Bizottságokat hoztak létre, amelyek a szkupstina döntéseit a bécsi udvar és a horvát szábor felé voltak hivatottak közvetíteni, illetve egy külön bizottságot a prágai Pánszláv Kongresszusra is delegáltak.

(10) Végül döntést hoztak arról is, hogy a magyar minisztérium által május 15-ére, Temesvárra engedélyezett szerb nemzetgyűlés (srpski narodni sabor) megtartásától eltekintenek.

A politikai prioritások ezekben a napokban teljesen elfedték a szerbek társadalmi tagoltságából és területi elhelyezkedéséből adódó érdekellentéteteket. A forradalmi közhangulat pedig – utat engedve a nemzeti eufóriának a régóta körvonalazódó célok megvalósulásának küszöbén – a sok tekintetben anakronisztikus intézmények kiteljesedését is történelminek látta.

A májusi szkupstina határozatai amúgy beleillettek abba a vonulatba, amit a szakirodalom a regionalizumus ‚alulró' címkéje[33] alatt, kelet- és közép-európai nemzetek eseteiben a nacionalizmus ún. 'második szakaszával' azonosít és „amelyre az a jellemző, hogy nem

elégszik meg a nyelvi és kulturális sajátosságok hangsúlyozásával, hanem különállásának területi formában is kifejezést kíván adni."[34]

A jelenségcsoport lehetséges okainak történeti vizsgálata során általában nem kerül külön tárgyalásra a demokratizálódási hullám intézményelméleti dimenziója. Ám a többségi képviseleti rendszerek kiépülését bemutató, politikatudományi (intézménytörténet) kutatások a jövőben rávilágíthatnak a tendencia strukturálisan behatárolt kereteire. A korszak területi követelései az uralkodó jövőképhez illeszkednek: a demokratizálódó politikai rendszerek majd másfél száz éven át a maguk ‚elsődleges többségének' megalapozásán fáradoztak. Igyekeztek a saját csoportérdekeikhez akár horizontális (területi), akár vertikális (osztály) alapú társadalmi bázist biztosítani. A történéseknek ebben a kontextusban való (át)értelmezése túlmutat azok eseménytörténeti partikularitásán, s a politikaelmélet, eszmetörténet irányába vinné el a vizsgálódást. Aminek kibontására itt és most nem áll rendelkezésemre kellő tér/idő.

2.2. Kísérletek a Vajdaság elismertetésére

Ahogy azt már jeleztem, a korban nem volt kidolgozott, Eötvös szavaival ‚minden fél számára megnyugtató' politikai elképzelés a társadalmi nagycsoportok horizontális egyenjogúsítására. A (nemzeti) liberalizmus akkori elméleti mátrixába nem fértek bele a kollektív jogok. Ezért aztán nem meglepő, hogy a politikai nemzetté válás elméleti megalapozása során vissza kellett nyúlni a korábbi, már közkincset képező diskurzusokhoz. Ezt tette Jovan Subotić is, amikor 1848 nyarán Prágából visszafele jövet, és őszén, a májusi szkupstina 7–9. pontokban meghozott döntéseinek megfelelően udvari megbízottként diplomácia feladatot ellátva beszédeket mondott, leveleket írt és elaborátumokat állított össze.

Mindeközben a szerb törekvéseket ölelő belső ellentétek is már a diplomáciai offenzíva legelején, 1848 nyara során felszínre kerültek: A főválasztmányt de facto irányítani kívánó Đorđe Statimirović és az uralkodónál Innsbruckban előszobázó ‚jogilag' csupán szellemi vezető, Rajačić[35] patriarcha, az utóbbi júliusi hazatérésekor nyíltan konfrontálódtak. A világi főhatalmat vajdaként szimbolikusan birtokló Stevan Šupljikac is talán csak azért maradhatott ki ekkor még a belső hatalmi vetélkedésből, mert „még a bécsi liberális kormány sem volt hajlandó – annak ellenére, hogy megválasztott szerb vajdának elismerte – beleegyezni, abba, hogy a[z olasz – PT] hadszínteret maga mögött hagyva, átvegye a közigazgatás vezetését a Szerb Vajdaságban."[36]

Ha szorosabb olvasás alá vonjuk a diplomácia célok elérése érdekében fogant megnyilatkozásokat, az derül ki belőlük, hogy a forradalmakat megelőző politikai diskurzus, a privilégiumrendszer kiteljesítésének programja képezi ezeknek, különösen a nagyobb részt kitevő, Subotić által jegyzetteknek, az érvelések törzsanyagát, s csak mellékesen jelennek meg bennük azok a liberális eszmék, amelyek a szerb ifjakat is mielőbbi cselekvésre késztették a márciusi során. S mivel a szerzőjük a most vizsgálandó időszakban a Szerb Vajdaság hivatalos szószólójának volt tekintendő, ezért joggal gondolhatjuk, hogy magát a szkupstinát, illetve a főválasztmányt is a fenti eszmerendszer jegyében tevékenykedő, akkoriban még ugyan elismerésre/megerősítésre váró, ám de facto már létező, regionális szervként lehet a legpontosabban leírni. Már májusban sorra alakultak a főválasztmány intézkedéseit ‚lefelé' képviselni hivatott dekoncentrált, körzeti szervei Zimonyban, Mitrovicán Pancsován a vajdasági közigazgatásnak.

A karlócai gyűlés szerb követelési a németül egyaránt jól beszélő és író – ami cenzori és ügyvédi tevékenységének előfeltétele lehetett – Subotić tolmácsolásában a következők pontokban voltak összefoglalhatóak:

1. Választhassanak az [ortodox] egyház fejül patriarcha titulusát viselő vezetőt;
2. Választhassanak világi [nép-]vezérül a vajda tisztségét betöltő elöljárót;
3. A nemzetként való fennmaradás[feltételeinek a biztosítása];
4. Önigazgatás;
5. Lehessen saját területük.

Az udvar jóindulatának elnyerését szolgálhatta az a visszatérő motívum is, amely a korona alá rendelt szerb közigazgatást amolyan délkeleti kapuként tételezte, amely újra utat nyit a birodalom XVII. század végén már kudarcba fulladt, területszerző próbálkozásainak, amennyibe lehetővé teszi a szerb nemzet azon belüli – jövőbeni – egyesítését. A szövegek harmadik közös egységeként a magyar törekvésekkel való antagonisztikus szembenállást azonosíthatjuk.[37]

Az amúgy történészként is megnyilatkozó – s ilyetén a nacionalizmus első szakaszához sorolható – Subotić historikus példáiban kiemeli az udvarnak és a szerbségnek a rebellis magyarok elleni közös fellépéseit, illetve a magyaroknak a szerbek önazonosságának megtartását akadályozni kívánó lépéseit. Ezen érvelés során nemegyszer összecsúsznak a magyaroknak tett udvari gesztusok a történelmi Magyarország szuverenitásának visszaállítására a tényleges magyarországi követelésekkel. A retorika tendenciózus volta azonban leginkább az olyan udvari törekvések szerbellenes jellegének a magyarok nyakába varrása mentén bukik ki, mint amilyen a XVIII. századi katolizálási kísérlet felemlegetése, amely a maros-vidéki határőrök, már említett továbbvándorlásához vezetett 1751-ben.

A szkupstina döntéseinek jóváhagyására szervezett diplomáciai offenzíva azonban nem hozta meg a várt áttörést. Pedig a területi elvet az udvar érdekeit is messzemenően figyelembe vevő módon próbálták a belső (: birodalmi) kontextusban lehorgonyozni: a Vajdaságot így a magyar koronán kívülre, az udvar közvetlen fennhatósága alá kívánták átsoroltatni. „[…Bécs] azonban a szerb követeléseket teljes mértékben alárendelt saját érdekeinek, s csak arra ügyelt, hogy a szerbeket ne távolítsa el túlságosan önmagától, hogy azok bizodalma kitartson a háború végéig.”[38]

2.3. Az új közigazgatás jellege

A főválasztmányról más esett néhány szó. Subotić önéletírásából jól látható, hogy az alkalmi vezetők miként próbáltak élni a helyzeti előnnyel.[39] Mind Statimirović, mind Rajaćić hajlamot mutatott a hatalom egy kézben való koncentrálására. Az ifjak és egyik vezetőjük, az akkor mégy a húszas évei elején járó Svetozar Miletić hiába próbálta óvni nemzetét a despotikus hajlamoktól,[40] a régi beidegződések, az új idők szelei ellenére, tovább működtek.

Maga a végrehajtó hatalom az eredetileg 50 tagot számláló főválasztmányon belül is Rajačić patriarcha és szűkebb köre – titkárai – kezében összpontosult. Statimirovićra a harcok irányítását bízza a főválasztmány, bár a patriarcha – akinek semmiféle katonai előismeretei sem voltak, mint a szent könyvek jeles ismerője, erre szerepre is magának vindikált jogot.

A tényleges kormányzása ‚az anarchia elkerülése végett ideiglenes uralom alá vont területeknek’[41] pedig úgy zajlott, hogy Rajačić, mint a Szerb Vajdaság ideiglenes kormányzója, Jaša Živinović és Joca Stanković (a titkárok) bevonásával, minden apróságban személyesen, vagy személyes megbízottai által dönteni kész, a napirendet egyedül meghatározni képes vezető rendelkezett. A többiek pedig közben újságot olvastak, vagy jelentéktelen ügyekben fejthették ki álláspontjukat.

Formálisan a főválasztmány tagjai közül nevezte ki a patriarcha a kormánya tagjait. Az ideiglenes kormány főleg Zimonyban tartózkodott. Az egyes igazgatási ágazatok élére a hozzá közel álló főválasztmányi tagok közül nevezett ki ügyvivőket. A külügyek reszortját

névlegesen magának tartotta meg, de ténylegesen a szerb hercegség korábbi szürke eminenciását, Živanovićot bízta meg a diplomácia vezénylésével. A belügyeket egy négytagú bizottságra bízta, melynek titkárául Konstantin Bogdanovićot jelölte ki. Az igazságügyeket Stojakovićra, az oktatásügyet Subotićra bízta. Az igazgatási ágazatok élére kerülteknek kijárt a kormánytanácsosi titulus. A kormányzat szinte napi rendszerességgel ülésezett, az egyes ágazatokban szerepet kapókat pedig a patriarcha kezdeményezésre hívták alkalmanként össze.[42]

Az alsóbb szinteken azonban egy másik, sokkal inkább plebejus tendencia érvényesült. Subotić a korabeli állapotok udvarnak adreszállt jellemzésekor nem győzi hangsúlyozni a történések alulról kieszközlött voltát. Az ő értelmezésében a patriarcha és a főválasztmány csak népharag eszkalációját elkerülendő hozta meg azokat a lépéseket, amelyek nyomán a ténylegesen is a mozgalom ellenőrzése alatt álló területeken létrejöttek a már említett helyi erők által kikövetelt körzeti választmányok (okružni odbor). De minden a szerbség és a monarchia fenntarthatóságának jegyében történt. „A Vajdasághoz Szerém és a Sajkási zászlóaj, ahogy a két bánsági regiment is, ténylegesen is csatlakozott. Ezeknek a térségeknek a politika irányítása átvételre került. Ám a többi szerbek lakta dél-magyarországi vidék csatlakozása nem jött létre. Elmaradt a fenti provinciális (a katonai határőrvidéken kívül eső – PT) térségek tényleges közigazgatási csatlakoztatása (a Vajdasághoz – PT). Ezeket a császárhoz intézet petíció révén kívánták birtokba venni.”[43]

Az olyan területek, mint a Kikindai körzetnek, vagy az Óbecsei járásnak, katonai erővel történő elfoglalásától való tartózkodás által is jóindulatukat akarták a szerbek demonstrálni – állítja Subotić – hiszen rendelkezésükre állt a kellő haderő e területek megszállására.

A újonnan kikiáltott Vajdaság területei akkoriban eredetileg részben a bécsi udvar, részben a budai helytartótanács igazgatási központjainak fennhatósága alá tartozott. Helyben csak a megye és a főparancsnokság Subotić szerint szerbellenes érzelmű megbízottai tartózkodtak. A városi magisztrátusok is ezeknek voltak alárendelve. A fentiekből következően a helyi szerbeknek nem volt más választása, saját kezébe kellett venniük a közügyek intézését: minek foganatosítására új szerveket kellett létrehívni.

Ezek sorában az első a főválasztmány volt, majd amikor a közigazgatás addig létező szervei ezzel nem voltak hajlandók együttműködni, sor került a hatalmi szervezet alsóbb szintjeinek átépítésére is. Subotić itt arra hívja fel a bécsi kormány figyelmét, hogy mindezen újonnan létrejött szervek a kezdetektől a magukénak tudhatták a területen élők töretlen bizalmát és messzemenő támogatását. Sőt. Amennyiben nem jönnek időben létre egy-egy adott településen az új intézmények, azt a helyiek maguk kényszerítik ki. A főválasztmány ilyetén csak engedelmeskedett a közakaratnak, mi több, amit lehetet, igyekezett megőrizni az eredeti szervezetetekből: „A megyei tanácsok, mivel azokat maga a nép választotta, érintetlenek maradtak. Az alispánt átkeresztelte ugyan a nép, de a szerepköre nem változott; a szolgabíró és helyettese szintén új elnevezést kapott, de egyúttal kineveztek melléjük egy hat tagból álló járási választmányt, akiket a községek delegálnak, s akinek az elnökét a főválasztmány jelöli. (…) Ezeknek a személyeknek és szerveknek a funkciói változatlanok maradtak, azzal hogy a főválasztmány fennhatósága alá lettek vonva, melynek a megfelelő szekciója gyakorolja felettük az ellenőrzést.”

Subotić jelentése végén azt hangsúlyozza, hogy mindezek a változások a törvény kényszerítő hatása nélkül, az érintettek azon józan belátásából kifolyólag kerültek foganatosításra, hogy elkerültessék a fenyegető anarchia, ám mivel a régi rendszert már nem lehetett fenntartani, a helyébe – ha mégoly ideiglenes jelleggel is – csak kellett állítani valamit, addig is, amíg az udvar rendezni méltóztatik a vajdasági szerbek státusát.

2.4. Alkotmánytervezetek

Az új császár, Ferenc József 1848. december 15-i manifesztumában a vajda és a patriarcha funkcióját és személyét megerősíttette, de a területiség kérdését, s az ahhoz kapcsolódó Katonai határőrvidék státusának ügyét ‚békésebb időkre' halasztotta. Közben a szerb értelmiség – nem kis mértékben Miletić 1848 decemberében a Napredakban elindított cikksorozatának köszönhetően – ‚alkotmánytervezetek' sorával próbált meg javaslatot tenni a Vajdaság státusának birodalmon belüli rendezésére. Ezek közös nevezője a magyar korona területétől való elszakadás volt.[44] Illetve a felismerés,[45] hogy a szerbség törekvései csak a birodalom belső viszonyainak lényegi átrendezésével ([kon]föderalizáció) oldhatóak meg. „Az 1849. március 4-én kihirdetett oktrojált alkotmány óriási csalódást okozott a szerbeknek, mert szó sem volt benne a független Vajdaságról. Igaz létrejött a Szerb Vajdaság, de a császár elrendelte, hogy katonai parancsnokság alá helyezi a területet, azaz szertefoszlottak a magyarországi szerbek függetlenségi álmai."[46]

A remény azonban még majd egy egész esztendőn keresztül pislákolni látszott. Az 1849. november 18-i császári pátens kiadásáig komoly szellemi erőfeszítések és immár lankadni látszó diplomáciai próbálkozások sora próbálta a regionalizmus kocsirúdját visszafordítani a szerbek által üdvösnek gondolt irányba. Ám az ezt célzó megnyilatkozások jobbára már a vizsgálandó időszak következő fejezetének, az 1949-es esztendő devolúció uralta eszmetörténeti eseménysorozatának a részét képezik.

Jegyzetek

[1] Legutóbb 2005-ben éleződött ki a Vajdaság státusát firtató szakmai vita. S bár ezt sokan hajlamosak többség/kisebbség (szerb–magyar) ellentétként láttatni, sokkal inkább van szó a centralizáció és a regionalizmus híveinek szerb(iai) ‚belső' vitájáról. Vö.: A Vajdaság kérdése (Vojvođansko pitanje) c. megjelent különszámát a Nova srpska politička misao (Új Szerb Politikai Gondolkodás) nevű szakfolyóiratnak, illetve Jovanov ugyanazon évben magánkiadásként megjelentetett, A Vajdaság – egy régió pusztulása c. munkáját! (L.: *Vukadinović–Samardžić* [2005]:Vojvođansko pitanje (A Vajdaság kérdésköre) = NSPM – különkiadás, Belgrád, 214. o. vs. *Jovanov, Dragomir* (2005): Vojvodina – propadanje jednog regiona. (A Vajdaság – egy régió pusztulása.) Magánkiadás, Újvidék, 126. old.)

[2] *L.: Krestić, Vasilje Ć.* (2008): Vojvođani i Vojvodina pre devedeset godina i danas. (A vajdaságiak és a Vajdaság 90 évvel ezelőtt és ma.) = Letopois Matice srpske, 2008/6. (decemberi szám). 1414–1420. old.

[3] A magyar álláspontokra – részben azok közismertsége, részben helyszűke okán – itt most nem térek ki, ám azok a Vajdaság-problematika kapcsán történő, a szerb szempontokra fókuszáló, kontrasztív újragondolása részét képezi a térség nyilvánosság-topológiájának alakulását bemutatni hívatott PhD-dolgozatomnak.

[4] *L.: Foucault, Michel* (1999): Mi a szerző?, 132.

[5] Mikavica 1694-re teszi a területi követelés első megjelenését, majd ez a következő másfél évtizedben többször megismétlődik. Azt követően, egészen az ún. ‚temesvári szábor' összehívásáig (1790) nincs szó a területi követelésekről. Akkor, reálpolitikai okokból, a Bánságra korlátozták volna a kialakítandó Szerb Vajdaság területét – mivel az (a dél-baranyai és a bácskai területekkel ellentétben) még nem tagozódott be újra a magyar közigazgatási rendszerbe. Ezt azonban a szerbek közül is sokan – élükön Tököly Szávával (Sava Tekelija) ellenezték, mivel a szerb népesség jelentős részére nem terjedt volna így ki a területi önrendelkezés (közigazgatás) joga. Vö:. *Mikavica, Dejan* (2005): Srpska Vojvodina u Habsburgskoj monarhiji 1690–1920. (A Szerb Vajdaság a Habsburg Birodalomban 1690 és 1920 között) Stylos, Újvidék, 11–21. old.

[6] Amit Subotić, a pesti szerbek tanácsának alelnökeként, mint második aláíró (: vtori predsedatelj) jegyzett. L.: *Gavrilović, Slavko* (2003): Jovan Subotić u srpskom narodnom pokretu 1848–1849. (Jovan Subotić szerepe az 1848–49-es szerb nemzeti mozgalomban) = Uő. (sz.): Istorijski-politički i biografski spisi Jovana Subotića iz doba Srpskog pokreta u Vojvodini 1848–1849. (Jovan

Subotić politikatörténeti és életrajzi írásai az 1848–49-es szerb nemzeti mozgalom idejéből), Matica srpska, Újvidék,10. old.

[7] *L. Mikavica* (2005): 23. old.

[8] Az egyházi és világi gyűlések, zsinatok és kongresszusok eltérő jogkörökkel bíró, különféle variációiról van szó, melyeket az aktuális hatalom érdekeinek függvényében, annak beleegyezésével lehetet az egyházi vezetés kezdeményezésére összehívni.

[9] A delegáció tagja volt e fejtegetés 3. részében említendő Mihailo Polit Desančićnak az édesapja, Jovan Polit Desančić is, aki később – az akkor még a magyar nyelv minél jobb elsajátítása céljából éppen Szegeden hatodikos gimnazista – fia számára meghatározó élménybeszámolóban tárta fel a magyar liberalizmus nemzetiségi vetületét jellemző korlátokat személyesen is megtapasztalt élményeit. Állítása szerint ő maga – az idősebb Polit – vetette fel Kossuth számára a ‚rác' népnév pejoratív jelentésvonatkozásait, de a küldöttség egyéb eredményt, mint e népnévnek, dehonesztáló volta miatti, továbbiakban foganatosítandó mellőzését – amelyet egy körlevélben lett volna hivatott, ígérete szerint Kossuth elrendelni – nem tudott elérni. Itt csak azért tartom a fenti, inkább anekdotikus részletet megemlíteni, mert az rámutat a szerb liberalizmus személyi kapcsolatrendszerének a magyarénál polgáriasultabb – ami a főrendekkel való megegyezés lehetetlenség formájában a szerb érvelési rendszer egyik toposza lesz – hátterére. Vö.: *Mikavica, Dejan* (2007): Mihailo Polit Desančić. Stylos, Újvidék, 37. old.

[10] „In diesem Falle werden wir unsere Degen kreuzen – Kossuth – Der Serbe war nie feig dazu. – Statimirovć." Idézi fel Mihail Polit Deasnčić az apjától szerzett értesüléseket emlékiratában. L. *Polit Desančić, Mihailo* (1889): Uspomene iz godine 1848–49 (Emlékek az 1848–49-es esztendőkből), Újvidék, Kiadó nélkül, 19–20. old.

[11] „Ha ki akarjuk fejezni, hogy valaki milyen valósággal rendelkezik, foglalkoznunk kell azzal, hogy ez a valki saját valóságát hogyan értelmezi, és számolnunk kell az ő valóságának bizonyosságjellegével, bár csak fenomenológiai zárójelbe téve." = *Berger, Peter–Luckmann, Thomas* (1994): A valóság társadalmi felépítése. Jó Szöveg, Budapest, 39. old.

[12] *Mester Béla* (2008): Nemzet, nemzetiség, nép és nyelv a magyar alkotványos álladalomban. = *Demeter M. Attila* (szerk.): Kisebbség és Liberalizmus. Pro Philosophia–SZTE-JK-TEGY, Kolozsvár–Szeged, 23–58. o.

[13] *L. Schütz, Alfred–Luckmann, Thomas* (1984): Az életvilág struktúrái = *Hernádi Miklós* (szerk.): Fenomenológia a társadalomtudományban, Gondolat, Budapest, 305–311. old.

[14] *Mester* (2008): 56. old.

[15] Vö. *Mester* (2008): 29. old.

[16] L.: *Mikacica* (2005): 12. old.; *Gavrilović* (2003): 13.old.

[17] Szerb nézőpontból *túlra (prečani), ami a Dunának és a Szávának, mint a Szerb Fejedelemség határ folyóinak az átlépését jekentett. L.: *Mikavia* (2005): kötetének alcímét: Állam és autónómia.

[18] Vö.: *Gavrilovic* (2003): 9–10. old.

[19] Ennek a nagy, 1751-es kivándorlásnak a kudarctörténetét (is) dolgozza fel a legismertebb magyarországi születésű szerb író, Miloš Crnjanski regényfolyama, az Örökös vándorlás (Seobe).

[20] Vö.: *Mikavica* (2007): 21–22. old.

[21] Az eötvösi mérsékelt liberális identitás-konstitúciónak, mint a magyar politikai nemzet megalapozójának, fontos eleme volt ama bizonyos ‚komparatív előny', amit a birodalmon kívüli élő populációval is bíró nemzetiségeknek kívántak volt a lojalitásukért cserében felajánlani.

[22] Erről a szerbek körében is megfigyelhető kisebbségi körökben kényszerűnek is tekinthető szerephalmozásról lásd jelen szerzőnek a következő néven megjelent írását: *Papp Tibor* (2002): A kisebbségi irodalmak irodalomtudományon túli vetületeiről. = Szövegek között VI. (sz.: Fried István) Szeged, SZTE, ÖIT, 191–200.

[23] *Gavrilović* (2003): 10–11. old.

[24] *Gavrilović* (2003): 11. old.

[25] *Gavrilović:* uo.

[26] *Gavrilović* (2003): 23. old.

[27] A történelmi lomhaság itt arra kívánok utalni hogy a XVIII században megfogalmazódott követelések közül nem egy éveken, évtizedeken át 'kerengett' az udvar politikai útvesztőiben, hogy a(z

udvarnak) megfelelő konstellációban újra előkerülhessen – a privilégiumok kiterjesztésének ezt a természetét a szerbség politikai szocializációját meghatározó, a politikai kultúra részét képező mozzanatnak vélem. Erre a ‚tapasztalatra' vezethető vissza majd pár hónappal később az 1848-as nyári/őszi érdekkijárás sajátos – a forradalmi hangulathoz nem igazán illeszkedő diplomáciai hadjárata – ahogy azt a szkupstina megfelelő pontjaiban elő is látták.

[28] A pesti egyházkerület Rajačić körlevelét (cirkularijum) gyakorlatilag ‚elfektette'. Subotić egy héttel a tanácskozás meghirdetett kezdete (1848. május 13-a, ortodox naptár szerint május 1-je) előtt arról panaszkodik egyik magánlevelében (*L. Subotić* [2003]: 45–46. old.) Vuk Karadžićnak, hogy még mindig nem tudja mi lesz a szkupstinával, mivel a budai episzkópa, Platon Atanacković – az egyházpolitikai játszmák következtében – a körlevelet ugyan aláírta, de nem küldte tovább/szét az érintetteknek. A májusi szukpstinára végül Subotić, Đorđe Stojakovićtyal és Teodor Pavlovićtyal hármasban, mint a pesti szerbek követe érkezett meg, hogy később erről a megbízatásról lemondva a főválasztmány (a szerb [ön]kormányzat végrehajtó szerve) tagjává válhasson.

[29] Az egyházi elit motivációira Sv. Miletić egy későbbi, 1864. júniusi egyik Szerb Híradóban (Srpski dnevnik) megjelentetett, a konfliktust immár nyíltan felvállaló programadó írása világít rá: „Gondoljunk csak vissza Rajačić patriarcha tetteire, aki a politika mezején sok mindent elért; nála figyelhető meg a legjobban, hogy mindamellett, hogy az ‚egyházi-nemzeti népgyűlések' vitafórumain (a diétákon – PT) azok tényleges kongresszusi (döntéshozatali – PT) jellege ellen foglalt állást. Olybá tűnik, hogy hajlamos volt a felmerülő kérdések politikai természetét kidomborítani, csak azért, hogy az egyházi reformokról ne eshessen szó ezeken az összejöveteleken. Erre vezethető vissza az is, hogy az 1848-as (a magyar minisztérium [kormány] részéről – PT) Temesvárra engedélyezett, s általa Karlócára összehívott ‚egyházi-nemzeti szábor', csak mint politikai népgyűlés (kiemelés tőlem – PT) rendeztehetett meg…" *Miletić, Svetozar* (2001): Előbb a nemzet és az egyház, s csak aztán a patriarcha és a metropolita […megválasztása]. = Sabrani pisci Svetozara Miletića. (Svetozar Miletić válogatott írásai) 146. old.

[30] *Mikavica* (2005): 33. old.

[31] Vö.: „A szkupstinán megszavazottak már annak megkezdése előtt készen álltak." *Mikavica* (2005): 25. old.

[32] Amit az, azaz a horvát szábor, 1848. évi 7. törvénycikkében megerősített. L.: *Mikavica* (2005): 26. old.

[33] Vö.: *Dr. Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. 23–40. old.

[34] *Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 29. old.

[35] *L. Heka László* (2005): Szerbia állam- és jogtörténete. Bába, Szeged. 244. old.

[36] *Mikavica* (2005): 34. old.

[37] Hogy a diplomáciai hadjárat egyben ‚médiaháború' is volt, arra szolgál bizonyítékul az egyik beadványrész: „A magyar sajtó a legszörnyűbb borzalmak elkövetését tulajdonítja a szerbeknek. De a világ már meggyőződhetett e sajtókiadványok szavahihetőségéről, s az idő múlásával méginkább kiismerhetik azok igazi természetét. Mindenkit, aki kicsit is tájékozódott a körülményekről, s akinek a szerbek jelleméről is van némi ismerete el kell, borzasszon a magyar sajtó demoralizálódásának ez a szintje. Európában eleddig még nem volt példa az igazság kifordításának ily méretű terjesztésére. Kelt.: Bécsben, 1848. október 4.-én." *Gavrilović, Slavko* (2003): Autentični prikaz uzroka nastanka, razvoja i načina vođenja rata između Srba ia Mađara 1848. godine. (Az 1848-as évi szerb–magyar harcok kirobbanásához vezető tényeknek, a harcok alakulásának és módjának autentikus bemutatása. 108. old.

[38] Az udvar játszmáihoz szolgáljon adalékul Subotić önéletírásának egyik epizódja: „Október 5-én Latur hadügyminiszterhez mentem, hogy tolmácsoljam a zimonyi ideiglenes kormány kérését. Érkeztem kor az adjutánsa közölte velem, hogy várnom kell, mivel a miniszternél éppen benn vannak a magyarok. Egy küldöttségük azt próbálta elérni, hogy a Bánságból Blumberg generális vonuljon ki, a szerbek ellen fegyvere fellépést szorgalmazta, s azt követelte, hogy ez utóbbiak kezéről minden hatalom üttessék le. Az adjutánssal való beszélgetés közepette világossá vált a számomra, hogy Bécs kettős játékot űz: a felekkel egyrészt igen mosolygósan bánnak, hogy aztán a

hátuk mögött kikacagják őket. A magyar küldöttség tagjai kisvártatva mosolyogva jöttek ki a minisztertől, elégedettségüket le lehettet olvasni az arcukról. Ekkor én következtem. Gondolhatják milyen várakozásokkal. Látván a magyarok arcát, rám legfeljebb csak a lélek hidege várhatott bévül. De csalatkoznom kellett. A miniszter nagyon kedves volt velem. Már az elején kitértem arra, hogy miként állnak a dolgok a Bánságban, s hogy minden Blumberg gróf viselkedésén múlik. Megnyugtatott, hogy Blumberg ezután sem fog másként cselekedni, mint eddig, s hogy az eltávolítása szóba sem jöhet, bármennyire is szeretnék azt a magyarok. – Ah! – Lélegeztem fel. – Jobban állunk, mint azt álmodni mertem volna." *Gavrilović, Slavko* (2003): Iz autobiografije Jovana Subotića. (Részletek Jovan Subotić önéletrírásából.) 181. old.

[39] Az ‚első az egyenlők között' sajátos felfogást Statimitovćnál lásd a főválasztmány alakulásának történeténél: „Ekkor Đ Statimirović felkínálta nekem, hogy üljek az asztalfőre, az elnöki székbe, amit én azzal az indokkal, hogy mivel a pesti szerbeket képviselem, s az a túl érzékeny magyaroknál nem hozna jó eredményt… Erre az én Đókám gyorsan félbeszakít, s így szól: – Ha ti nem, hát majd én. –, s leül az elnöki székbe, hogy attól kezdve teljesen úgy viselkedjen, mint a főválasztmány elnöke, aminek aztán még további következményei is voltak." *Gavrilović, Slavko* (2003): Iz autobiografije Jovana Subotića. (Részletek Jovan Subotić önéletrírásából.) 153. old.

[40] A következőképpen fakadt ki a terület megnevezésénél felmerülő despotóriuma (despotovina) kapcsán: „Azt már nem! A szabadság és a szabadgondolkodás általánossá válásának idején egy despotórium a szerbeket végzetesen kizsigerelné." –Idézi Mikavica a róla írót szakmonográfiában. L. *Mikavica, Dejan* (2006): Politička ideologija Svetozara Miletića. (Svetozar Miletić politikai ideológiája.) Stylos, Újvidék, 27. old.

[41] Vö.: *Subotić* (2003): 123. old.

[42] *Subotić* (2003): 170–171. old.

[43] *Gavrilović, Slavko* (2003): Jovana Subotić Austrijskoj vladi.) (Jovan Subotić [jelentése] az osztrák kormánynak.) 123. old.

[44] *Mikavica* (2006) 34. old.

[45] Erről Miletić 1848. december 7-én a Naperedakban megjelent cikkében értekezik hosszabban. Vö.: *Miletić, Svetozar* (2001): Značaj pokreta u Austriji. (A [szerb] mozgalom jelentősége Ausztriában). = Sabrani pisci Svetozara Miletića. (Svetozar Miletić válogatott írásai) 13–19. old.

[46] *Heka László* (2005): 69. old.

DR. KÓKAI SÁNDOR:*

Illúziók és csalódások: A Bánsági Köztársaság

Abstract

The **Banat Republic** was a short-lived state, proclaimed in Temesvár, on November 1, 1918, as the Austro–Hungarian Empire collapsed. The republic was an attempt to preserve the integrity of the multi-ethnic Banat region in the face of claims from rival nations. It was the only period of history when Banat formed an independent country. The same day the founding meeting of the Banat People's Council took place with 20 members from the city council, 60 members from the military national councils, 40 representatives from the workers councils and 70 from the bourgeois parties. Then an Executive committee of 20 members was elected. The Banat National Council organized military squads and a civil guard (on November 4), with a goal to establish control over the entire territory of the Banat. However, the Banat Republic was to be a short-lived state and this goal was not achieved. On November 15, 1918, Serbian troops entered the Banat and put an end to the Republic. The national councils were dismantled by the Serbian forces on February 21, 1919.

Bevezetés

[1]Még a magyar történészek között is vannak, akik számára kevésbé ismert tény: 2008. november 1-jén múlt kilencven éve, hogy 1918 őszén kikiáltották a Bánsági Köztársaságot. A történeti monográfiák jelentős része (pl. Magyarország története 8. kötet, Magyarország történeti kronológiája 3. kötet stb.) meg sem említi e rövid intermezzót a történelmi Magyarország széthullásának folyamatában. Nem találunk utalást ismert visszaemlékezésekben sem (Jászi Oszkát, Károlyi Mihály). Galántai József 1989.-ben megjelent könyve[2] sem említi az eseményt. Keveset írt e tényről Ormos Mária nagysikerű könyvében, mely a padovai fegyverszünet és Trianon között eltelt időszakot elemzi,[3] s mindössze egy rövid megjegyzést kapott az 1986-ban megjelent három kötetes Erdély monográfiában is.[4] Jakabffy Elemér művében zömmel Krassó-Szörény eseményeit taglalja,[5] s alig érinti e fontos történelmi tényt. A legfrissebb Bánság-kötet, benne Gulyás László történeti összefoglalójával, szintén nem tárgyalja ezt a kérdéskört. Érdekes és sajátos Bartha Albert egykori honvédelmi miniszter visszaemlékezése a Demokrácia című lap hasábjain megjelent (1946. augusztus) interjúban.[6]

I. A Bánsági Köztársaság földrajzi adottságai

A Bánság területe földrajzi és kulturális egységet képez az Alföld, a Bácska és a történelmi Erdély között. A Bánság határait délen a Duna, nyugaton a Tisza, északon a Maros, keleten pedig a Pojána-Ruszka-hegység, valamint a Temes és a Cserna folyók völgye jelölte ki a Déli-Kárpátok lábainál. A Bánság nagyobb része, a Bánsági-alföld az Alföldhöz tartozó sík vidék, míg a terület délkeleti részét a Bánsági-hegyvidék foglalja el. Az utóbbi részei a Krassó-Szörényi-érchegység, Szemenik-, Almás-, Lokva- és Orsovai-hegység. A Bánsági-hegyvidék legmagasabb csúcsa a Szemenik-hegységben emelkedő Szemenik 1447 m.

* Főiskolai tanár – Nyíregyházi Főiskola.

A társadalmi-gazdasági-települési tér valamennyi elemét átfogó, a felvilágosult abszolutizmus merkantilista jegyeit is magán hordozó hatások lenyomatai napjainkig kimutathatóak e régióban. A tőkés átalakulás jellege és intenzitása (pl. vonalas infrastruktúra kiépülése, integrált környezetátalakítás kezdetei, európai szintű és színvonalú mezőgazdaság megteremtése a Kárpát-medence legkedvezőbb agroökológiai potenciállal rendelkező területén, modern vaskohászat és acélgyártás stb.) eltért a szerves fejlődés által előre vetíthetőtől, évtizedekre meghatározva a régió helyét és szerepét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. A mennyiségi és minőségi változások a Bánát népesség- és településföldrajzi, gazdaságföldrajzi, történeti földrajzi, etnikai, néprajzi stb. sajátosságainak ismerete alapján értékelhetők, közvetlen és közvetett hatást gyakorolva a térszerkezetre.

Az 1918-ban megalakult Bánsági Köztársaság (Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék területe = 28 522 km^2) népességszámát és etnikai összetételét 1910-ben az alábbi adatok tükrözik: összlakosság 1 582 133 fő, melyből 592 049 fő (37,42%) román, 387 545 fő (24,50%) német, 284 329 fő (17,97%) szerb, 242 152 fő (15,31%) magyar, a fennmaradó 4,8%-ot tizennégy kisebb etnikai csoport tette ki *(1. táblázat)*. Ezzel a Bánság a XX. század elejére a gazdasági szükségszerűség által kikényszerített benépesítés (spontán migráció, szervezett telepítések) eredményeként etnikai és vallási tekintetben a Kárpát-medence, sőt Európa egyik legsokszínűbb területévé vált, ahol tizennyolc etnikai csoport élt egymás mellett *(1. táblázat)*. A régió vallási tagoltsága hasonlóan sokrétű volt: 855 852 fő (54,10%) ortodox, 591 447 fő (37,38%) római katolikus, de nem hiányoztak a reformátusok, a görög katolikusok és a zsidók sem *(2. táblázat)*. Gazdaságilag tökéletesen életképes terület: fejlett ipara, kiváló termőföldje, szakképzett és 2–3 nyelvet folyékonyan beszélő munkaereje, jól védhető természetes határai voltak. Érdekes, hogy mind területi, mind pedig lakossági szempontból az európai rangsorban, napjainkban a 34. lehetne, Belgium és Albánia (terület), illetve Szlovénia és Észtország (lakosság) között.

II. Politikai előzmények és katonai események

1918. okt. 16-án IV. Károly kiáltványában bejelenti Ausztria föderatív alapon való átalakítását, és felszólítja a különböző tartományokat, alakítsák meg a saját nemzeti tanácsukat. (Mindez nem vonatkozott a Magyar Korona országaira!) A birodalom megmentésének utolsó kétségbeesett kísérlete, hogy 1918. okt. 20-án a magyar kormány osztrák–magyar perszonálunióra vonatkozó törvényjavaslatot fogad el. Az események ismeretében ezen a kísérleten hamar túllépett a történelem, s 1918. okt. 25-én megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. A Függetlenségi, a Radikális és a Szociáldemokrata Pártok megegyezéséből létrejövő Magyar Nemzeti Tanács a nemzetiségi kérdésről az október 26-i kiáltvány 5. pontjában kimondta:[7] az önrendelkezés a wilsoni elvek értelmében késedelem nélkül megadandó a nemzetiségeknek („abban a reményben, hogy Magyarország területi integritását ezek az elemek… biztosabb alapokra helyezik”).

Ezen a napon alakult meg a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottsága. 1918. október 27-én Andrássy Gyula közös külügyminiszter Wilson elnökhöz intézett jegyzékében különbékét kért, elismerve a cseh-szlovák és a délszláv népek jogát a függetlenségre. 1918. okt. 28-án Budapesten a tömeg követeli a Nemzeti Tanács kormányának megalakítását, s e napon a Monarchia népei közül elsőként a csehek, azaz a prágai Nemzeti Tanács a cseh-szlovák állam kormányává nyilvánítja magát. 1918. okt. 31-én Budapesten győzött a forradalom, József főherceg Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnökké. A bomlás elkezdődött és néhány nap alatt maga alá temette a soknemzetiségű Monarchiát. A padovai fegyverszünet (1918. nov. 3.) és a belgrádi katonai konvenció aláírásával (1918. nov. 13.) a Monarchia katonailag is összeomlott.

1. táblázat. **A népességszám alakulása nemzetiségek szerint a Bánságban (1870–2002)**

Évek	Össz. népesség	német	magyar	szlovák	cseh	cigány	szerb	román	bolgár	horvát	krasso-waner	ruszin	egyéb
	fő												
1890	1 439 126	387 580	131 139	19 118	7 298	8 602	263 273	567 572	14 039	8 421	2 969	264	28 745
1910	1 582 133	378 545	242 152	22 131	8 100	14 258	284 329	592 049	12 500	4 872	7 210	2 392	5 209
1930	1 567 405	364 298	205 409	18 676	6 712	404	308 862	594 005	11 244	3 273	6 113	5 545	42 033
1949/56	1 623 227	153 502	214 986	20 701	6 177	2 114	419 804	704 364	11 083	4 370	6 798	3 910	74 337
1991/92	1 851 580	30 843	152 609	17 655	4 190	13 108	474 841	988 641	6 048	4 089	2 708	5 811	145 016
2001/02	1 698 339	21 937	142 721	20 597	4 761	40 588	456 622	943 013	7 287		10 969	11 452	54 562
	százalék												
1890	100,0	26,9	9,1	1,3	0,5	0,6	18,3	39,4	1,0	0,6	0,2	0,01	2,54
1910	100,0	24,5	15,3	1,4	0,55	1,0	18,0	37,4	0,8	0,3	0,5	0,15	1,1
1930	100,0	23,25	13,1	1,2	0,45	0,02	19,7	37,9	0,7	0,2	0,4	0,35	2,68
1949/56	100,0	9,5	13,2	1,3	0,38	0,13	25,9	43,4	0,7	0,3	0,4	0,24	4,6
1991/92	100,0	1,7	8,3	0,95	0,2	0,7	25,7	53,5	0,3	0,2	0,15	0,3	7,8
2001/02	100,0	1,3	8,4	1,2	0,3	2,2	26,9	55,5	0,4		0,6	0,7	3,2

2 táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910-ben)

Anyanyelv	Összesen	Ortodox fő	Ortodox %	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evangélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Krassó-Szörény										
Összesen	*466 147*	*337 153*	*72,3*	*20 006*	*90 479*	*10 400*	*2 875*	*142*	*4 795*	*297*
Román	336 082	316 216	94,1	17 239	2 400	29	20	29	13	136
Magyar	33 787	599	1,8	338	19 273	9 784	929	68	2 787	9
Német	55 883	478	0,9	104	51 507	195	1 609	19	1 961	10
Szlovák	2 908	18	0,6	169	2 402	16	275	23	5	–
Rutén	2 351	248	10,5	2 051	41	–	–	–	11	–
Horvát	319	25	7,8	11	280	–	1	–	1	1
Szerb	14 674	14 468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
Egyéb	20 143	5 101	25,3	51	14 447	370	38	1	16	119
Temes										
Összesen	*500 835*	*232 057*	*46,3*	*12 381*	*221 175*	*11 135*	*13 611*	*160*	*9 734*	*582*
Román	169 030	156 813	92,8	11 307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79 960	1 565	2,0	568	59 440	10 351	1 560	113	6 334	29
Német	165 883	590	0,4	96	151 052	455	10 308	10	3 288	84
Szlovák	3 080	167	5,4	152	1 007	46	1 698	1	9	–
Rutén	30	9	30,0	16	3	1	–	–	1	–
Horvát	350	29	8,3	5	306	–	7	–	3	–
Szerb	69 905	69 216	99,0	129	384	10	2	3	5	156
Egyéb	12 597	3 668	29,1	108	8 440	264	20	3	86	8
Torontál										
Összesen	*615 151*	*28 662*	*4,7*	*3 828*	*279 793*	*12 549*	*24 905*	*115*	*6 114*	*1 205*
Román	86 937	83 324	95,8	2 931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128 405	1 223	1,0	456	108 279	12 182	1 679	56	4 425	105
Német	165 779	352	0,2	51	155 469	288	7 934	5	1 628	52
Szlovák	16 143	25	0,2	23	401	54	15 239	5	2	394
Rutén	11	5	45,5	4	2	–	–	–	–	–
Horvát	4 203	28	0,7	8	4 160	–	2	–	5	–
Szerb	199 750	198 130	99,2	184	1 069	12	19	2	13	321
Egyéb	13 923	3 555	25,5	171	10 136	6	10	–	35	10

Ezzel párhuzamosan, az akkori szokásnak megfelelően 1918. október 31-én Temesváron is katonatanácsok alakultak, a hely szellemének és múltjának megfelelően külön-külön román, magyar, német és szerb nemzetiségi tagokkal. Valószínű, hogy vitatkoztak, kiabáltak, mert tényleg nem lehetett tudni, hogy a város, illetve a Bánság melyik létező, avagy jövőbeni államhoz fog kerülni. A végkifejlet legalább három esélyes volt, csökkenő valószínűség szerinti sorrendben: Románia, Szerbia, Magyarország. Pontosabban nyilvánosan nem lehetett tudni, azonban az antanthatalmak a Romániával kötött bukaresti titkos egyezményben már 1916-ban az egész Bánságot a románoknak ígérték, s mindezt írásba is foglalták. Természetesen ma már azt is tudjuk, hogy a francia vezérkari javaslat, mely a fegyverszünetre vonatkozott, s okt. 15-én keltezték, a balkáni frontra kiterjedően megjegyzi, hogy e vezérkar a bukaresti titkos szerződés előírásait nem ismerte el teljes terjedelmében. Két ponton korrigálták a bukaresti vonalat: a Bánságban, amelyet ekkor már fel akartak osztani a délszláv állam és Románia között, és az úgynevezett erdélyi határon. Valamivel később hasonlóan foglalt állást a román kérdésben a francia külügyminisztérium is. A módosítás tényleges és valószínű okait Ormos Mária említett könyvében részletesen elemzi (pl.: Clemenceau és Bratianu közötti kölcsönös „szimpátia” stb.), mi itt ettől eltekintünk. A lényeg, hogy a megosztás esélyt teremtett, sajnos nekünk, mint később kiderült, a Bánságban csak tíz település erejéig.

A széteső Osztrák–Magyar Monarchiából Róth Ottó ügyvéd, a szociáldemokrata párt és a helyi sváb közösség tagjai megelégelték a fejetlenséget és a kétségbeesés szülte vakmerőséggel megkíséreltek függetleníteni egy darabkát, amikor a wilsoni elveket komolyan véve és érvényesítve, a bánságiak figyelmen kívül hagyták az összes marakodó nagypolitikust és kikiáltották az autonóm Bánsági Köztársaságot. Megalakult a Bánsági Nemzeti Tanács (amiben csak a románok nem vettek részt, mert ők továbbra is várták Bukarest és az Aradon székelő Román Nemzeti Tanács utasításait), s 1918. november elsején Róth Ottó polgármesteri hivatala erkélyéről kikiáltotta a Bánsági Köztársaságot, melynek elnöke ő lett, katonai parancsnoka pedig Bartha Albert tábornok (később kétszer is budapesti hadügyminiszter). Bartha Albert említett visszaemlékezése, így ír minderről:

„…a bolgárok Szalonikinél kiugrottak a szövetségből. Ekkor elhatároztuk, hogy a franciákkal szemben álló két hadsereg mellé felállítunk egy harmadikat is. Temesvárott kezdtük meg ezt a munkát és én lettem az egész Balkán-hadsereg vezérkari főnöke. A csapatok rendetlenül jöttek visszafelé, nagy volt a felfordulás és 1918. október 31-én kitört Temesvárott a forradalom. Erre én délelőtt 11 órakor felmentem a városháza erkélyére és kikiáltottam a Bánáti Köztársaságot, egy nappal megelőzve Budapestet. A nemzeti tanácsok egyhangúlag megválasztottak bánáti köztársasági elnöknek. Elhatároztam, hogy a Bánátból „corpus separatum”-ot csinálok, amely nem tartozik senkihez. A franciák ekkor már nagyon közeledtek a Dunához, ezért átküldtem hozzájuk egy parlamentert, azzal az üzenettel, hogy tiltakozom a megszállás ellen, mert a Bánáti Köztársaság nem volt hadviselő fél Franciaországgal szemben. A franciák visszaüzentek: rendben van, megállnak a Dunánál – szerencsétlenségre azonban a magyar kormány lement Belgrádba. Időközben Linder Béla táviratozott nekem, hogy azonnal tegyem le a fegyvert. Válaszoltam: Linder nekem nem parancsol, nem teszem le a fegyvert, Bartha köztársasági elnök. Jött az újabb távirat: Mire alapítja ezt? Visszatelegrafáltam: „Negyvenezerfőnyi hadseregemre.” Pedig nem volt már akkor négyezer sem. Amikor aztán a Károlyi-kormány megkötötte a fegyverszünetet és beleegyezett a Marosig való megszállásba, a franciák kikötötték az én távozásomat. A magyar kormány a helyzet áthidalására kinevezett a Bánát főkormánybiztosává, de nem fogadtam el. Visszajöttem Budapestre…”

Bartha Albert visszaemlékezéseit a korabeli sajtó hírek csak részben erősítik meg, bizonyságul elegendő a Pesti Napló néhány híranyagának rövid kivonata:

- 1918. nov. 2. (szombat): Bartha Albert alezredes elnökletével Temesváron megalakították a katonatanácsot, mégpedig nemzetiségek (magyar, román, sváb) szerint. Megjelent Róth Ottó temesvári ügyvéd a katonatanácsnál és felszólította őket, hogy csatlakozzanak a Nemzeti Tanácshoz. Ennek megtörténte után Róth Ottó a városháza erkélyéről kikiáltotta a köztársaságot.
- 1918. nov. 5.: Pancsován a Nemzeti Tanács megalakult. A szerbek külön Nemzeti Tanácsot és polgárőrséget szerveztek. Templomukon szerb nemzeti lobogó leng. A katonaság a tisztekkel együtt elszéledt. A város megszállása minden órában várható, nov. 10-én következett be.
- 1918. nov. 7.: Bartha alezredes és Körössy György főispán mindent elkövetnek a rend helyreállításáért Krassó és Torontál megyében.
- 1918. nov. 9–10.: szerb csapatok vonultak be Újvidékre és elérték a Pancsova–Versecz vonalat is. A magyar közigazgatási hatóságok a helyükön maradtak. A Bánáti Tanács felhívta a lakosságot, hogy teljes nyugalommal fogadja az eseményeket.
- 1918. nov. 13.: A temesvári postaigazgatóság közli, hogy megszakadtak a kapcsolatok Fehértemplommal és a körülötte elhelyezkedő falvakkal.
- 1918. nov. 15.: A szerbek megszállták a demarkációs területet, ez nem jelent okkupálást: a fegyverszünet tartalmára, mint rendőrhatóság vonultak be. Ez az első fő cím a térségről jól jelezve a korabeli állapotokat.

A temesvári események hatást gyakoroltak a környező vidék (főleg Resica és Arad) munkásaira, de Erdélyre is. Krassó-Szörény megye főispánja november 6-án jelentette: „…A hozzánk közel fekvő Temesvárott lejátszódott és eleinte külön köztársasági irányzatot szolgáló események … megyém lakosságára nagy hatással voltak…”

A magyar kormány azonnal elismerte a független Bánsági Köztársaságot. Hogy őszinték legyünk Róthék (más források szerint Bartha Albert elképzelései érvényesültek) távlati terve az volt, hogy a majdan létrejövő, szövetségi és demokratikus alapokon nyugvó Magyarország részére átmentsék a Bánságot, amely a tervezett svájci típusú kantonális rendszerével a nemzetiségek békés együttélésének iskolapéldája lehetett volna. Bartha Albert későbbi visszaemlékezésében úgy nyilatkozott, hogy legalább népszavazás kiírását szerette volna elérni.

A Bánsági Nemzeti Tanács gyorsan megszervezte a katonatanácsokat és a nemzetőrséget (nov. 4.), s igyekezett ellenőrzése alá vonni a Bánság területét. Hatalmas lendülettel kezdték el a munkát, s néhány nap alatt lerakták a Bánsági Köztársaság intézményeinek és működésének alapjait. Első lépésként 20 képviselőt küldtek a városi tanácsba, 60 képviselőt a Bánsági Nemzeti Katonatanácsba, 40 főt a munkástanácsba és 70 főt a Polgári Pártba. Ugyanekkor megválasztották a 20 főből álló Végrehajtó Bizottságot,[8] s intézkedéseket vezettek be az élelmezési helyzet javítására.

A bánsági részeken, ahol igen erős volt a Magyarországon belüli helyi köztársaság alapításának szándéka és hagyománya, a német és magyar munkásság sem akart Romániához csatlakozni. A tervezetet és az elgondolást kezdetben a bánsági svábság hivatalos képviselői is támogatták. Meg kívánták őrizni a régió egységét, nem akarták, hogy azt felosszák, széttagolják a nagyhatalmak a későbbi kisantant egymással is marakodó államai között. Az integritás fenntartását kívánta a katolikus sváb értelmiség magyarosodásra hajló szárnya. A szász és a sváb polgárság képviselői, akik a monarchia összeomlásának napjaiban a hosszú történelmi sorsközösség alapján – minden korábbi feszültség ellenére – hangsúlyozottan a magyar állam keretében keresték jövőjüket, autonómiájuk biztosítékait, november közepén még a Károlyi-kormánnyal folytattak tárgyalásokat az új berendezkedésről.

A Szász Nemzeti Tanács (Sächsischer Nationalrat) és az összes németeket átfogó Német Nemzeti Tanács határozott integritáspárti állásfoglalása azonban nem fejezte ki az erdélyi szászok és a bánsági svábok összességének álláspontját. Az új történelmi realitások

– a nagy román állam körvonalainak bontakozása – nyomán felerősödtek az átorientálódás, az új útkeresés hangjai is. A gyulafehérvári román nemzetgyűlés után (1918. dec. 1.) a saját önrendelkezési jog biztosítását, a szász területek (212 község) autonómiáját (Munizipium Sachsenland) követelték, Erdélyt nemzeti autonómiákból kívánták felépíteni, hasonlóan Jászi Oszkár elképzeléseihez. Károlyi a Magyarországi Német Nemzeti Tanács képviselőjével, Junker Johannal közösen kidolgozott egy autonómián alapuló rendszert a Bánság számára is. Mindez szervesen kapcsolódott volna egy, a Dunai Országok Föderációja nevet viselő szuperállamhoz.

III. A Bánsági Köztársaság a megváltozott geopolitikai helyzetben

Az új államalakulatnak azonban időt és teret sem engedtek, hogy életképességét bebizonyítsa és igazolja, mivel a Maros és a Duna közötti területért két antant-szövetséges balkáni állam küzdött. A győztes nagyhatalmak elképzeléseibe nem illeszkedett bele az autonóm Bánsági Köztársaság megteremtése. Minden eszközzel siettették kialakult struktúráinak felszámolását, ellehetetlenítését. Amikor a Magyar Nemzeti Tanács határozatban mondta ki, hogy Magyarország független és önálló köztársaság (1918. nov. 16.), a Bánsági Köztársaság már csak papíron létezett.

A belgrádi katonai konvenció (nov. 13.) – mely megalapozta a szerb hadsereg előrenyomulását – értelmében a Maros folyó vonaláig demilitarizálni kellett a Délvidéket, úgy hogy a megszállt területeken továbbra is fennmaradt a magyar közigazgatás. A belgrádi katonai konvenció előfeltételeként Franchet d'Esperey tábornok már 1918. nov. 4-én táviratban követelte, hogy a Duna–Száva–Drina vonaltól északra állomásozó csapatok 15 km-es övezeten belül tegyék le a fegyvert. Az első és a második szerb hadsereg 1918. nov. 5-én arra kapott utasítást, hogy „a Bánságban a románokat megelőzve érjék el a Fehértemplom–Versec–Temesvár vonalat. Északi irányba nyomuljanak előre a Marosig"

Az 1918. november 7-én megszövegezett belgrádi katonai konvenció első pontja a demarkációs vonalig a Bánság kiürítését is követelte, de nincs szó a szerb csapatok benyomulásáról. Ténylegesen 1918. november 7–19-ig a nemzetközi egyezmények és a katonai alkuk következményeként a Bánságba szerb csapatok vonulhattak be, 1918. november 17-én Temesvárra is, s ekkora már elérték a Maros folyó vonalát, ezzel szétrúgták a jóformán meg sem alakult köztársaságot.

A szerb megszállás nem érintette a Bánság zömében románok által lakott keleti területeit, mindezek ellenére a románok erőteljesen tiltakoztak, s kilátásba helyezték, hogy a szerbek ellen katonai erejüket is bevetik. A konfliktus elkerülése érdekében 1918. december 3-án a francia idegenlégió csapatai bevonultak Temesvárra. A franciák a belgrádi katonai konvenció értelmében meghagyták a magyar közigazgatást és gazdasági szervezeteket, mely a Bánsági Köztársaság intézményeinek részleges továbbélését is eredményezte. A város lakói a francia és a szerb hadsereget sem látták szívesen. A szerbek is saját közigazgatási területként kezelték a demarkációs vonaltól délre eső területeket arra hivatkozva, hogy azokat a katonai konvenció aláírása előtt foglalták el.[9]

Mindez nem jelentette a magyar közigazgatás megszüntetését, sőt a Magyarország történetét elemző monográfia 8. kötetének 101. oldalán ezt olvashatjuk: „A Bánátban az ottani szerb burzsoázia gyengesége vagy hiánya következtében a régi hivatalnoki kar egy ideig még a helyén maradt, és az őszirózsás forradalom által életre hívott hatalmi szervek (pl.:különböző tanácsok, a Károlyi kormány által kinevezett kormánybiztos főispánok stb.) is tovább folytatták működésüket.".

A francia antant haderő és diplomácia nem is annyira hallgatólagos szerbeknek nyújtott

támogatásáról a ma már magyarul is olvasható összefoglaló jelentés (1918. dec. 27.) szövege árulkodik: „Másrészt a volt Ausztria–Magyarország minden délszláv tartománya Szerbiához csatlakozik. A szerb hadsereg által a belgrádi katonai konvenció megkötése előtt fölszabadított Temesi Bánságban jugoszláv politikai szervezet kezd fölállni…”

Ellentétben az első mondattal a második mondat igaz, természetesen az adott területen élők véleménye senkit sem érdekelt, hiszen 1918. nov. 25-én a Szláv Nemzeti Gyűlés ülése Újvidéken kimondta a dél-magyarországi megyék csatlakozását is Szerbiához, azok pedig nem voltak délszláv tartományok. Az 1918. december 17-én Temesváron tartott szerb ünnepségen a szerbek vezetői kijelentették, hogy a párizsi békekonferencia végleges döntéséig a Bánságban maradnak, s fokozták annexiós propagandájukat. A szerb, horvát és szlovén politikusok 1918. nov. 1–7. közötti genfi tanácskozásukon is hangsúlyozták, hogy az egész Bánság területére is igényt tartanak. Mindezek ellenére november végén Pasic szerb miniszterelnök megállapodott Ionescuval a Bánság kettéosztásában, s Görögország bevonásával egy hármas balkáni szövetség alapjait is lerakta. Bratianu azonban ezt a megegyezést 1918. november 27-én és később sem ismerte el.

Az ügy nem volt egyszerű, hiszen a Bánsági Köztársaság területéért bejelentkeztek a románok is, egyrészt a fent említett 1916-os antanthatalmakkal kötött titkos megállapodás, másrészt az etnikai viszonyok alapján. November 9-én Aradról elküldték Budapestre azt az „ultimátumot”, amelyben a Román Nemzeti Tanács – a nemzeti önrendelkezési jog mellett hangsúlyosan a vagyon- és közbiztonság fenntartásának biztosítása ürügyével – felszólítja „a Magyar Nemzeti Tanács kormányát”, hogy adja át a Kelet-Magyarország feletti szuverenitást. Az igényelt terület a történeti Erdélyen túl Torontál, Temes, Krassó-Szörény, Arad, Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros vármegyéket is magában foglalta, „továbbá Csanád, Békés és Ugocsa román lakta területeit”, szó szerint megismételve az 1916-ban lefektetett területi igényeket.

A történetírás sokszor fölemlegette – román–magyar kölcsönös vádaskodások formájában – a nagyobb megtorlásokat. Különösen a facsádi eset vált ismertté. Facsádon november 6-án a parasztok feltörtek néhány bezárt üzletet, s a csendőrség sortüze ellenére a tömeg nemhogy szétoszlott volna, hanem délutánra mintegy ezer főre duzzadt. Feltörték a gabonaraktárakat, a Gloria román szövetkezet boltját, s a bocskorkészítő műhelyét. A csendőrőrs hívására Aradról repülő érkezett, és bombákat dobott a tömegre; állítólag 104 ember életét veszítette. A lapok a pacifikálás szempontjából megnyugtatónak találták, hogy a repülőgépek állandóan cirkáltak. Arad és Krassó-Szörény megyében, a polgárőrség mellett többször indított pacifikáló akciót az ún. Acélgárda, s a román nemzeti gárdák – ahol erre alkalmasak voltak – önállóan is tevékenykedtek.

A magyar kormány mindezekre az aradi tárgyalásokkal válaszolt (1918. nov. 9–10.), melynek bevezetőjében Jászi Oszkár elmondta híres beszédét: „Itt a tizenkettedik óra arra, hogy új állapotokat hozzunk létre, amelyek megóvhatnak bennünket a bolsevizmustól, ami mindnyájunkat egyformán fenyeget.”

A lényeges azonban az volt, hogy az új, demokratikus ország ajánlatát terjesztette elő közös berendezkedésre. Felajánlotta az önrendelkezési jogot mindama területekre nézve, ahol a románok kompakt tömegben élnek, vagy ahol övék az abszolút többség, azzal, hogy „szükséges a közös érdekek (gazdaság, pénz, közlekedés, élelmezés) védelmére egy közös szerv létesítése” A teljes kormányhatalom gyakorlását is hajlott átengedni a Fehértemplom–Máriaradna–Tenke–Élesd–Zilah–Visóvölgy vonalig, s még a béketárgyalásokon is képviseltethették volna magukat. Román tiltakozás miatt az erdélyi nem román tanácsok képviselői csak határozati jog nélkül vehettek részt a tárgyaláson,[10] bár az igényelt területen élő mintegy 6 841 000 lakosból csupán kb. 2 939 000 volt román nemzetiségű.

Jászi tervezete persze jócskán megnyirbálta a Román Nemzeti Tanács igényeit, emellett

egy bonyolult szigetrendszert akart létrehozni, Erdély nemzetiségi viszonyainak megfelelően. Magyar sziget lett volna a Székelyföld, Kolozsvár vidéke Bánffyhunyadig, Désig, Nagysármásig, magyar autonómiát tervezett Petrozsénynek, Dévának, Vajdahunyadnak, Resicának, Lugosnak, s három román szigettel is számolt. Maga a tény, hogy részletes tervvel állt elő, hogy nemzetiségi enklávékat próbált körvonalazni, képviselőjüknek a kormányban helyet biztosítani, közös ügyeket közös szervekkel akart intézni, mindezt „csak a béketárgyalásokig” jelszóval, joggal keltette fel a román vezetők azon gyanúját, hogy Jászi kész tényekkel akar a béketárgyalásokra menni, ahol ezekre hivatkozhat. Ajánlatának, melyet kiegészített azzal, hogy nemzetközi bizottság ellenőrizze: vajon a Központi Statisztikai Hivatal adatai helyesek-e, így is volt azonban bizonyos hatása.

Másnap délután a magyar küldöttséggel közölték a Román Nemzeti Tanács elutasító válaszát, amelyben kijelenti, hogy a provizórikus megoldások semmi biztosítékot nem nyújtanak az általuk igényelt területen a közrend, a vagyon- és személybiztonság fenntartására. Ezután Jászi egy 11 pontból álló átmeneti javaslatot tett, amelyben a román többségű területeket egészében, teljesen a Román Nemzeti Tanács kormányzata alá rendelné, ez viszont képviseltetné magát a parlamentben; a kisebbségeket pedig mindkét oldalon az 1868. 44. tc. védelme alá helyeznék. A válasz leszögezte: „ez a javaslat sem biztosítja azt a kellő alapot, amely szükséges ahhoz, hogy a Román Nemzeti Tanács garantálhassa a rend fenntartását”. Az újabb elutasítás után Jászi értetlenül megkérdezte: Végtére is mit akarnak a románok? Teljes elszakadást – válaszolta Maniu. Jászi Oszkár minden korábbinál nagyobb engedményre hajlott, de természetesen az országrészek teljes elszakadásához nem járulhatott hozzá.

A magyarországi románok politikai vezetője ekkor már nyíltan vállalhatta a szakítást. Az őszirózsás forradalom kitörése után bekövetkező nemzetközi diplomáciai fordulat eredményeként november 5-én nyilvánosságra hozták a híres Lansing-üzenetet, mely közölte, hogy az amerikai elnök: „… rokonszenvez a mindenütt lakó románok nemzeti egységének gondolatával. Az USA érvényesíteni fogja befolyását, hogy a román nép hozzájusson jogos politikai és területi igényeihez…” Ezzel gyakorlatilag az USA is elismerte a területi terjeszkedést, sőt november 9-én Berlinből is megérkezett Iasiba a távirat, hogy: „Románia erdélyi törekvéseit jóindulatúan kezelik…”, ha a Mackansen hadsereget nem háborgatják a kivonulásban.

Mindezek tudatában nem meglepő, hogy a román királyi hadsereg 1918. november 20. és december eleje között a Maros vonaláig megszállhatta Dél-Erdélyt. Berthelot tábornok támogatása és bátorítása is kellett ahhoz, hogy a románok átléphessék a demarkációs vonalat, újabb erdélyi területeket megszállva. Az 1918. december 22-i kolozsvári népgyűlésen a bánsági svábok képviselői is, éppúgy mint a szászok, egyenlőre ugyancsak a magyar állam keretében kívántak maradni.

A bukaresti, sőt egyes francia körök kívánságára is, a nagyszebeni román Kormányzótanács kereste a megegyezést a szász értelmiséggel. 1919 elején Rudolf Brandsch tárgyalásokat folytatott Maniuval, ennek eredményeként január 8-án a Szász Nemzeti Tanács és a központi választmány medgyesi gyűlésén az új hatalmi viszonyba beletörődve kijelentette, hogy Erdély szász népe is, nemzeti jövője garantálását remélve, állást foglal Erdély és Románia egyesülése mellett, sőt üdvözli az egyesítést.

Másnap ünnepélyesen átnyújtották határozatukat a Kormányzótanácsnak, Maniu pedig nem kevésbé ünnepélyesen biztosította őket „a szorgalmas szász nép nemzeti jogainak védelméről és tiszteletben tartásáról”. Ugyancsak szász küldöttség tájékoztatta új állásfoglalásukról Berthelot tábornokot, s a határozat eljutott Párizsba is. Az elkövetkező hónapokban mindenesetre nemegyszer kellett bizonygatni, hogy a szászok önkéntesen és többségükben elfogadják az egyesítést Romániával. Nem volt ilyen egyszerű a Zsil-völgyi bányá-

szok meggyőzése, akik fellépése egy ideig a román hadsereget is meghátrálásra kényszerítette. E probléma mellett eltörpültek a meg-megújuló bánsági köztársaság kísérletek vagy a székelyudvarhelyi próbálkozás (jan. 9.) egy helyi székely köztársaság alapítására. A bánsági svábokról nem szólt a fenti a memorandum, helyzetük megoldatlansága önálló cselekvési kényszereket szült.

A demarkációs vonal román átlépése, a Bánságban nyugtalanságot idézett elő a szerbek körében. A Bánságban mind a szerbek, mind a románok maguknak követelték keleten az Orsova–Lugos–Arad, nyugaton a nagyjából Pancsovát Makóval összekötő – de a két várost magát nem érintő – vonal által határolt területeket *(1. ábra)*.

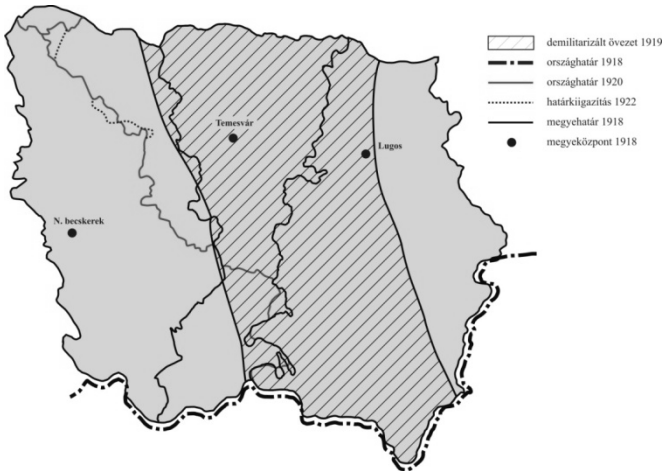

1. ábra. **Az 1919. jan. 10-én kijelölt semleges övezet határai a Bánságban**

A Bánság továbbra is zömében szerb megszállás alatt maradt, de már 1918. december 3-án Temesvárra bevonult a francia hadsereg mintegy 15 ezer fős kontingense. A Bánság eljövendő sorsa miatti román–szerb konfliktusok csökkentése céljából 1919. január 10-én demilitarizált övezetet jelöltek ki *(2. ábra)*, s január második felében Lugoson a szerb alakulatokat franciák váltották fel, majd január 29-én Aradra vonultak be francia gyarmati csapatok. A hivatalos indoklást a francia keleti hadsereg már idézett összefoglaló jelentésében olvashatjuk: „Ez a terület jelenleg (1918. dec. 27.) szerb megszállás alatt áll, és már több szerb–román – egyébként különösebben nem súlyos – incidens színhelye volt. Nevezetesen Orsovánál a szerbek lezárták a határt, és megtiltották az egységüktől elszakadt román tiszteknek a belépést a Bánság területére. Egyébként a románok hasonló intézkedéseket hoztak a szerb tisztekkel szemben. A legújabb miniszteri rendelkezés értelmében a Temesi Bánság vitatott területét a szerbek kötelesek kiüríteni, ezután helyüket francia megszálló erők foglalják majd el. – E döntést a románok megelégedéssel vették tudomásul, ellentétben a szerbekkel, akik nagy felháborodással fogadták”

A szerb hadseregnek a közigazgatás átvételére irányuló kísérletei miatt 1919. február közepén Temesváron és Nagykikindán is heves sztrájkmozgalom bontakozott ki. A magyar közigazgatás azonban a Bánságban továbbra sem szűnt meg, a Bánsági Nemzeti Tanácsot csak 1919. február 20-án szüntették meg a szerbek, melyhez az ürügyet az 1919. január 29-i véres temesvári incidens szolgáltatta. E napon a nemzetőrség összecsapott a szerb megszálló hadsereggel. Az 1919. február 20-án a szerbek által kinevezett temesvári polgármester – Reinhold Heegen verseczi mérnök – fő feladata is az volt, hogy a bánsági németeket rávegye a délszláv államhoz való csatlakozásra, melynek fejébe megígérték, hogy önálló német egyetemet nyithatnak Temesvárott.

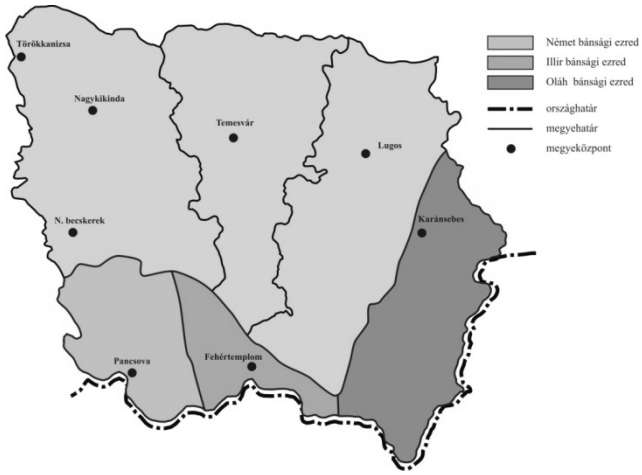

2. ábra. **A Bánság közigazgatási tagolódása 1779–1876 között**

A bánsági Köztársaság terve az 1919. márc. 26-án folytatott belgrádi megbeszélésen ismét felmerült, ahova a Tanácsköztársaság második tárgyalási javaslatát Róth Ottó hozta – Kun Béla küldötteként –, s akit az egész francia stáb fogadott. Ormos Mária így ír erről „…Dr. Róth Ottó, korábban bánsági, közelebbről temesvári szociáldemokrata funkcionárius, majd 1918. október 31-től 1919. február 20-ig a Bánát magyar közigazgatásának vezetője átadott egy memorandumot, amelyben a Bánát önálló állammá alakítását ajánlotta, francia csapatok védelme alatt. E memorandum szerint terve elnyerte mind a Károlyi-, mind a Kun-rendszer hozzájárulását. (az utóbbit később Kun Béla igazolta.)…”

Róth Ottó nem csak a bánsági kérdés sajátos megoldására és a magyar kormány tárgyalási készségének konkretizálására tett előterjesztést, de egyúttal a Tanácsköztársaság megdöntésének módjára nézve is tanácsokkal (kb. 35 ezer fős francia hadsereg) szolgált. Ugyanakkor Kun Béla jegyzéke nem hagyott kétséget az iránt sem, hogy a kormány a területi kérdésekről tárgyalni kíván, vagyis hogy ezúttal nem csak a Bánságról volt szó, hanem az etnikai tények mérlegelését ajánlották fel Budapesten.

Temes és Torontál vármegye egyelőre szerb megszállás alatt maradt, de a francia gyarmati hadsereg tartotta fenn a rendet. A szerb megszállás és a temesvári ipari üzemek gépeinek leszerelése miatt (pl. dohánygyár, vegyi anyag gyár stb.) 1919 májusától több tiltakozási hullám zajlott. A szerbek 1919 júniusában erőszakkal próbálták elérni, hogy a temesváriak önként mondják ki csatlakozásukat a délszláv államhoz, melynek sikertelensége is hozzájárult ahhoz, hogy a szerb királyi hadsereg 1919. július 27-én elhagyta Temesvárt. Mint tudjuk ekkorra a nagyhatalmak eldöntötték a Bánság új határait is.

A bánsági és az erdélyi határkérdés összekapcsolódott, sőt a bánsági határt az osztrák–délszláv–olasz határvita is befolyásolta 1919. február 13–28. között. Az olaszok az etnikai viszonyokat is figyelembe kívánták venni, jelezvén, hogy a terület egy részén magyar többség van, melyre Tardieu a bizottság elnöke így reagált: „A helyi lakosok kérdése nem határozhatja meg a bizottság döntését, amely a szerb–román elhatárolást vizsgálja, anélkül, hogy olyan helybeli lakóknak (magyar, német) adandó elégtételen törné a fejét, akik az adott körülmények között ellenségek”. A Maros folyó vonalát az amerikaiak is ellenezték *(2. ábra)*, s Aradért cserébe kompenzációként hozzájárultak ahhoz, hogy ne csak Új-Szeged maradjon Magyarország része, hanem még kilenc község. Viszont az olaszok nagyobb területre vonatkozó elképzeléseit ők is visszautasították. A szerbek kivonulása után 1919. augusztus 3-án Temesvárt a román csapatok szállták meg, majd fokozatosan a szerbek visszavonulását követve a későbbi trianoni határig megszállták a Bánság kétharmadát.

A napjainkig fennálló határokat 1923. november 24-én véglegesítették és írták alá Belgrádban, melynek értelmében Magyarországhoz 271 km^2, Romániához 18 715 km^2, Szerbiához 9307 km^2 terület került, úgy, hogy a békekonferencia határvonalához képest Módos és Temeskutas Jugoszláviához, Zsombolya és Nagyzsám Romániához került.

IV. Epilógus

A történet végéhez hozzátartozik, hogy 1920. április 16-án a bánsági svábok még megpróbálkoztak a lehetetlennel: írtak egy levelet a párizsi békekonferenciának és ismételten felvetették a Bánsági Köztársaság újjáalakításának gondolatát, ezúttal a Bácskával is kibővítve. A levél melléklete részletesen tartalmazta a tervezett közigazgatási elképzeléseket, svájci (kantonális) mintára.

Hogy mi lett a javaslat utóélete; aki bizonytalan és a Bánságban lakik, menjen ki az utcára és nézze meg, milyen zászlót fúj a szél. És honnan merre. Vannak még nyitott kérdések: Készült-e címer-, illetve lobogóterv a Bánsági Köztársaságnak? Üdítő kivételként Kiszombor és a Marossszög szűkebb térsége (271 km^2) az anyaországnál maradt. Azóta is kevesen tudjuk, mit úsztunk meg.

A Trianonban szentesített békediktátum más vidékek s települések magyarjaihoz mérten legalább egy fokkal jobban sújtotta a Bánság magyarságát. A berendezkedő román államigazgatás kisajátította a telepes falvak gazdáinak földjeit, arra hivatkozva, hogy nem törlesztették adósságukat, hosszú távú hiteleiket a magyar állammal szemben. Ügyük évekkel később, mint legfelsőbb fórumhoz, a Népszövetség elé került. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása okozta trauma, a tömeges repatriálások, a megfélemlítés szándékával megrendezett ún. „levente-per”, a zsidóknak és a sváboknak a magyarságtól való eltávolítása és leszakítása céljából hozott rendelkezések mind ezt mutatják. És lehet, hogy túlzottan idealista vagyok, de ha összejön, és békén hagyják a Bánsági Köztársaságot, akkor a belga/szlovén példa mostanra életszínvonalban is mérvadó lehetne. Vagy persze az is elképzelhető, hogy már túl lenne pár véres polgárháborún és darabjain, már régen megosztoztak volna a szomszédok. A Bánság ekkori különállása és különválása mindezek ellenére olyan történelmi tény, amelynek gyökerei (pl. Temesi-Bánság [1718–1779], Temesi-Bánság [1780–1790], Szerb Vajdaság és Temesi-Bánság [1849–1860], Kikindai Szabad Kerület [1775–1876], Bánsági Határőrvidék [1779–1876] stb.) jelentős hatást gyakoroltak 1918 novemberében. A Bánság-szindróma e vetületének mélységét mutatja, hogy a Szerbiához került területek 1941–44 között ismét önállóak, s a jelenlegi Duna–Körös–Maros–Tisza eurorégió magja is a Bánság.

Jegyzetek

[1] *Gulyás László:* A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In. *Horváth Gyula* (szerk.) (2009): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. MTA RKK-Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–42. old.

[2] *Galántai József* (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. Maecenas Kiadó, Budapest.

[3] *Ormos Mária* (1983): Padovától Trianonig. Gondolat Kiadó. 213. old. és 245. old.

[4] *Szász Zoltán* (szerk.) (1986): Erdély története I–III. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 1945.

[5] *Jakabffy Elemér* (1920): Krassó-Szörény végnapjai. Bp.

[6] *Nagy Miklós Mihály* (2007): Világjáró magyar katonák. Zrínyi Kiadó, Budapest. p. 272.

[7] *Szász Z.* (1986): 1703. old.

[8] *Richard Weber* (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918–1919 in Temeschburg.

[9] *Hanák Péter* (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918–1919, 1919–1945 8. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. 93. old.

[10] *Jászi Oszkár* (1983): A Habsburg-Monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó, Budapest. 598. old.

PINTÉR ISTVÁN:*

A caporettói áttörés (1917)

Abstract

Scientists of military history have already analyzed several important battles of the First World War, but still there are some blank parts and debatable issues. Our paper presents one of them: the breaking through of the Austrian-Hungarian and German army at Caporetto in October, 1917. We try to give a general overview of the issue by critically presenting the relevant literature and the different points of view.

1. A támadás előkészítése

1917 őszére a délnyugati arcvonalon küzdő osztrák–magyar csapatok meggyengültek, a tartalékok kifogytak. Báró Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy már korábban támadást javasolt Paul von Hindenburg vezértábornagynak és Erick Ludendorff gyalogsági tábornoknak Olaszország ellen, de ők nem fogadták el ezt. Báró Arthur Arz von Straussenburg gyalogsági tábornok, 1917 februárjától vezérkari főnök, szintén támadni akart és ehhez német segítséget tartott szükségesnek. IV. Károly eleinte ellenezte, hogy német csapatokat is bevessenek a támadásba, de később beleegyezett. A Hindenburg és Ludendorff által irányított német legfelsőbb hadvezetőség végül elfogadta a támadás tervét és segítséget is adott. Otto von Below porosz gyalogsági tábornok vezetésével 7 hegyi harcban tapasztalt hadosztályt bocsátottak az Osztrák–Magyar Monarchia rendelkezésére. A hadművelet a „Waffentreue" „szövetségesi hűség" nevet kapta. Az eredeti támadási terv szerint az újonnan felállított 14. hadsereg (8 osztrák–magyar és 7 német hadosztály) csapatai mérik a döntő csapást az olaszokra Below tábornok vezetésével. A terv szerint az Isonzó völgyében támadnak, az áttörés után az olasz főerők hátába jutnak, majd kiérve az észak-olasz síkságra, az ellenséget a Tagliamento folyóig szorítják vissza. A Boroević-hadseregcsoport 2. és 1. Isonzó-hadseregének az a feladat jutott, hogy kössék le az ellenséget, majd támadjanak a Bainsizza és a Karszt-fennsíkon, ha a főirányban sikerül a támadás.[1]

A 14. hadsereget és az Isonzó-hadseregcsoport 1. és 2. hadseregét a délnyugati arcvonal-parancsnokság alá rendelték.[2]

Ennek a parancsnoka Jenő főherceg lett. Az 1. és 2. Isonzó-hadsereg 20 hadosztályból állt. Krausz Alfréd gyalogsági tábornok 4 hadosztályának a főerő északi szárnyát kellett fedezni. Ez volt az I. hadtest, amelyben a Monarchia legjobb hadosztályai kaptak helyet és a 14. hadsereg alárendeltségébe tartozott.[3]

A 14. hadsereg többi része Tolmein körül és attól délre vonult fel. A III. bajor hadtestben az 50. osztrák–magyar gyaloghadosztály (benne az aradi 33., a nagyváradi 37. , a szegedi 46., a temesvári 61. gyalogezred zászlóaljai), a 12. német gyaloghadosztály, és az alpesi hadtest, tartalékként pedig a 117. német gyaloghadosztály. A német (LI. hadtest) a 26. és 200. hadosztályból állt, a császári és királyi XV. hadtestet pedig az 1. közös gyaloghadosztály (a szatmárnémeti 5., a losonci 25., a zágrábi 53., az ungvári 66., a szabadkai 86. gyalogezredek zászlóaljai, valamint a zágrábi 31. tábori vadászzászlóalj), ill. az 5. német hadosztály alkotta.[4]

* Hadtörténész, könyvtáros – Hódmezővásárhely.

A 10. hadseregnek le kellett kötni a szemben álló erőket, illetve támadniuk is kellett a Raibli-tótól kezdve. A 10. hadsereg, a 11. hadsereg, a XX. hadtest és Péter Ferdinánd főherceg csoportja Conrad tábornagy hadseregcsoportjához tartozott.[5]

A szövetségesekkel szemben két olasz hadsereg állt. A 2. olasz hadsereg (parancsnoka Luigi Capello altábornagy) Flitsch és Sagradó között vonult fel. A IV. hadtest 3 hadosztályból, a XXVII., a XXIV., a II., a VI., és a VIII. hadtest 15 hadosztályból állt. Ennek a hadseregnek a tartalékát a VII., a XIV., és a XXVIII. hadtest 6 hadosztálya, valamint Cividale, Palmarova körzetében szétszórva még 7 hadosztály alkotta. A 3. olasz hadsereg (parancsnoka Emanuele Filiberto di Savoia, Aosta hercege) Sagradótól az Adriai-tengerig húzódó állásokat foglalta el. A XI., a XIII., a XXIII. hadtest 8 hadosztálya tartozott hozzá, valamint tartalékát a XXV. hadtest 2 hadosztálya adta.[6] Az 1. és 4. olasz hadseregnek a Tirolból várható támadást kellett elhárítania.[7]

Az osztrák–magyar, német csapatokat és a felszerelést 2400–2500 vonatszerelvény szállította. A felvonulás 30 napig tartott. Nappal az utakon a forgalom szünetelt, éjszaka történt a felvonulás és a szállítás.[8]

Véleményem szerint emberfeletti munka volt az a teljesítmény, amit a felvonulás alatt a vasút és a vasutasok teljesítettek.

A hadműveletet jól álcázták. A szövetségesek el akarták hitetni az olaszokkal, hogy a támadás Dél-Tirolból indul. Below tábornok nagy kísérettel a tartományba utazott, majd titokban tért vissza a hadseregéhez.[9] Csak érdekességként említem meg, hogy Habsburg József főherceg a világháborúról írt munkájában megemlíti, hogy az Olaszország elleni támadás a hátországban is és a fronton is nyílt titok.[10]

Az olasz főparancsnokság értesült a támadás előkészületeiről, mert átszökött cseh tisztek elárulták azt. Az ellentmondó értesülések miatt azonban a főcsapás irányát nem tudták megállapítani.[11] Szabó László történész az egyik munkájában leírja, hogy „az erkölcsi tartását mindjobban elvesztő osztrák–magyar hadsereg szökevényei elárulták a készülő támadás időpontját és helyét.”.[12] Emellett a mondat mellett nem tudok elmenni szó nélkül. Először is néhány tiszt árulása miatt nem lehet általánosítani. Másodszor pedig ez az erkölcsi tartását állítólag elvesztő hadsereg német csapatokkal együtt az olasz hadsereget tönkreverte.

2. A támadás lefolyása

1917. október 24-én a támadás helyszínén nagyon rossz idő volt. Esett az eső, köd volt, a magaslatokon havazott. A támadásunk hajnali 2 órakor 2 és fél órás gázlövéssel kezdődött. A gázlövés váratlanul érte az olaszokat. 6 óra 30 perckor megkezdődött a tüzérségi előkészítés, ilyen hatalmas tüzérségi tűz még nem volt ezen a frontszakaszon. Reggel 8 órakor Tolmeinnél, 9 órakor pedig Flitschnél lendült támadásba a 14. hadsereg gyalogsága. Az Isonzó völgyében előrehaladva 3 óra alatt áttörték a IV. olasz hadtest első 2 állását. Estére a 12. német hadosztály egységei elfoglalták Caporetto városát, a Krauss-hadtest egységei Sagát. Október 25-én az olaszok ellentámadást indítottak, de ez kudarcot vallott. Ezen a napon megkezdődött a 2. olasz hadsereg felbomlása. Sagradótól délre azonban a támadás első 2 napján a 3. olasz hadsereg csapatai erősen támadták a Monte San Gabrielét, ahol a nagyváradi 20. honvéd hadosztály védekezett. Október 26-án a 2., majd október 27-től az 1. Isonzó hadsereg is támadott. Október 27-én Cadorna elrendelte a 2. és 3. olasz hadsereg visszavonulását a Tagliamentoig.[13]

A támadás 1. lépcsőjében 3 német és 5 osztrák–magyar hadosztály volt, a 2. lépcsőben 4 osztrák–magyar és 4 német hadosztály tartózkodott.[14] Október 27-én a német egységek elfoglalták Cividale városát. A 2. Isonzó-hadsereg hadosztályai elérték az Isonzót. Az oszt-

rák–magyar és német repülőerőknek nagy szerep jutott a siker kivívásában. Bombázták az olasz állásokat, a visszavonulókat is zaklatták. Személyes bátorságával kitűnt Bertalan Árpád, a 7. hegyi dandár 19 éves hadnagya, aki október 24-én egy rohamcsapat élén 3 olasz állást göngyölített fel és több száz foglyot ejtett, 6 nehéztarackot zsákmányolt. Erwin Rommel főhadnagy a würtembergi hegyi zászlóalj egyik harccsoportjával október 26-án a Monte Matajurt, egy szinte bevehetetlen olasz állást foglalt el. Október 28-án a németek elfoglalták Udinét. A 2. olasz hadsereg a teljes felbomlás képét mutatta. Ezen a napon az 1. Isonzó-hadsereg csapatai az 58. osztrák–magyar hadosztály bevonult Görzbe, és elérték az Isonzó alsó folyását. A megáradt folyón nem volt egyszerű az átkelés, ennek ellenére a debreceni 39. közös gyalogezred menetből átjutott Sagradónál a részben felrobbantott híd-on. Az olasz összeomlás következtében a Karni-Alpokban harcoló XII. hadtest és a Dolomitokban küzdő 4. olasz hadsereg is visszavonulásra kényszerült. Október 27-től az áttörés a karintiai arcvonalon is érezhetővé vált. A 10. osztrák–magyar hadsereg (parancsnoka báró Alexander Krobatin vezérezredes) is támadott, és október 31-én elérte a Tagliamento felső folyását Tolmezzónál és megteremtette az összeköttetést a 14. hadsereg Krauss-hadtestével.[15]

A kibontakozó nagy siker következtében az osztrák–magyar hadvezetés az eredeti elhatározását megváltoztatta és új célként a Piave és a Brenta folyó elérését tűzte ki. A délnyugati arcvonal-parancsnokság a 14. hadsereg addigi délnyugati előretörését megállította és október 26-án a hadsereget nyugati irányban történő támadásra utasította, azzal a parancscsal, hogy menetből kelljen át a Tagliamentón, és fejlessze ki a támadást a Piave folyóig. A 14. hadsereg parancsnoka a 3. olasz hadsereg bekerítését tervezte és támadását tovább folytatta az eredeti irányban. Október 27-én az arcvonal-parancsnokság jóváhagyta a 14. hadsereg parancsnokának elhatározását. Az arcvonal-parancsnokság megváltozott elhatározásáról az Isonzó-hadseregcsoportnak nem volt tudomása. A 14. hadsereg délnyugat felé előretörő hadosztályai az Isonzó-hadseregcsoport nyugati irányban előrenyomuló hadosztályaiba ütköztek. A 3 hadsereg csapatai összekeveredtek és csak október 31-én tudták azokat rendezni. Így a 3. olasz hadsereg erőinek zömét kivonta a bekerítésből. Latisanánál visszavonultak a Tagliamento nyugati partjára és felrobbantották a hidat.[16]

A szövetségesek már október 31-én megpróbáltak átkelni a folyón. A cs. és kir. 50. és a 12. német hadosztály egységei a Pinzanónál kiépített olasz hídfőt november 1-jén felszámolták. November 2-án sikerült leghamarabb átjutni a folyón Corninónál, ahol a felrobbantott vasúti híd vízből kiálló részein a cs. és kir. 12. árkászzászlóaljba tartozó Bartha Károly százados egy szükségátjárót rögtönzött, amelyen az 55. közös gyaloghadosztály jutott át november 3-án és hídfőt foglalt a jobb parton. A 14. hadsereg többi hadosztálya csak november 4-én kelt ált a folyón, a Boroević-hadseregcsoport csapatai pedig november 5-én jutottak át. November 10-re a 14. hadsereg és az Isonzó hadseregek is elérték a Piave vonalát.[17] Csak érdekességként említem meg, hogy József főherceg több helyen is megemlíti visszaemlékezésében, úgy is mondhatnám, hogy szinte szurkol azért, hogy csapataink elérjék a Piave vonalát, mert így az arcvonal 2/3-dal rövidül meg.[18]

Október 28-án az antant olasz kérésre Marie Émile Fayolle francia altábornagy vezetésével 6 francia és 5 brit hadosztályt küldött a nyugati hadszíntérről a Piavéhoz. Az olasz védelem így most már jelentősen megszilárdult.[19]

Rendkívül fontosnak tartom megemlíteni, hogy József főherceg is és Churchill is leírja visszaemlékezésében, hogy az angol miniszterelnök Olaszországba utazott. Ehhez József főherceg még azt is hozzáteszi, hogy féltek attól, hogy Olaszország különbékét köt.[20]

A központi hatalmak megkísérelték a piavei olasz védelem áttörését. A tervek szerint a Conrad tábornagy irányította hadseregcsoportnak (10. és 11. osztrák–magyar hadsereg) Asiagó körzetéből kellett támadnia, a 14. hadsereg Krauss-hadtestének a belhunoi-meden-

cét és a Brenta-völgyet kellett birtokba vennie. Ha a támadás sikerrel jár, akkor az olaszoknak a Brenta folyó mögé kellett volna visszavonulniuk. A Boroević-hadseregcsoport csapatai november 10–16. között több ponton átkeltek a Piave középső és alsó szakaszán, így a 12. német és a 13. osztrák–magyar hadosztály Vidornál, de az olaszok visszaverték a támadást. November 10-én Conrad Dél-Tirolban a Hétközség-fennsíkon indított támadást az 1. olasz hadsereg ellen. Elfoglalták Asiagó és Primolano helységeket, de a támadás néhány nap múlva kifulladt.[21]

Czékus Zoltán, aki a két világháború között a Honvéd Ludovika Akadémia hadtörténelem tanára volt, leírja munkájában, hogy Conradnak 5 hadosztállyal kellett támadnia. Azt is közli a szerző, hogy ehhez a támadáshoz a 14. hadsereg előrenyomulása és az arcvonal megrövidülése folytán két hadosztály erősítésnél bizonyára több is rendelkezésre állott volna.[22]

Nowak Károly Frigyes, aki Conrad dolgozószobájában tevékenykedett és több vezető beosztású tiszttel is beszélt, azt írja munkájában, hogy Conrad csapatokat kért, illetve még könyörgött is. Amikor a császár a szalonkocsijában fogadta, a tábornagy 1 óráig beszélt az uralkodóval. Próbálta meggyőzni, hogy a Piavénél az arcvonal megrövidült. A Piave és a Tagliemento között összetorlódtak a hadosztályok, ott nem is lehet felhasználni őket. A felesleges csapatokat ki kell vonni és átszállítani Tirolba. Az uralkodó azt válaszolta, hogy majd beszél Arz vezérezredessel. A tábornagy elintézésről sohasem kapott értesítést.[23]

Azt is megemlíti a fenti szerző, amit rendkívül elgondolkoztatónak tartok. Amennyiben a központi hatalmak seregei Felső-Olaszországban, illetve Észak-Olaszországban állnak, amely határos Franciaországgal, akkor a következmények katonailag, illetve politikailag kiszámíthatatlanok.[24]

Itt a szerző nyilván a Franciaországra rendkívül veszélyes kétfrontos harcra utal. Ez akkor is tény, ha másik forrásban ezt a gondolatmenetet nem találtam meg. Ha ehhez még hozzáteszem azt, hogy a francia hadsereg jelentős részében 1917-ben lázadás tört ki, akkor érthetjük meg azt, hogy Franciaország rendkívül veszélyes helyzetbe kerülhetett. Ez a helyzet Conrad megfelelő erőkkel megindított támadása esetén realitássá válhatott.

Julier Ferenc alezredes, aki a világháborút végigharcolta, munkájában megemlíti, hogy a németeknek nem kellett volna 1917. szeptember–októberében az oroszok ellen támadni, hanem minden erőt Olaszország ellen kellett volna csoportosítani, és ekkor Itália is Oroszország sorsára juthat.[25]

Korábban foglalkoztam az osztrák–magyar hadsereg 1916-os Dél-Tirolból indított támadásával, ahol arra a következtetésre jutottam, amire itt is, hogy amennyiben a német vezérkari főnök elfogadja Conrad álláspontját, akkor egyesített erőkkel és minden tartalék bevetésével lehetőség nyílik Olaszországra döntő vereséget mérni, ami Itália háborúból való kilépését is eredményezheti.

Az 1. Isonzó-hadsereg XXIII. hadtestébe tartozó budapesti 41. honvéd gyaloghadosztály ezredei november 13–14-én Paluzzánál átkeltek a Piave nyugati partjára, itt hídfőt alakítottak ki. November 20-ig a hadosztály Piave Vecchiáig nyomult előre. A 14. hadsereg Krauss-hadteste az 1776 m magas Monte Grappa hegytömböt és a 870 m magas Monte Tombát ostromolta november 14–21-ig, több magaslatot elfoglalt a Piave völgyében, azonban az erős olasz, majd később angol és francia csapatok ellenállása miatt visszavonulásra kényszerült. Végül az antant hadosztályok segítségével a november 9-én kinevezett új olasz vezérkari főnöknek, Armando Diaz tábornoknak sikerült stabilizálnia a frontot. Az osztrák–magyar csapatok december elején a Piave keleti partján téli védelemre rendezkedtek be. A német csapatokat decemberben a nyugati frontra szállították át.

3. A támadás értékelése

Az 1917. október 24-i állapothoz képest az arcvonal 240 km-rel megrövidült. 1917. október 24. és november 10. között az olasz veszteség 10 000 halott, 30 000 sebesült, 300 000 hadifogoly és 350 000 katonaszökevény volt, akiket a hátországban fogdostak össze. Ezen kívül 3152 löveget, 1732 aknavetőt, 300 000 puskát, 3000 géppuskát, 1600 gépkocsit vesztett az olasz hadsereg. Az osztrák–magyar és német veszteség 70 000 fő volt. Ebből a Monarchia vesztesége 30 000 volt a Piave eléréséig. Az olasz hadsereg katasztrofális vereséget szenvedett. A caporettói áttörés a világháború egyik legsikeresebb áttörése volt. A hadművelet fő irányát szerencsésen választották meg, a főcsapás irányát jól álcázták az olaszok előtt, kiválóan megszervezték a tüzérség és a gyalogság együttműködését.[26]

Egyébként az osztrák–magyar hadsereg teljesítményét még Hindenburg tábornagy is elismerte, amikor könyvében a legnagyobb csodálattal emlékezik meg az isonzói harcokról.[27]

Ezen kívül Ludendorff tábornagy dicsérettel emlékezik meg Conradról, az osztrák–magyar vezérkari főnökről.[28]

József főherceg pedig az I. világháborúról írott könyvében megemlíti, hogy amikor IV. Károly 1917 őszén az olasz fronton járt, mennyire szerette volna kísérni az uralkodót és megmutatni neki azokat a helyeket, amelyeket a VII. hadtest katonái véres verejtékkel védtek. Szerette volna elmondani az uralkodónak, hogy mit teljesítettek ott a magyarok.[29]

A két világháború között Magyarországon, 9 helyen alakítottak ki olasz hősi temetőket. 6500 olasz katona halt meg Magyarországon. Ebből 4000 katona 9 helyen nyugszik.[30] Egyébként tudomásom szerint Olaszországban is rendben tartják a magyar katonasírokat.

Végül „a Magyar katona vitézségének 1000 esztendeje” című a két világháború között megjelent munka ekképp állított emléket az isonzói csatákban elesetteknek: „Adja a Mindenható, hogy örökké hirdesse a magyar katonák hősiességét az olaszok által a Monte San Michelén felállított emlékoszlop felirata: Ezen a csúcson testvériesültek a halálban az olaszok és magyarok, akik az életben hű kötelességteljesítéssel harcoltak!”[31]

Jegyzetek

[1] *Balla Tibor* (2003): A caporettói áttörés. In. Hermann Róbert (szerk.): Fegyvert s vitézt… A magyar hadtörténet nagy csatái Corvina Kiadó, Budapest. 241–242. old.; *Czékus Zoltán* (1930): Az 1914–18. évi világháború összefoglaló történelme Stádium Kiadó, Budapest. 404. old.

[2] *Szabó József János* (2006): A magyar királyi honvédség az Osztrák–Magyar Monarchiában. In. *Helgert Imre–Vass Jenő Sándor* (szerk.): A Hazáért. A magyar honvédség múltja és jelene 1848–2004. Szaktudás Kiadó, Budapest. 116. old.

[3] *Czékus Zoltán* (1930): 408. old.

[4] *Balla Tibor* (2003): 244. old.

[5] *Czékus Zoltán* (1930): 408–409. old.

[6] *Balla Tibor* (2003): 245. old.

[7] *Czékus Zoltán* (1930): 409. old.

[8] *Papp Tibor–Farkas Márton* (1985): Az abszolutizmus korától az első világháború befejezéséig. In. Liptai Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete 2. köt. Gondolat Kiadó, Budapest. 89. old.; *Czékus Zoltán* (1930): 418. old.

[9] *Balla Tibor* (2003): 243. old.

[10] *Habsburg József* (1928): A világháború, amilyennek én láttam V. köt. MTA Budapest. 590. old.

[11] *Czékus Zoltán* (1930): 411. old.; *Földi Pál* (2000): A világtörténelem nagy csatái/kis hadtörténet 2. köt. Napóleontól napjainkig. Anno Kiadó, Budapest. 115. old.

[12] *Szabó László* (1977): Doberdo, Isonzo, Tirol Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 120. old.

[13] *Balla Tibor* (2003): 245–247. old.
[14] *Papp Tibor–Farkas Márton* (1985): 90. old.
[15] *Balla Tibor* (2003): 247–248. old.
[16] *Szabó József János* (2006): 120–121. old.
[17] *Balla Tibor* (2003): 249. old.
[18] *Habsburg József* (1928): 621. és 631. old.
[19] *Balla Tibor* (2003): 249. old.
[20] *Habsburg József* (1928): 655. old.; *Winston Leonard Spencer Churchill* (1960): The world crisis: 1911–1918. Landsborough, London. 824. old.
[21] *Balla Tibor* (2003): 249. old.
[22] *Czékus Zoltán* (1930): 431–432. old.
[23] *Nowak Károly Frigyes* (1919): A katasztrófa útja. Engel Lajos kiadása, Szeged. 154–155. old.
[24] *Nowak Károly Frigyes* (1919)
[25] *Julier Ferenc* (1933): A világháború magyar szemmel 1914–1918. Magyar Szemle Társaság kiadása, Budapest. 231. old.
[26] *Balla Tibor* (2003): 250–251. old.
[27] *Pilch Jenő* (szerk.) (1921): Hadtörténelmi közlemények. Franklin Társaság kiadása, Budapest. 66. old.
[28] *Pilch Jenő* (szerk.) (1921): 181. old.
[29] *Habsburg József* (1928): 673. old.
[30] *Várnai Patrícia* (2005): Magyar hadisírok az olasz hadszíntéren – olaszok Magyarországon (Bajtársias gondoskodás a volt ellenfélről) In. *Ravasz István* (szerk.): „Boldogtalan hadiidők...”: avagy ami a „Boldog békeidők” után következett: 1914–1918. Petit Real Kiadó, Budapest. 327. old.
[31] *Babucs Zoltán* (2005): Verdun az olasz arcvonalon („Ha kimegyek, a doberdói harctérre, / Feltekintek, a csillagos, nagy égre, / Csillagos ég, merre van a magyar hazám, / Merre sirat engem az Édesanyám?”) In. *Ravasz István* (szerk.): 67. old.

SIPOS JÓZSEF:*

A „Kiáltó szó” és az Erdélyi Néppárt megalakítása

Abstract

After the First World War, Transylvania was fully annexed to Romania. After the first shock the significant number of the Hungarian minority in Transylvania tried to organized itself economically and politically. Our paper analyzes one of these efforts presenting how Károly Kós and his friends founded a party called Erdélyi Néppárt (Transylvanian Party) in Bánffyhunyad on the 5th of June, 1921.

Bevezetés

E témával érdemben még nem foglalkozott a szakirodalom. Mikó Imre: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikatörténet 1918. december 1-jétől 1940. augusztus 30-ig című 1941-ben megjelent első szintézisében ezt olvashatjuk: „A politikai aktivitás legbuzgóbb hívei 1921. június 5.-én Bánffyhunyadon népgyűlés keretében megalakították a Magyar Néppártot. Elnöke dr. Albrecht Lajos bánffyhunyadi ügyvéd, titkára Kós Károly építészmérnök lett.[1] Tőle ennél többet nem tudunk meg erről a pártalakulásról.

1989-ben Csatári Dániel a korszak kiváló történésze is csak a következőket írta e párt megalakulásáról: „1921. június 5-én több ezer magyar paraszt özönlött Bánffyhunyad piacterére,” ahol az „egybegyűltek kimondták a Magyar Néppárt megalakítását.”[2]

A címben jelzett párt megalakításáról és programjáról a korszak napjainkban élő rangos kutatójától K. Lengyel Zsolttól sem tudhatunk meg sokkal többet ennél. Pedig ő 2007-ben megjelent „A kompromisszum keresése” című szakmailag igen alapos tanulmánykötetében több helyen is foglalkozik e párttal. Igaz e témát ő elsősorban nem politikatörténeti, hanem inkább a transzszilvanizmus eszmetörténeti vonatkozásait dolgozta fel. De ő legalább megjegyezte, hogy a Magyar Néppárt „egy fél évig Erdélyi Néppártnak nevezte magát”.[3]

Korábbi tanulmányaimban már vázoltam, hogy az Erdélyi Néppárt megalakítása nem előzmények nélküli. Előzményének tekintem az 1918–1919-ben Erdélyben létrejött magyar parasztpártokat: az Országos Kisgazdapárt és az Országos Földmívespárt helyi szervezeteit. A „Parasztpártok és impériumváltás” már kifejtettem, hogy az erdélyi magyarság új szervezkedése 1920 nyarától kezdődött, amelyet az Erdélyi Gazdasági Egylet kezdeményezett és koordinált.[4]

A „Kiáltó szó” megjelenése

Az erdélyi magyarság politikai érdekképviseletének megszervezésének első jele a Kolozsvárott 1918. december 24-e óta megjelenő „Keleti Újság” című liberális napilap 1920. december 24-i karácsonyi számában megjelent „Eljött a tettek ideje” című szerkesztőségi cikk volt. Ebben megfogalmazták azt, hogy a trianoni békeszerződés budapesti ratifikációja után már nem kell az erdélyi „magyarság politikai testületté szerveződésének szükségességét indokolni. …Nyilvánvaló, hogy ma már természetszerűen szervezett nemzeti szövetségben kellene állnia a magyarságnak s a követelhető program már köztudottá kellet volna, hogy váljon.” Ez a program nem lehet más – írták – mint a „területi autonómia, ott ahol

* Egyetemi docens, CsC – Szegedi Tudományegyetem BTK.

többségben él a magyarság, és testületi autonómia ott ahol, a lakosság kisebbségét alkotja, de a nemzet a maga egészében önkormányzati élet akar élni. A törvény előtti egyenlőséget részére a magyar bíróságok tudják biztosítani s az autonóm közigazgatás, természetesen a megfelelő nyelvhasználattal. A magyar oktatás és a magyar kultúra minden ügye a magyar autonómia hatáskörébe tartozzon. De intézményesen nemcsak elismerni, hanem biztosítani is kell a magyar önkormányzat hatáskörét az egész vonalon."

A cikk szerzői még elvetették magyar pártok létrehozásnak szükségességét. Azt írták, hogy a magyarság képviselői a szervezkedés kiindulását Kolozsvártól várják. De „indulnia kell már mindenütt az egységes politikai testületté szervezkedés munkájának. Ezért a vidéken is tegyék meg az „lépéseket az előkészületekre."[5]

Ezt a szerkesztőségi cikket másnap követte Paál Árpád *„A magyarság politikai aktivitása"* című írása. Ebben arra az álláspontra helyezkedett, az erdélyi magyarságnak meg kell alakítania „az eddig szervezkedési hajlamainak teljes összefoglalásával a maga politikai képviseletét, a maga nemzeti szövetségét" Kolozsvár vállalja – írta –, a „Magyar Nemzeti Szövetség előkészítő bizottságának megalakítását. „Minden vidéknek, a legkisebb falunak is, az elszigetelten élő egyes magyaroknak is be kell jelentkezniök, hogy ehhez az előkészítő bizottsághoz csatlakozzanak. A nemzeti szövetségnek a jelentkezések alapján, a „legszélesebb körű demokratizmus" alapján kell majd megalakulnia."

Itt jegyezzük meg, hogy a „legszélesebb körű demokratizmus" mondatrész használatával Paál az erdélyi történelmi arisztokrácia és az úri középosztály vezető szerepét kérdőjelezte meg.

A Keleti Újságnak ebben a számában olvashatunk arról is, hogy még újév előtt megjelenik a *„Röpirat a politikai aktivitásról,"* amelyben három szerző írt: Kós Károly a *„Kiáltó szó"*, Zágoni István *„A magyarság útja"* és Paál Árád *„A politikai aktivitás rendszere"* címmel.[6] Ezzel szemben Mikó Imre: Huszonkét év című könyvében azt állítja, hogy „a politikai aktivitás ügyén nagyot lendített a január 23-án megjelent „Kiáltó szó" című röpirat. Ezért e kérdést még tisztázni kell! Annál is inkább, mert hiszen éppen a Keleti Újságban megjelent karácsonyi programadó cikkek hatására 1921. január 9-én a kolozsvári római katolikus gimnázium dísztermében. megalakult a Magyar Szövetség kolozsvári tagozata.

„A röpirat a politikai aktivitásról" című programadó írásokat már sokan és sokféleképpen magyarázták. Mi most itt annak eddig nem érintett fontos aspektusaira kívánjuk felhívni az olvasó figyelmét. Mikó Imre joggal állapította meg, hogy e röpiratban Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád irányt mutattak a sorsüldözött magyarságnak. Szerinte Kós Károly költői szavakkal fújta meg a riadót: „Ébredj kétesztendős álmodból, szemedet nyisd ki: nézz széjjel és állj az új életben tusakodni akarók közé!... A trianoni szerződést aláírták: le kell vonni a tanulságokat, szembe kell néznünk a kérlelhetetlenül rideg valósággal és nem szabad ámítani magunkat. Dolgoznunk kell, ha élni akarunk és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk…"

Mikó joggal idézi a „Kiáltó szó" mozgósító erejű olyan részleteit is, mint az alábbiak: „A mi igazságunk: a mi erőnk! Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak. A bátraknak kiálltok hát, a harcolni akaróknak, a kötelességtudóknak, a látni akaróknak, az előrenézőknek. Álljanak elő, ne szégyenkezzenek, ne aludjanak, ne duzzogjanak. Az Élet nem vár: az Élet rohan."[7]

Az ezután következő rövid, de lényegre mutató helyzetelemzésből azonban sem Mikó, sem más elemzők nem idézik a következő két gondolatot: „mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű létszám vagyunk, de külön történeti egység ezer esztendő óta, saját, külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel. Tudtunk számolni minden helyzettel, tudtunk kormányozni és tudtunk nehéz vereségek után talpra állani."

A trianoni békeszerződés aláírása után előállott erdélyi helyzet öntudatos számbavétele után azonban Kós Károly a következő fontos dolgot is kimondja: „Nyíltan és őszintén vall-

juk azonban: inkább vagyunk lojálisak, mint rebellisek, inkább építők, mint rombolók, inkább nyílt barátok, mint titkos ellenségek."

Ennek idézése után ugyanis jobban megérthetjük a Mikó és mindenki más által is idézett azon fontos szövegrészt, hogy „Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániának: mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy Románia megbízható polgárságot fog nyerni."

Kós Károly és szerzőtársai a szervezkedés legfontosabb céljának az erdélyi magyarság nemzeti autonómiájának megteremtését jelölték meg.[8] Ez fokozottan igaz Zágoni István*: A magyarság útja* című nagyobb lélegzetű tanulmányára is. Hiszen az ő tanulmányára nem csak az jellemző, ahogy azt Mikó Imre összegezte, tehát, hogy „Zágoni István Deák Ferenc és a nemzetiségek példájával igazolta, hogy a politikai passzivitás csak kényszerű átmenet volt a fokozott cselekvéshez és követelte, hogy „a kisebbségek joga legalább olyan mértékben és módon biztosítandó, ahogyan Kossuth Lajos alkotmánytervezetében kifejezésre jutott."[9]

Ugyanis Zágoni 20 oldalas tanulmányának utolsó harmadában Kós Károlynál sokkal részletesebben kifejti az erdélyi magyarság újjászervezésének és nemzeti autonómiájának programját. Zágoni nagy erővel mutatott rá, hogy az erdélyi magyarság elmúlt két évben követett passzivitását az utókor csak akkor fogja igazolni, ha „a taktikaváltoztatás szükségességét idejében ismerjük fel" és annak nyomán „azonnal a tettek elszánt lépéseit" megkezdik. Zágoni Wesselényivel együtt vallotta: „nemzeti létünk alapja a közműveltség." Az erdélyi magyarság e területen addig elért eredményeinek „védelmére az összetartásnak erejével vértezett harcos csapatot kell kiállítani. Ilyen csapatnak kell lennie a politikai szervezetnek, mert e nélkül kultúrát háborítatlanul építeni, a kultúrvárakkal megvédeni képtelenség."

Egy bekezdéssel lejjebb Zágoni még egyértelművé teszi, hogy a politikai szervezetre azért van szükség, mert „biztosítani kell az erdélyi magyarság számra az életlehetőségeket, lába alatt a gazdasági talajt s jövője számra a kultúrfejlődés útját."

Aztán azt is kimondja, hogy az erdélyi magyarság most már a „nyílt fellépést várná. Ez a nép nemcsak, hogy tudni akarja, hányadán áll a maga sorsa, hanem intézni is akarja azt. Róla igazán nem lehet nélküle határozni, s beleegyezése nélkül a nevében beszélni, mert minden bizalomnál nagyobb benne az önbizalma, ami olyan megbecsülendő értéke ennek a népnek, hogy nem szabad, de nem is engedi kijátszani."

Ennél még egyértelműen üzent az erdélyi történelmi arisztokráciának és az úri középosztálynak a következő mondatokkal: „Igen gyorsan a nép nélkül marad az, aki úgy képzeli el a vezetést, hogy megkérdezés, tájékoztatás és a népérdek szem előtt tartása nélkül tömegekre kiható, vagy éppen életbevágó politikai kérdésben állást foglal. Nemcsak, hogy nem fog mögötte állani a nép, hanem meg is fogja tagadni. Népet vezetni nem lehet másképpen, mint közéje menni, s ha küzdelemre kerül a sor, előtte haladni."

Még nagyobb egyértelműségért azt is leírta, hogy „ma nemcsak hétszilvafás tekintetes és magasabb titulusú urakból áll a nemzet, de mind egyenlő jogú tagok vagyunk valamenynyien. Egyformán tartunk igényt a nemzeti jogokra, egyforma készséggel akarjuk meghozni áldozatainkat is érettük."

Zágoni tanulmánya is felteszi a kérdést: Mit kell tenni? Erre ő is azt válaszolja, hogy az erdélyi magyarság levonja az „aláírt békeszerződés ratifikálásának következményeit," de követeli a „nemzeti szervezkedés" szabadságát. Ennek kialakítására megadja a módot a „békeszerződés kisebbségi jogokra vonatkozó pontjainak a szelleme is." Az állam alaptörvényeit a „szervezett nemzetek respektálni tartoznak, de nem akadályozhatják, és nem zavarhatják indokolatlanul a nemzetek belső szervezeti életét s ehhez a nyugalom érdekében kölcsönös biztosítékokra van szükség. Az egységessé szervezett magyarság kívánja és hasonló módon szükségesnek tartja a többi erdélyi nemzetnek is az ugyanilyen nemzeti szervezetbe tömörülését."

Ennek kimondása igen fontos volt, mert az erdélyi nemzetek közötti egyenjogúság elvét

jelentette! Zágoni szerint Erdélyben a magyar nemzeti élet „irányítója, szervezője és oltalmazója a nemzetgyűlés. Annak székhelye Kolozsvár, s amely a „legdemokratikusabb alapon összeállított népképviselet kell, hogy legyen, mert a nemzeti akarat a nemzet tagjainak az összesített akaratát kell, hogy képviselje. A nemzeti autonómiának pedig tagja mindenki, aki Románia számára kijelölt határokon belül magyarnak vallja magát."

E programnak fontos megállapítása volt: „módot kell nyújtani a zsidók számára, hogy testületileg is csatlakozhassanak a magyar autonómia kereteihez, nem érintve ezzel azoknak a szabad önrendelkezési jogát, akik a magyar nemzeti autonómia kebelében (fenntartás nélkül) akarnak elhelyezkedni."

Éppen ezért szerinte össze kell állítani a nemzeti kataszter névsorát. Az ebbe való felvételnél az „egyéni akarat és önrendelkezési jog dönt."

Zágoni szerint a „nem vegyes lakosságú helységekben a területi autonómia vezetendő be. Az önkormányzati élet a községekben kezdődik, mégpedig, hogy a színmagyar, vagy a többségében magyar lakosságú község és város közigazgatását a magyar nemzetgyűlés és annak végrehajtó szerve vezeti, ellenőrzi. A városok autonómiája önálló: a falvak járásokba, székekbe és megyékbe tömörülnek. Különös gond fordítandó minden községben, járásban, megyében a kisebbségek jogainak a sértetlen érvényesülésére. Magyar területen nemcsak a közigazgatásnak, hanem a bíráskodásnak is magyarnak kell lennie, a kisebbségi azonos jogoknak a biztosításával. A bíráskodás felebbviteli fórumaiképpen magyar felsőbíróságok szervezendők."

Zágoni azt is megfogalmazta, hogy a „nyelvhasználat alkalmazására az önkormányzati testület határozata irányadó a maga hatáskörében", de a kisebbségek joga mindenütt legalább ilyen mértékben biztosítandó. A nemzeti vagyon fejlesztését és gondozását is nemzeti ügynek tekintette. A kultúra fejlődésének szabad útját elsősorban az oktatásügy szabadsága biztosíthatja. „Az állam ne tartson fenn (…) sehol magyar iskolát: ez a nemzeti autonómiának belügye, még a fenntartási költségek fedezése is."

A rend fenntartását is az autonómia feladatkörébe sorolta. „A katonaság népi milícia legyen" – írta, amelyet az önkormányzati szervek tartsanak fenn. „Egyébként a rend fenntartására a csendőrség és a rendőrség feladata legyen, amelyeket a magyar helységekben a magyar önkormányzat szervez, vegyes lakosságú vidéken közösen arányszám szerinti közös elemekből. A sigurantza néven ismert intézmény szükségtelen, úgy az államra, mint a polgárságra káros, megszüntetendő. Alkalmazottai és tisztségviselői számára a rendes közigazgatási szerveinél nyújtanak megfelelő elhelyezkedési lehetőséget.". – írta.

E komplexitásra törekvő program a munka szabadságának intézményes biztosítását és a munkásjóléti intézmények és szervezetek autonómiájának biztosítását is sürgette. „A szociálpolitikának a haladás követelményeivel lépést kell tartania s ezen az úton kell szüntelen keresni az osztályellentétek kiegyenlítésének a lehetőségét." A munkásképzést pedig nagy jelentőségűnek nevezte.

E program az egyházak autonómiájának épségét sérthetetlennek tartotta. A szabadságjogokat pedig a nemzeti önkormányzaton belül és kívül nemcsak elismerendőknek, hanem biztosítandóknak is tekintette. Eszerint a sajtószabadságot, a gyülekezési és egyesülési jogot, a tanszabadságot nem elég kinyilatkoztatni, hanem „hatósági és törvénykezési védelemben kell részesíteni."[10]

Zágoni István a fenti demokratikus és nemzeti autonómia megvalósítását tűzte ki az erdélyi magyarság céljaként. Ez sokkal demokratikusabb volt, mint azt az eddigi szakirodalom feltárta. Hiszen e célkitűzések nem csak az erdélyi magyar történelmi arisztokrácia és az úri középosztály vezetésével képzelte el az erdélyi magyarság önszervezkedését, hanem sokkal szélesebb alapokon, lényegében a népfelség elvén, az egyéni és a kollektív akaraton és önrendelkezési jogon felépítve.

E gondolatokat vitte tovább Paál Árpád *„A politikai aktivitás rendszere”* című tanulmánya. Erről Mikó Imre azt írta, hogy ebben Paál Árpád „utalt a magyarság két sorsszerűségére, a békeszerződésre és a demokráciára.”[11] Az utóbbiról azonban nem jegyzett meg semmit. Ezért is fontosnak tartjuk, hogy idézzünk Paál demokráciáról írt véleményéből. Paál úgy látta az emberiség történelmét, hogy az „újabb korok szélesebb néprétegeket öleltek bele a szabadságba a megelőző koroknál. Hogy tehát minden követő korszak demokratikusabb volt az előzőnél.” Ezért is mondta a demokráciát visszafordíthatatlannak. Ugyanakkor az erdélyi magyar történelmi arisztokráciát és az úri középosztályt is megnyugtatni akarva kifejtette: „semmi esetre se azt jelenti azonban a demokrácia, hogy a néprétegek megfordított helyzetbe kerülnek. Hogy aki tegnap fölül volt, az ma alákerül, s holnap még mélyebbre süpped. Nem. A vázolt demokratikus fejlődés az alsó rétegeknek a felemelkedését jelenti, az addigi felső rétegek mellé való sorakozását, nem pedig megfordított leigázásokat.”[12]

E gondolataival nyilván az erdélyi magyarság nemzeti egységének megteremtését akarta szolgálni, amelyre az adott helyzetben igen nagy szükség volt. Mikó Imre azt is megemlítette, hogy Paál Árpád „rámutatott a Magyar Szövetség feladataira, felvetette a külön székely és munkáskérdést.”[13] Ennél azonban tőle nem tudunk meg többet. Ezért szükséges ezzel a kérdéssel is foglalkozni. Ő még a brosúrában is első feladatnak tartotta, hogy „Kolozsvár kezdeményezze a ‚Magyar Nemzeti Szövetség’ megalakulását.” Ez megerősíti azt a véleményünket, hogy az nem a Mikó által jelzett 1921. január 23-án jelenhetett meg, hanem sokkal inkább még 1920. december végén, mint ahogy azt a Keleti Újság akkor jelezte.

Paál szerint az MNSZ a „magyarság politikai testülete lesz arra a célra, hogy a magyar kisebbség általa az államélet minden vonatkozásában felvegye a politikai cselekvőséget.(…) Erre a célra állandó központi irodát tart fönn, igazgatóságot és igazgató választmányt rendel, vidéki igazgatóságokat szervez s legfőbb fokon közgyűléssel és nagy választmánnyal kormányozza magát.”

Paál Árpád és barátai – mint a Keleti Újság 1920-as karácsonyi számban már láttuk – most is azt javasolták, hogy az MNSZ kolozsvári kezdeményezése „az itteni minden rendű és rangú magyar lakosság adhoc képviselete útján” úgy történjen, hogy ez a képviselet alkosson előkészítő bizottságot. Ez fogja össze a vidéki csatlakozásokat, készítse elő a szövetség működési szabályzatát és azt kormányelismerésre a hatóságoknál előterjeszti, majd az alapján a vidéki képviseleteket a szövetség végleges szervezetének megalakítására összehívja. Addig is az előkészítő bizottság bizonyos átmeneti feladatokat igyekszik megoldani. Ilyeneknek gondolta az alábbi feladatokat: „a magyar békeszerződésből folyó elszámolások (likvidációk), a magyar tisztviselők ügyének a rendezése, a pénzbeváltásból folyó károsodások kiegyenlítése, a hadikölcsön kötvények és a be nem váltott koronák ügyének jóvátételi bizottság elé terjesztése.”

Ezekkel párhuzamosan képzelték el a MNSZ szervezeti kiépítését. Ezt azért is tartották sürgősnek, mert csak a megszervezendő politikai erővel látták képviselhetőnek a magyarság egyházi és iskolai, valamint közgazdasági érdekeinek védelmezését. Az iskolák kérdésben fontosnak tartották a fenntartói jogok rendezését.

A közgazdasági kérdések közül pedig különösen fontosnak tartották, hogy először is a „földreform ügyét oldják meg a magyarság elbirtoktalanitásának a célzata nélkül.” Másodszor pedig azt tartották megoldandónak, hogy az Erdély és a csatolt részek régi román területekkel szembeni „elpénztelenítése és forgalmi életének ily módon való megbénítása érjen véget.”

Ezek mellett a MNSZ fontos feladata lesz a székely kérdés Románián és Erdélyen belüli megoldása. Ennek megoldására a MNSZ-en belül külön székely ügyosztály felállítást szorgalmazták. De éppen így külön gondozást kívántak a munkáskérdés ügyének is.

E feladatok beemelése a NMSZ programjába szintén azt bizonyítják, hogy Paál és barátai az erdélyi magyarság széles körű és demokratikus nemzeti szövetségét kívánták létre-

hozni! Ők a MNSZ parlamenten kívüli és belüli működési feladatai között az alábbiakat is felsorolták. Paál Árpád szerint a MNSZ parlamenten belüli működése szoros összefüggésben van a pártokkal. Elismerte a jogosultságát, hogy „foglalkozási ágak és világnézetek irányába differenciálódó pártéletnek kell alakulnia. Azonban a magyarság pártjait nemzeti egyéniségük ügyének a kiküzdése együtt kell, hogy tartsa. Ennél fogva, a pártéletet is alá kell rendelniük, vagy legalább is összhangásba kell hozniuk a Nemzeti Szövetség általános irányelveivel, s kifelé együttes pártszövetségként kell megfelelniük. A pártok szintézisét sok minden közös eszmény meg fogja hozni: még a szocialista pártokkal való együttműködés lehetőségét is biztosnak látom" – írta. Paál Árpád arra az álláspontra helyezkedett, hogy: „A szövetség előtt a békeszerződésnek népszabadságokkal való megjavítása lehet az eszmény… Az államalkotó külön nemzetek önkormányzati szabadsága, az ilyen önkormányzatoknak úgy területi, mint testületi szervezése, ezek kölcsönös együttműködése, s így a nemzetek szövetségéből épült állam – ez a külön népiségek, a külön nyelvhatárok legtöbb kínosságát föltétlenül elenyészteti. A Magyar Nemzeti Szövetség ezen fejlődésen keresztül maga előtt láthatja a Dunai államok gazdasági egységének is a távlatát, s ezen az egészen túl az Európai Egyesült Államok kialakulását is, szóval a világ népei békéjének a legfőbb alakulatát."[14] A fentebb felsorolt parlamenti feladatok mellett Paál az alábbi parlamenten kívüli feladatokat is meghatározta: a magyarság sérelmeinek orvoslásáért indított küzdelem, a választójogi rendszer magyarságot érintő hiányosságainak kijavítását.

Ez volt tehát az a nemzeti és demokratikus program, amelyet Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád a „Kiáltó szó"című röpiratban részletesen kifejtettek. Mikó Imre így összegezte a szerzőkről és a Kiáltó szóról véleményét: „a régi Magyarországba kevésbé begyökerezett újabb nemzedék azonnali beilleszkedést sürgetett az új államkeretbe. A ‚Kiáltó szó'-ban Erdély autonómiáját nyíltan hangoztatta, a kisebbségi szerződésből a székely autonómiát emelte ki, a gyulafehérvári pontokat a zászlajára írta s a Magyar Szövetségen át távoli perspektívában a népek szabad testvériségéről álmodozott."[15]

Ezzel szemben Csatári Dániel a „Kiáltó szó" reprint kiadásának végéhez írt utószavában viszont ezt írta: „Ebben a soha nem tapasztalt helyzetben egy olyan, a realitásokkal szembenéző jogvédelmi nemzetiségi politika kialakítására volt szükség, amely a demokratikus elvek követelményei szerint képes megfogalmazni a kisebbségi sorsba került magyarság életigényeit… A ‚Kiáltó szó' sokkal több, mint röpirat. Eszmei kovásza egy olyan demokratikus párt megteremtésének, amely a nemzetiségi jogvédelem politikáját a magyar dolgozó nép talpra állításával kívánta megvalósítani, a vele együtt élő román és szász nép demokratikus erőivel szövetségre lépve."[16]

Joggal merül fel a kérdés: Kinek volt igaza? Ezt vizsgáljuk a következőkben.

Az Erdélyi Néppárt megalakulása

A „Kiáltó szó" röpirat egyoldalú bemutatása után Mikó Imre őszintén elismeri, hogy annak megjelenése után a magyar közvélemény „nem foglalt el egységes álláspontot a román államba való bekapcsolódás kérdésében. Sőt! Azt is megírta, hogy az „ellentétek a Magyar Szövetségben és sajtóban jobban kiéleződtek, mint ahogy azt a magyarság érdeke megengedhette volna. Grandpierre Emil és társai, főként az Erdélyben maradt magyar „vezető tisztségviselők, a kisebbségi szerződés kereteit akarták tartalommal megtölteni s a magyarság sérelmeinek orvoslása érdekében a külföldi közvéleményt igyekeztek megnyerni. Politikájuk még mindig a negatívumok hangsúlyozására szorítkozott s az ‚őrlő szú' szerepét akarták betölteni az idegen fában."[17]

Közben a román kormány részéről is megtörtént az első lépés a magyarságnak az alkot-

mány sáncaiba való bevonásába. Az Averescu-kormány kultuszminisztere, Goga Octaviana előkészítette a magyar püspökök eskütételét: 1921. március 19-én gr. Mailáth Gusztáv Károly erdélyi és dr. Glatfelder Gyula csanádi római katolikus püspök, április 9-én gr. Széchényi Miklós nagyváradi római katolikus és Nagy Károly erdélyi református püspök tette le Ferdinánd király kezébe Bukarestben a hűségesküt. A 85 éves Ferenc József unitárius püspöktől pedig Metes kolozsvári prefektus vette be székhelyén a fogadalmat. A püspökök eskütétele után – írta Mikes – megenyhült a politikai légkör és ez a politikai mozgalmaknak is kedvezett.[18]

Az 1921. január 9-én Kolozsvárott megalakított Magyar Nemzeti Szövetség előkészítő bizottságán belüli viták részleteit még nem ismerjük. Egyelőre az erdélyi politikai mozgalmakra is csak néhány példát tudunk felhozni. Ezek egyik legfontosabbika volt, hogy 1921 tavaszán megszerveződött Székelyföld parasztsága. Ez is visszanyúlik az 1920-as őszi gazdaszövetségi és gazdaköri szervezkedésekhez. A Keleti Újság 1921 tavaszán azzal is magyarázta a székely parasztság szervezkedésének sikerét, hogy a Székelyföld – alig egypár nagyobb birtoktól eltekintve – a kisgazdák földje és a törpebirtok hazája. A nagybirtokosok politikája – írták – ellentétben áll a székely parasztság létérdekeivel. Ezért sem fogadták meg a nagybirtokosok szervezetellenes magatartását, hanem „maga a nép tömörült földmíves szövetségbe”, és abban védi gazdasági érdekeit.

Ekkora már az Udvarhely-megyei Földmíves Szövetség jórészt befejezte a szervezési munkájának nagy részét. Hiszen tagjainak száma már meghaladta a 14 000 főt. Március idusán már egy kisgazda küldöttség járt Bukarestben. Ennek tagjai voltak: Gál Imre a szövetség elnöke, dr. Elek Dénes alelnök és még vagy 25 falu vezetője. E küldöttség egy memorandumot adott át a román kormánynak, amelyben tiltakoztak a székelyföldi legelők és a közbirtokossági vagyon kisajátítása ellen.[19] Ezen is felbuzdulva az Udvarhely-megyei Földmíves Szövetség április elején a megye 135 községéből már 112 faluban helyi gazdakörrel rendelkezett, de a többi falu megszervezést is tervezték. Április 5-én Székelyudvarhelyen a megyei közgyűlés termében tanácskoztak. Ott tiltakoztak a Székelyföld románok által tervezett közigazgatási feldarabolási tervek ellen, mert a régi megyei beosztást tartják jónak. Követelték a kormánytól, hogy az állatexportot tegye lehetővé, mert annak akadályozása az oka az országban tapasztalható jelentős állatár esésének. Kimondták, hogy az adott nehéz helyzetben a szükséges áruk cserekereskedelmét is hajlandók előmozdítani. Ennek elősegítése érdekében is a maguk erejéből részvénytársasági formában összegyűjtik azt a pénzt, amely a mezőgazdasági árucsarnok megépítéséhez szükséges. Ez lássa majd el a parasztságot vetőmaggal, szerszámokkal és egyéb munkaeszközökkel. Elhatározták egy földműves iskola és faiskola létesítését is.[20]

A román kormány azonban – a belső fogyasztás biztonságára hivatkozva – nem oldotta fel az állatkiviteli tilalmat. Ennek következtében a tavaszi erdélyi országos állatvásárokon a szarvasmarha ára az őszi ár negyedére csökkent és így is alig volt vevő. Ennek következtében az erdélyi parasztság egyre forrongóbb hangulatba került. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy a május közepén Marosludason rendezett országos állatvásáron a parasztok szarvasmarhánkét már a 100 lejes árral is kényszerültek beérni. Ez annyira felháborította őket, hogy „zárt sorokban vonultak az üzletekbe és követelték a kereskedőktől, hogy szállítsák le ők is legalább a felére a portékáik árait.” A kereskedők azonban nem engedtek e felszólításnak, ezért a falusiak bántalmazták őket és a véres verekedéseket csak a csendőrség tudta megakadályozni.

A Kolozsvárott megjelenő román nyelvű Vointa című román újság szerint más erdélyi városokban is fordultak elő ilyen zavargások. Ilyen előzmények után a Kolozsvárott működő kormányzati szerv, az ún. Egységesítő Bizottság táviratban kérte a román kormányt az állatkiviteli tilalom szabaddá tételére. E bizottság elnöke Mihályi Tivadar miniszter szerint a kormány szabaddá is fogja tenni az állatkivitelt.[21]

Az állatkiviteli tilalomból következő nagyarányú állatár esése rendkívül súlyosan érin-

tette az erdélyi magyar parasztságot is. 1921 tavaszán Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád az ő elégedetlenségükre is hivatkozva a kolozsvári MNSZ előkészítő bizottságában továbbra is szorgalmazták a magyarság politikai megszervezését. Ezt a törekvésüket tükrözte a Keleti Újság több cikke is. Különösen az április 26-án megjelent „Szakítani kell a tétlenséggel" és a május 14-én megjelent „Lendület a magyar szervezkedésben" című cikkek. Kós Károly és társai a passzivitás híveit – az erdélyi történelmi arisztokráciát és az úri középosztály tagjait – még most sem tudták a politikai szervezkedés szükségességéről meggyőzni. Az események akkor kaptak új lendületet, amikor a Keleti Újság 1921. május 31-i számának az „Egy lépés előbbre" című vezércikke az alábbiakat írta: „Kalotaszeg hatvan községének hatvanezer magyarja (…) a maga részéről elérkezettnek látja az időt, (…), hogy megalakítja az Erdélyi Néppártot, csatlakozva a Magyar Szövetséghez."

A fenti hír kész helyzet elé állította a MNSZ kolozsvári előkészítő bizottságának passzivitással egyetértő tagjait. A Keleti Újság megírta azt is, hogy e szervezkedés nagyon nehéz volt, mert a vidéken „nem állnak rendelkezésre agyagi alapok, nincsenek orgánumok", amelyekkel terveiket a köztudatba bevigyék. Viszont az új és országos pártnak – mint írták – már elkészült a programtervezete is, amely a párt „cselekvési fundamentuma lesz. Ebben a cikkben azt is bejelentették, hogy az új párt létrehozására június 5-én vasárnap Bánffyhunyadon kerül majd sor. E párt egyik erénye – írták –, hogy a „létalapját nem a konjunktúra, de a közért becsületesen és önzetlenül tenni kívánó férfiakarat adja. A másik pedig az, hogy „van maga elé kitűzött, sem jobbra, sem balra nem kacsingató erdélyi programja."[22] A Keleti Újság vezércikke az elkészült programból kiemelte a vajúdó földkérdésről alkotott véleményét. Az új párt azt kívánja – írták –, hogy állapítsanak meg „egy földbirtok minimum mellett egy földbirtok maximumot is, amely határon belül senki a magánvagyon birtoklásában megháborítható ne legyen és azokat, akiknek a minimum sincs meg, a maximumot meghaladó birtokok többletéből kell kielégíteni."

Ezt a programpontot elsősorban a földnélküli és szegényparasztok érdekében fogalmazták. Ugyanakkor a birtokmaximum megállapítása a magyar nagybirtokosok érdekeit is védte, mert lehetetlenné tette volna az az alatti birtokelkobzásokat. A Keleti Újság azt is megírta, hogy az új párt „nem kizárólagos magyar párt". Mert olyan a programja, amelyet „maga elé tűzhet bármilyen fajú, felekezetű erdélyi nép". Kiemelték, hogy a program az „okos demokratizálódás elvén épül fel, a legszentebb egyéni és kollektív szabadságjogok alapján".

A Keleti Újság május 31-i számának „Kalotaszeg megmozdult" című belső cikkéből azt is megtudjuk, hogy a szervezkedés előkészítői június 5-én, vasárnapra már megkapták az engedélyt is a népgyűlés megtartásra. Az engedélyt Kós Károly építész, Bokor Márton bánffyhunyadi református lelkész, Bod László dr., Kapdebó Szilárd dr. ügyvédek és Nagy Miklós írták alá. Ők írták alá azt a felhívást is, amelyet kiküldtek a kalotaszegi falvakba. Ebben kinyilvánították, hogy „harcolni akarunk az alkotmányban biztosított jogainkért (…) a nyelvünkért, vallásunkért és kultúránkért (…) a földünkért, vagyonunkért és boldogulásunkért. Harcolni akarunk a gazdasági romlás ellen. (…) részt akarunk venni a választásokon, el akarjuk küldeni képviselőinket az ország házába.".

Ezért alakítják meg pártjukat, az Erdélyi Néppártot, amely csatlakozik a Magyar Szövetséghez. Ebben a felhívásban azt is megírták, hogy a párt megalakítását június 5-én, délután 5 órakor, Bánffyhunyadon, a piactéren fogják megcsinálni. Ide minden kalotaszegi faluból legalább két-két küldöttet várnak vagy írásban jelentsék a csatlakozásukat.

Ebben a cikkben közölték az új párt elkészült programpontjait is. Azt írták, hogy ez egy a „demokratikus szellemtől áthatott" program. Olyan, amely lehetővé tesz, hogy a „magyar szervezkedés egységébe beilleszkedjenek, de bevigyék a maguk kívánságát és a maguk cselekvő képességét, a maguk aktivitását. Ebben az elhatározásban van a megmozdulásnak igen nagy politikai jelentősége."[23]

Az Erdélyi Néppárt fenti előkészítése újabb lökést adott a Magyar Szövetség előkészítő bizottságának is. Annak egyre több tagja úgy látta, hogy a MNSZ-nek legkésőbb június végén meg kell alakulnia. E gondolatot erősítette Groza Péter május végén kolozsvári látogatásakor tett azon nyilatkozata is, hogy a román parlamentben öt–hat hét múlva sor kerül a nemzeti kisebbségek jogainak és kötelességeinek a tárgyalására, amely e fontos kérdések szabályozásához vezethet. Szerinte ezért is fontos, hogy a kívánalmak és a törekvések minden nemzetiség részéről megnyilvánuljanak.

A magyar történelmi arisztokrácia és az úri középosztály Kolozsvárott megjelenő Ellenzék című napilapja azonban nem nézte jó szemmel az Erdélyi Néppárt, megalakításának, előkészítését. Azt akarta, hogy Kós Károlyék csak a MNSZ megalakulása után csinálják meg a pártjukat. Ezzel a Keleti Újság nem értett egyet! Ennek alátámasztására azt is felhozta, hogy a Magyar Szövetség előkészítő bizottságának legutóbbi ülésén éppen abban állapodtak meg, hogy az „egyes helyi törekvések formáit nem kifogásolja, s ha egy-egy vidék ilyen pártformációk útján tud tömörülni, ezt meggátolandónak nem tartja, csak azt kívánja meg, hogy ezek a formációk is a nemzeti kérdésben való egység végett csatlakozzanak a Magyar Szövetséghez és rendeljék alá magukat a szövetség kiegyenlítő rendelkezéseinek”. Azt is hangsúlyozták, hogy a Magyar Szövetség előkészítő bizottságának legutóbbi megállapodása szerint a „magyarság összes politikai mozgalmainak, s így pártmozgalmainak is a tetőszerkezete kíván lenni, melynek a helyi sajátosságok szerint fejlődött szervei lehetnek az egyes pártok is”. Ezért a kalotaszegiek mozgalma „még a Magyar Szövetség hivatalosnak nevezhető felfogásával is megegyezik.”.

E gondolatok egyértelműen mutatják, hogy a Keleti Újság szerkesztői támogatták és védték Kós Károly és kalotaszegi barátai kezdeményezését. Ugyanakkor az erdélyi magyar történelmi arisztokrácia és az úri középosztály nyomására a lap a következő engedményt ajánlotta: Kalotaszeg népe bizonyára kész lesz arra, hogy a „maga pártalakulását javasló formában tegye meg”, úgy, hogy azt a „további munkarend szervezetéül ajánlja, s addig működik, míg a Magyar Szövetség nagygyűlése általánosabb pártalakulással nem helyettesíti.”.

Ez az engedmény azonban nem volt nagy. Sőt! Nagyon is öntudatos és a lehetséges kompromisszumnak csak a minimumát tartalmazta. Ezt bizonyítja az is, hogy a Keleti Újságnak ez a száma azt is megírta, hogy a kalotaszegiek csatlakoznak a Magyar Szövetséghez, de a „csatlakozásnak formát is adnak, a szövetségbe népkívánalmak kialakulásait hozzák bele.”.[24] Ez már világos beszéd volt! Ez azt jelentette, hogy Kós Károly és barátai azért is szervezték meg az Erdélyi Néppártot, hogy a nép, az erdélyi parasztság szociális kívánságait is bevigyék a Magyar Szövetségbe.

Az Erdélyi Néppárt megalakítása és programja

1921. június 5-én vasárnap a kalotaszegi falvak népe tömegesen özönlött Bánffyhunyadra. A távolabb eső falvak négy-öt küldöttel, a közelebbiek ötven-kettőszáz fővel képviseltették magukat, az összegyűlt férfiak és nők mintegy háromezren voltak. A gyűlésen megjelentek a kolozsvári Magyar Szövetség előkészítő bizottságának tagjai, akiket Sándor József vezetett. Jelentékeny számban jelen voltak a bánffyhunyadi román intelligencia és nép tagjai is. Ott volt Josef Popp dr. főszolgabíró, a szolgabíró és a rendőrség főnöke is. A rendet egyébként a bánffyhunyadi polgárokból szervezett alkalmi őrség tartotta fenn.

A népgyűlést Bokor Márton református lelkész nyitotta meg. Majd Kós Károly beszéde következett. Ő a szervező bizottság megállapodása alapján először ismertette a szervezke-

dés célját és indokait. Különösen lényegesek voltak a gazdasági helyzetről elmondott gondolatai. Ezek a következők voltak: a pénzromlás miatt a munkabérek sohasem tudták a fogyasztási cikkek árát elérni, a forgalomban lévő kétféle pénz közötti változó valutadifferenciát lelketlenül kihasználta a spekuláció, az állam által kezdeményezett pénzbeváltásnál visszatartott 40 százalék jó időre megfosztotta Erdélyt a forgó tőkéjétől, a lánckereskedelem a drágaságot a lehetetlenségig fokozta, a gazdasági bajokat csak fokozta a rossz és bizonytalan közlekedés, a milliókat érő elmúlt évi gyümölcstermés, amit korábban sokszor külföldre szállítottak, most ott maradt a fákon, vagy megfagyott a fán, vagy az állatokkal kényszerültek feletetni a gazdák. Beszélt még a munkanélküliségről és az állatárak rohamos eséséről, ami szintén súlyosan érintette a parasztságot. E kétségbeejtő helyzetet csak mérgesíti a régóta vajúdó földreform ügye. Szólt a kényszerbérletek okozta felfordulásról, ami a bizonytalanságot egész Erdélyben állandósította. Véleménye szerint a földreform a „régi feudális igazságtalanságok temetője kellene, hogy legyen", de ha a hatalmas művet nem az igazságosság, hanem a „politikai, nemzeti és faji hatalmi szempontok" érvényesülnek, akkor az „nem az állam konszolidációját, nem Erdély népeinek nyugalmát, nem az amúgy is felzaklatott nemzeti ellentétek lecsillapítását, de ezeknek éppen az ellenkezőjét fogja szolgálni." Ez egyértelmű kiállás volt a földnélküliek és szegényparasztok érdekében végrehajtott demokratikus földreform mellett!

Ezután Kós Károly címszavakban így foglalta össze Erdély közgazdasági helyzetét: munkásnyomor, elégedetlen, rosszul fizetett tisztviselői kar, népszegénység, béna kereskedelem, válsággal küzdő ipar, visszaeső mezőgazdasági termelés. Felidézte az erdélyi történelmi múltat, amelyben a „felekezeti és nemzeti problémák megoldását keresték". Majd az 1918. december 1-jén elfogadott gyulafehérvári határozat magyarságot leginkább érdeklő pontjait idézte: a III. cikk első és második pontjait, amelyek egyrészt teljes nemzeti szabadságot ígértek az Erdélyben élő nemzeteknek, másrészt az összes hitfelekezetnek egyenlő jogokat és autonómiát.

Ezután bejelentette az Erdélyi Néppárt megalakítását, amely mint a Magyar Szövetség tagozata fog tevékenykedni. A párt céljait 9 pontos programban foglalták össze, amelyeket Kós Károly felolvasott, ezek a következők voltak:

1. Erdély legyen az erdélyi nemzeté.
2. Az ország törvényei közé iktatott gyulafehérvári határozatnak sürgős és teljes végrehajtása, különös tekintettel a határozat III. cikkelyének 1. és 2. pontjaira, amelyek az erdélyi nemzetek és egyházak autonóm jogait foglalják magukban. A közoktatásügynek és a kulturális intézményeknek nemzeti autonómiák keretébe helyezése. A teljes vallásszabadság törvénybe iktatása.
3. Az alkotmányban, a békeszerződésben és az állam törvényeiben biztosított egyéni és közszabadságjogok szabad gyakorlását gátoló és akadályozó összes intézkedések és rendeletek azonnali visszavonása. A politikai titkos rendőrség megszüntetése.
4. A leszerelésig is „kívánjuk a hadsereg létszámának a minimumra való redukálását és a csapattesteknek sorozási kötelékeikben való elhelyezését".
5. A munkásvédelem, a csoportosulások, egyesületek és a munkásjóléti intézmények önkormányzatának biztosítását.
6. A földreform végrehajtásánál követelték a birtokminimum és maximum megállapítását: ezen belül a tulajdon szentségét. A maximum fölötti birtoktöbbletekből a minimum alatti birtokosok kielégítését. Az összes nemzetekre egyenlően igazságos és mindenkit egyenlő elbánásban részesítő földbirtokreformot.
7. Igazi, semmiféle kivételt nem ismerő, progresszív adórendszert: az adómentes létminimum felemelését. Az elsőrendű szükségleti cikkek fogyasztási adójának és a monopóliumok eltörlése.

8. Követelték az ipar és a kereskedelem szabadságát. A mezőgazdasági nép, kisiparosok, valamint munkások termelő-, étékesítő-, hitel- és fogyasztási szövetkezeteinek állami támogatását és védelmét a nagytőke és a nagyüzem uzsorájával szemben.
9. Egyenlő, általános és titkos választójogot, nemzetek szerinti kerületi beosztással és lajstromokkal.

Kós Károly beszédének óriási hatása volt. A programtervezet minden pontjának felolvasása után felhangzott az éljenzés és a taps. Azok ismertetése után Kós Károly Kalotaszeg dolgozó népét kérte, hogy határozzanak az Erdélyi Néppárt megalakításáról. Ezután Bokor Márton indítványára a népgyűlés elfogadta az Erdélyi Néppárt programját. Ezt a Keleti Újság úgy kommentálta, hogy ezzel megalakították az „erdélyi Magyar Szövetség kalotaszegi tagozatát". Ez egyrészt igaz volt, de másrészt nyilván a Magyar Szövetség szervezőbizottságában helyet foglaló és a politikai aktivitást még mindig ellenző erdélyi történelmi arisztokrácia és úri középosztály megnyugtatását is volt hivatva szolgálni.

A népgyűlésen a kalotaszegi tájegységet teljesen átfogó nagyobb létszámú bizottságot is választottak, amelynek feladatává tették, hogy a „községenkénti és járásonkénti szervezést a legrövidebb idő alatt keresztül vigye". Ezután Cseöregh János bánffihunyadi parasztember ajánlotta elfogadásra a pártszervező bizottságának tagjait. Elnöknek: Albrecht Lajos dr. ügyvédet. Ügyvezető alelnöknek: Bokor Márton református lelkészt, jegyzőnek: Tolcsvai Lajos ügyvédet.

Ezután Major József kereskedő, baptista elöljáró arról beszélt, hogy az Erdélyi Néppártnak képesnek kell lennie nemcsak Kalotaszeg népének, hanem az egész Erdély magyarságának érdekeit előbbre vinni. E céljuk hathatósabb előmozdítására „szükségünk van egy olcsó, elveinket hirdető néplapra, hogy mindenütt, a legkisebb faluban is tudomást szerezzenek róla polgártársaink, mit dolgozunk, s hogyan kell tovább dolgoznunk." Ezután indítványára a népgyűlés kimondta:

1. „Kívánja egy olcsó, a nép is megfizethető olyan politikai hetilap megindítását, melyből a nép az összes eredményekről tájékozódhat, és olyan irányítást nyerjen, amely az ő érdekeinek megfelel.
2. Kívánja, hogy a párt megszervezése után egy olyan *népirodát állítson fel*, hogy Erdély magyar népe (…) ügyeiben becsületes és biztos tanácsot, utasítást, felvilágosítást és védelmet kaphasson, mégpedig a szegény ember minden díjazás nélkül, teljesen ingyen, hogy a legszegényebbek is támaszt találjanak igazságos és jogos ügyeik intézésben."

Péter András kalotaszentkirályi tímár javaslatára megbízták a megválasztott vezetőséget azzal, hogy „Kalotaszeg magyarsága nevében a Magyar Szövetség útján szólítsa fel Erdély és a többi magyar vidékek összes magyarságát arra, hogy ők is tömörüljenek velünk együtt egy politikai pártban. Továbbá, hogy lépjenek összeköttetésbe Erdély minden nemzetének bármilyen című és irányú szervezetével, csoportjával és hívja fel azokat testvéri együttmunkálkodásra abban a törekvésünkben, melyet pártprogramunk foglal magában."[25]

Az Erdélyi Néppárt demokratikus programja, megválasztott vezetősége és a népgyűlésen hozott határozatok mind az bizonyítják, hogy Kós Károly és elvbarátai egy demokratikus erdélyi néppártot hoztak létre. Ebben – mint láttuk – helyet biztosítottak Erdély más nemzeteinek is és velük szövetkezve tervezték megvívni a küzdelmüket.

Kalotaszeg magyarságának politikai szervezetbe tömörülését, az Erdélyi Néppárt megalakítását a román sajtó élénken kommentálta. A dolog politikai jelentőségét megértették, mindegyik nagy terjedelmű cikkben foglalkozott azzal, s a legtöbb vezércikket is írt arról. A román lapok többsége megelégedéssel szögezte le a magyarság politikai aktivitásba való lépését, de ugyanakkor támadta az új párt programját. Az „Infratiera", amely már a gyűlés

megtartásának a megakadályozását is követelte, a párt 9 pontjáról azt írta, hogy azok maximalista törekvések „Románia földjén."

A Keleti Újság már eredménynek tekintette, mert végre a román lapok komoly politikai ellenérveket próbálnak felsorakoztatni. Ugyanis addig minden magyar megmozdulásra az „irredenta vádját igyekeztek rásütni". Most azonban már csak az „Infratiera" tette ezt. Ugyanakkor a kolozsvári román kormánypárti lap higgadtan elemzi az új párt megalakítását és főleg az autonómia kérdését. Pedig abban ők is homlokegyenest ellenkező álláspontot foglalnak. el. A *Keleti Újság* ezt is pozitívumként állította be. Azt írta, hogy ezzel „elértük végre, hogy az autonómia kérdése nyíltan vitatható probléma lett." Szerintük ezt a hangulatváltást is a kalotaszegi politikai pártalakulás eredményezte. Ezzel megkezdődött az erdélyi magyarság román politikai életébe való belépése. Ugyanakkor elismerték, hogy a bánffihunyadi program „nyíltan maximalista programja az erdélyi nemzeti követeléseknek.".[26]

Jegyzetek

[1] *Mikó Imre* (1941): Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30.ig. Studium Kiadása, Budapest. 23. p.
[2] *Csatári Dániel* (é. n.): „Erdély vigyázása" – Utószó gyanánt. 49. p. = Kiáltó Szó: A magyarság útja: A politikai aktivitás rendszere. Megírták: Kós Károly, Zágoni István dr., Paál Árpád dr. Kapu könyvek. Betűhív kiadás.
[3] *K. Lengyel Zsolt* (2007): A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez. Múltunk könyvek Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 227. p.
[4] *Sipos József* (2005): Parasztpártok és impériumváltás. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok. Studia Historica 8. Szeged. 297–304. p.
[5] Keleti Újság, 1920. XII. 24.
[6] Uo. 1920. XII. 25.
[7] *Mikó Imre* (1941): 19–20. p.
[8] Kós K.: Kiáltó szó 2-5. p.
[9] *Mikó Imre* (1941): 20–21. p.
[10] *Zágoni I.:* A magyarság útja. 30–35.p.
[11] *Mikó Imre* (1941): 21. p.
[12] *Paál Á.:* A politikai aktivitás rendszere. 40. p.
[13] *Mikó Imre* (1941): 21. p.
[14] *Paál Á.:* 45–48. p.
[15] *Mikó Imre* (1941): 22. p.
[16] *Csatári Dániel* (é. n.)*:* 49. p.
[17] *Mikó Imre* (1941): 21. p.
[18] *Mikó Imre* (1941): 22. p.
[19] Keleti Újság, 1921. III. 17.
[20] Keleti Újság, 1921. IV. 10.
[21] Keleti Újság, 1921. V. 21.
[22] Keleti Újság, 1921. V. 31.
[23] Uo.
[24] Keleti Újság, 1921. VI. 3.
[25] Keleti Újság, 1921. VI. 7.
[26] Uo.: 1921. VI. 9.

TAKÁCS GYULA:[*]

Szándékok és körülmények a belgrádi konvencióval kapcsolatban[1]

Abstract

In connection with the main questions of the Hungarian military politics in the autumn of 1918 this article focuses on the Hungarian related circumstances of the armistice of Padua and the Belgrade convention. Basically it tries to explain the Hungarian governmental intentions but it summarizes the French interests, too. It briefly reviews the arguments told by the Hungarian prime minister to the French commander of the Allied Army of the Orient in November 1918. It gives information about the difference between the French interpretation and Hungarian opinion as well. It also mentions a few factors about the Mackensen case and the first Hungarian governmental decisions. This article is an edited variant of a conference lecture.

Tevékenységének megkezdésétől fogva a Károlyi-kormány magát a független magyar állam képviselőjének tekintette, és ebben a minőségében igyekezett a lehető legkorábban kinyilvánítani maga részéről a háború befejezését. Később ezt a tényt a kormány többször hangsúlyozta,[2] és éppen azért tulajdonított neki nagy jelentőséget, mert Magyarország ténylegesen akkor még a Monarchia keretein belül hadban állt. 1918. november 5-én a balkáni antant haderők parancsnokának címzett táviratban a kormány arra hivatkozott, hogy a fegyverletételi rendelkezést[3] már november 1-jén késő este kiadta, és a Belgrádba induló bizottság a parancs továbbításának nehézségeiről is tájékoztatást kíván adni.[4]

Linder november 1-jén délután telefonon közölte rendelkezését *Konopiczky altábornaggyal*, a Kövess-hadseregcsoport vezérkari főnökével, de ezt távírón nem erősítette meg. Konopiczky ezután a hadsereg-főparancsnokságnál érdeklődött, de *Waldstätten* vezérőrnagy nem tudott történtekről. Másnap kiderült, hogy az utasítást időközben rádión a parancsnokságok tudomására hozták.[5] Arz vezérezredes elmondása szerint: „Linder a királytól telefonon valósággal kierőszakolta, hogy a fegyverletételt illető parancsait továbbítsák a magyar csapatokhoz. A hadsereg-főparancsnokság egy ideig visszatartotta ezeket a parancsokat, végül azonban a király mégis engedett Károlyiék erőszakoskodásának."[6]

A francia illetékesek szerint azonban a bonyodalmak elkerülése érdekében a fegyverszünet aláírásának addig meg kellett történnie, amíg egyáltalán a Monarchia kötelezettségvállalása az osztrák és magyar fél számára kötelező érvényű lehet. Október 22-én kijelentették: a magyar állam nem ismerhető el, így fegyverszünet nem köthető vele. Valószínűnek tűnt ugyanis, hogy egy új magyar kormány első intézkedésként a határokon összevonja csapatait. Október 31-re tárgytalanná vált az a lehetőség is, hogy a balkáni és olasz arcvonalon külön megkötendő fegyverszünetek együtt alkotják a Monarchia fegyverszünetét, mert az őszirózsás forradalom miatt a Balkánon ez csak a magyarok bevonásával történhetett volna.[7]

A fegyverszüneti tárgyalások november 1-jén délelőtt kezdődtek.[8] Másnap a Monarchia küldöttségének vezetőjét, Weber tábornokot arról tájékoztatták, hogy a balkáni frontszakaszon nem lesz külön fegyverszünet, vagyis – magyar hozzájárulástól függetlenül – a padovai feltételek lesznek alkalmazandók Magyarországra. Feltehetően már ekkor megszületett

[*] Történész, PhD-hallgató – Pécsi Tudományegyetem BTK.

a fegyverszünet alkalmazásának kategóriája, ami később a belgrádi konvenció meghatározását jelentette.[9]

Ezzel együtt a fegyverszünet és a politikai rendezés közötti különbségben elvileg rejlett lehetőség a magyar érdekek védelmére. Október 30-án ugyanis a francia és angol álláspontok egyeztetése során kompromisszum alakult ki Wilson alapelveinek érvényesülésével kapcsolatban, amelynek következményeként eldőlt, hogy a fegyverszünetek formailag katonai természetűek lesznek, és politikai kérdéseket nem tartalmaznak.[10]

Károlyi november 7-én a Szövetséges Keleti Hadsereg parancsnokának, Franchet d'Espèrey tábornoknak előadott memorandumában az alábbiakat fejtette ki:[11]

A kormány már hivatalba lépésekor felterjesztette az azonnali fegyverszünetet, vagyis meglátása szerint Magyarország jelenleg semleges területnek tekintendő.[12] Korábban tiltakozott Weber képviseleti jogköre ellen, azonban az antant képviselőjéhez, Diaz tábornokhoz nem tudott eljutni. A fegyverletétel kérdésében a hadsereg-főparancsnokság ellenállásába ütközött, a magyar csapatok felett összeköttetési nehézségek miatt gyakorlatban nem rendelkezhet. Elhatárolódott a Monarchia korábbi politikájától, nem kívánta a német szövetségi viszonyt a továbbiakban fenntartani, és diplomáciai összeköttetés létesítéséért folyamodott. Tisztában volt azzal, hogy kész tények előtt áll az ország, mégis érdekeik figyelembe vételét kérte. (Például francia és angol csapatok által történjen a megszállás, ha sor kerül rá.) Elismerte Csehország és egy délszláv állam megalakulását, de a határkérdések rendezését a békekonferenciától várta. Felhívta a figyelmet a szénhiányra, amely a francia működésre is hatással lehet, és ami újra a németek karjaiba lökheti a Magyarországot.[13]

Károlyi feltételezte, hogy a magyar közigazgatást biztosítani lehet addig, amíg a békekonferencia magyar részvétellel meghozza területi döntéseit.[14] Nagyhatalmi garanciát kívánt szerezni a fennálló helyzethez, hogy elkerülhesse az utódállamok csapatainak megjelenését az ország területén, és lehetősége legyen a tárgyalásokra felkészülni. A biztosíték és a helyzet tisztázása sürgős volt, hiszen ha Magyarország továbbra is hadviselőnek minősült, akkor számolnia kellett a szerb hadsereggel, illetve Románia szándékával, hogy újra bekapcsolódjon a háborúba. Tisztázni kellett továbbá, hogy a padovai fegyverszünetben rögzített lehetőséggel, vagyis az ország útvonalainak használatával és stratégia pontjainak megszállásával hogyan kíván élni az antant. Ráadásul az országnak úgy kellett fenntartania a német szénszállításokat, hogy ne tekintsék Németország támogatójának, mert nem lép fel a visszavonuló Mackensen-hadseregcsoporttal szemben.[15] Mindez látszólag nem volt összeegyeztethető nagyobb arányú hadseregszervezéssel, csupán helyi karhatalmi egységek felállításával.[16]

A Mackensen tábornagy parancsnoksága alá tartozó csaknem 170 ezer fő olyan erőt képviselt, hogy Berthelot tábornok megállapítása szerint Romániában gyakorlatilag szabadon cselekedhetett.[17] A fegyverszünetben a magyar kormányt ugyan terhelte kötelezettség a leszereléssel kapcsolatban, de ennek nyilvánvalóan nem tudott eleget tenni. Emellett Berlin és Budapest között megállapodás született arról, hogy a német csapatok átutazása esetén szénszállítmányok érkeznek az országba.[18] Az ellentmondásos helyzetre végül a tábornagy internálása lett a megoldás, amelyhez december 6-án Schwarzkoppen ezredes és a magyar megbízottak, illetve december 16-án Károlyi és Vix közti egyezség adta a lehetőséget.[19]

Károlyi előnyösnek értékelte azt a belgrádi kitételt, amely lehetővé tette a kormány számára, hogy összeállítsa a megszállandó stratégiai pontok listáját, vagyis ezt annak megfelelően tehették, meg, hogy mely területeken lehetett tartani cseh, szerb vagy román bevonulástól. A magyar fegyverszüneti bizottság jegyzéke szerint tulajdonképpen egy francia övezet létrehozása segítette volna elő a határok védelmét. A konvenció a fegyverszünettel együtt a megszállt területeken is engedélyezte a magyar közigazgatás fennmaradását.[20]

Károlyi a belgrádi egyezménytől kormányának nemzetközi elismerését várta.[21] Franciaország ezt nem támogatta, de Olaszország többek között ezen az alapon vonta kérdőre Párizst a konvenció megkötése kapcsán. November 25-én Róma jelezte, hogy Budapest megszállásában egy zászlóaljjal részt kíván venni. London látszólag nem a konvenció, hanem Budapest megszállása ellen tiltakozott, mégis ebben rejlett az egész terv kulcsa. Franchet d'Espèrey feltehetőleg konzultált brit illetékesekkel angol csapatok felhasználásáról, amit az angol kormány nem támogatott.[22]

Franciaország egyrészt befolyásának megalapozására, másrészt az útvonalak és közlekedési eszközök használatának biztosítására igyekezett felhasználni a konvenciót, annak érdekében, hogy alkalomadtán cseh és szlovák területekre vonulva a cseh kormányt hadviselő féllé minősíthessék, illetve a tervezett oroszországi intervenció felvonulási területe felett rendelkezhessenek. Franciaország a számára a belgrádi konvenció által megerősített megszállási lehetőségre a német fegyverszünet megkötése után is számított. November 5-én Clemenceau utasította Franchet d'Espèrey tábornokot a csapatösszevonásra Belgrád térségében, hogy a Belgrád-Budapest-Bécs vasútvonal birtokbavétele és a Németország elleni felvonulás lehetővé váljon, még ha ennek egyre inkább csökkent is a valószínűsége.[23] Németország kapitulációját követően francia részről a konvenció a Fiume–Zágráb–Budapest–Bécs vasútvonal birtoklását, Szlovákia francia katonai ellenőrzés alá helyezését, Erdély átadásának elősegítését célozta.[24]

Franciaország a belgrádi megállapodással saját elgondolásainak megvalósítását igyekezett megkönnyíteni. Nem állt szándékában a Károlyi-kormány nemzetközi elismerése.[25] A francia külügyminisztérium november 25–26-án kezdte kényszerűségből felülvizsgálni korábbi álláspontját,[26] mert nem állt rendelkezésre elegendő francia egység a terv végrehajtásához (illetve a szlovák területek megszállásához), a szövetségeseitől pedig nem számíthatott támogatásra a konvenció sérelmezése miatt. November 18-án Clemenceau utasítást adott egy-egy hadosztály Budapestre, illetve Bécsbe történő irányítására, de november 25-re kiderült, hogy Magyarország megszállása teljes egészében nem hajtható végre. Ezzel együtt Vix alezredes csak november 26-án indult Budapestre, hogy a konvenció betartását ellenőrizze, és előkészítse Budapest megszállását. Francia csapatoknak ugyanis jelen kellett lenniük Fiumében, Raguzában, a Bánátban, továbbá Vidin környékén, hogy megakadályozzák a szövetségeseik közötti konfliktusokat.[27]

November folyamán a konvenció megkötéséhez, majd betartásához fűződő remények összefüggésben álltak a leszereléssel kapcsolatos magyar szándékokkal. Ebben a kérdésben azonban más körülményekre is figyelemmel kellet lenniük a döntéshozóknak.

Linder ugyan hadügyminiszterként szélesebb jogkört gyakorolhatott, mint a korábbi honvédelmi miniszterek, hiszen a király november 1-jei hatállyal hatáskörébe utalt minden Magyarországon elhelyezkedő katonai parancsnokságot,[28] azonban egy november 1-jén kelt legfelsőbb határozat elrendelte a közös haderő feloszlatását, és engedélyezte a katonák számára a megalakuló államok által felállítandó hadseregekben való további szolgálat megválasztását.[29] (Az ország területéről kiegészült 47 közös gyalogezredből 7-ben, 16 huszárezredből 9-ben, a 32 honvéd gyalogezredből 11-ben, a 10 honvéd huszárezredből 3-ban szolgált teljesen magyar legénység.)[30]

A gyors fegyverletételi intézkedés alátámaszthatta ugyan Károlyi későbbi érvelését, de a hadügyminisztérium már kiadását követően rögtön figyelmeztetett a problémákra, amelyeket az okozhatott, hogy a csapatokhoz a magyar kabinet döntésével megegyező tartalmú parancs egyidejűleg nem érkezett a többi kormánytól.[31] Ráadásul a honvédelmi miniszternek hadra kelt sereg területén eredetileg nem volt parancsadási joga, mert az alakulatok a hadsereg-főparancsnokság alárendeltségében álltak, így ez a tény is zavart okozott.[32]

A visszatérő katonák hazaengedése mellett szólhatott a társadalmi támogatás megerősí-

tésének igénye. A közrendvédelmi gondokat részben maguk az intézkedések is előidézhették, mégis a rendzavarásokról szóló jelentések a leszerelés gyors végrehajtásának irányában hatottak. A tövisi pályaudvaron például csaknem egy ezredre tehető létszámú magyar legénység okozott bonyodalmat. Közülük sokan elhagyták a vagonokat, a járőröket lefegyverezték, a dohány- és lőszertartalmú kocsikat feltörték, még lövöldözés is előfordult.[33]

A hadügyminisztérium indítványa a hazatérőket állományilletékességük szerint rendezve akarta a határ menti táborokban összegyűjteni, és tisztjeik vezetésével vasúton a póttestekhez juttatni.[34] Ezzel szemben Linder utasította a szállításvezetőség parancsnokát a megérkező egyének hazaküldésére.[35] Megfelelő póttesteknél leszerelő személyek illetményük arányában támogatásra vagy segélyre számíthattak a lakóhelyük szerint illetékes közigazgatási hivatalokban,[36] azonban fővárosi illetékesek szerint adminisztratív problémák, visszaélések és tévedések komolyan nehezítették az eljárást. (Bevonulók és leszerelők összekeveredése, többszörös leszerelés, jogosulatlan pénzfelvétel, egységes igazolások hiánya, téves tájékoztatás.)[37] A visszatartott katonákat november 11-től fokozatosan, kor, állományilletőség, havidíjbeosztás és szolgálati beosztás alapján elbocsátották.[38] November végéig 700 ezer, az év végére pedig mintegy 1 millió 200 ezer fő került ki a hadsereg kötelékéből.[39]

A fegyveres alakulatokra gyakorolt befolyás politikai tényezőt jelentett, még akkor is, ha Károlyi november 27-én jelezte Vixnek, hogy a konvenció által engedélyezett magyar hadosztályok a valóságban nem léteznek.[40] Ez megmutatkozott a katonatanácsok kormánybiztosa és a hadügyminiszter közti konfliktusban.[41] Pogány nem tagadta érintettségét, amikor Bartha kérdőre vonta az ellene elkövetett merényletkísérlettel kapcsolatban.[42] (Breit tábornok emlékezete szerint januárban már előfordulhatott olyan eset, amikor egy hadügyminiszteri rendelet végrehajtásához egyes csapatok Pogány jóváhagyását kérték.)[43]

A kormány szándékait csak korlátozottan tudta megvalósítani, mert nem volt képes az utasítások végrehajtását kellőképpen felügyelni.[44] A rendeletek teljesítése nem volt biztosított, a létszámhiányból adminisztratív és szervezési problémák fakadtak. Az eszköz- és forráshiány mellett az illetékesek közti nézeteltérések, érdekellentétek és hatásköri viták is hátráltatták a munkát, így döntéshozatalkor nem csak szakmai megfontolások kerültek előtérbe.

Károlyi 1918 novemberében tulajdonképpen a belgrádi konvenció betartására alapozta külpolitikai és katonapolitikai álláspontját. Véleménye szerint ugyanis a megállapodás – a vállalt kötelezettségek és áldozatok dacára – az ország számára fontos feltételeket biztosított. A padovai eljárás ellenére mégis született egy diplomáciai egyezmény, amiben egyrészt a kormány nemzetközi elfogadását láthatta, másrészt olyan hivatkozási alapnak tekinthette, amelyben Magyarország közvetlenül kapott ígéreteket. A fegyverletételi utasítástól számított semlegességre irányuló magyarázatot ugyan nem tudta elfogadtatni, mégis a francia katonai jelenlét terve kézzelfogható biztosítékot helyezett kilátásba a kész helyzet teremtését célzó törekvésekkel szemben.[45] A fennálló helyzet békekonferenciáig történő fenntartására irányuló politikája ezzel látszólag támogatást nyert. A belgrádi pontok teljesítése feltehetően azért is fontos volt, mert amennyiben felróható lett volna neki valamilyen szándékos mulasztás, akkor éppen azon az alapon marasztalhatták volna el, amire egész érvelését helyezte. A francia orientáció használható érvnek tűnhetett, annak bizonyítására, hogy a francia érdekek megvalósulása lehetséges Magyarország területi integritásának fennmaradása mellett is. A leszerelési eljárás fenntartása és a pacifista[46] szemlélet hangsúlyozása a nemzetközi közvélemény számára jelezhette, hogy az ország agresszió áldozata. A konvenció a kivitelezhetetlen internálási feladat ellenére kiutat kínált a szénhiány fenyegető állapotából, hiszen a francia illetékesek valószínűleg megígérték, hogy a Mackensen-probléma megoldását átvállalják.[47]

Károlyi politikájának elvi megítélésétől függetlenül megállapítható, hogy a kormány – részben saját intézkedéseinek hatására – ténylegesen keveset tehetett céljainak védelmében, ugyanis nem tudott megfelelő módon fellépni döntéseinek megvalósulásáért. Ezt a helyzetet a két kijelentés illusztrálhatja. „E rendeletem végrehajtását elsősorban a közszellem erkölcsének ereje alá helyezem" – fogalmazott Károlyi a karhatalmi szervekre vonatkozó utasításban.[48] „Igazunk és fizikai gyengeségünk tudatában csakis a jogra támaszkodhatunk." – vélte a miniszterelnök a belgrádi szerződés kapcsán. Erre a konvenció november végéig látszólag adott alapot.[49]

Jegyzetek

[1] A cikk az Osztrák–Magyar Monarchia keletkezése, összeomlása és ezek következményei című konferencián Katonapolitikai kérdések Magyarországon 1918 őszén címen elhangzott előadás anyagát közli.

[2] Károlyi Mihály szövetséges kormányokhoz intézett felhívása a hadifoglyok ügyében. (Dátum nélkül.) MOL Filmtár 7050/217–218.

[3] A fegyverletételi utasításban Linder ezredes előírta a helyi antant parancsnokságokkal történő egyeztetések megkezdését, továbbá leszerelő különítmények felállítását, amelyek a legénység (felszerelés nélkül történő) hazaküldését elősegítik. A megbízottaknak annak érdekében is fel kellett lépniük, hogy amennyiben az ország megszállására kerülne sor, akkor az francia vagy angol csapatok részvételével történjen. Az iraton november 3-i dátum található. 28.102. eln. 1. 1918. számú rendelet. (1918. november 3.) HL PDF B/2. 3427/72/85. 210–212.

[4] 27867. eln. 10. számú táviratmásolat. (1918. november 5.) MOL Filmtár 7050/32.

[5] *Pollmann Ferenc* (2008): Trianon felé. A magyar hadsereg ügye a kiegyezéstől Trianonig. Puedlo Kiadó. h. n.. 42–43. old.

[6] *Breit József* (1921): Az 1918–19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború. Magyar Katonai Közlöny 1921/1. szám 2. old.

[7] A német hadsereg bomlása nyomán esetlegesen forradalmasodó Németország és Szovjet-Oroszország közötti kapcsolatfelvétel megelőzése, illetve az oroszországi francia gazdasági érdekeltségek védelme miatt tervezett intervenció is a mielőbbi fegyverszünet mellett szólt. *Ormos Mária* (1983): Padovától Trianonig. 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó. h. n. [Budapest]. 29–30., 37–40., 49. old.

[8] *Nyékhegyi Ferenc* (2003): A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés. A páduai fegyverszünet. Magyar Mercurius Kiadó. Budapest. 15–16. old.

[9] *Ormos Mária* (1983): 59–60. old.

[10] *Ormos Mária* (1983): 45., 59. old.

[11] November 3-án délelőtt két magyar katonatiszt, Kozmovszky alezredes és Dormándy alezredes jelentkezett Belgrádban. Ők azt a választ kapták, hogy a Balkánon Franchet d'Espèrey tábornok illetékes a fegyverszünet ügyében. Ezzel együtt november 4-én hajnalban a magyar kormány jelezte: kényszer hatására elfogadja Weber képviseleti jogát, mert a november 4-én délután érvénybe lépő egyezmény már november 3-án délután aláírásra került. Franchet d'Espèrey tábornoknak november 6-án engedélyezték, hogy ha a magyar fél ilyen igénnyel jelentkezik, akkor a magyar kormánnyal, mint „helyi szervvel" megállapodjon a fegyverszünet alkalmazásáról. November 7-én a tábornok jelentette a delegáció érkezését, időközben pedig Párizsból elküldték neki a fegyverszünet tartalmát és valószínűleg a konvenció szövegét is. Uo. 60., 65. old.

[12] *Füleky Dezső* (1922): A belgrádi fegyverszünet 1918-ban. Magyar Katonai Közlöny 1922/6. szám 419–420. old.

[13] Franchet d'Espèrey tábornoknak átnyújtott memorandum fogalmazványa. MOL Filmtár 7050/43.

[14] Horvátország elszakadását kezdetben is elismerte a kormány. *Romsics Ignác* (2007): A trianoni békeszerződés. Osiris Kiadó, Budapest. 61. old.

[15] *Ormos Mária* (1983): 61–65. old.

[16] Ennek megfelelően a vonatkozó rendelkezés a nemzetőrséget önkéntes jelentkezőkből álló rendvédelmi szervként határozta meg, amely néhány hónap időtartamra jött létre. 5220. M. E. számú körrendelet. (1918. november 11.) HL PDF B/2. 3468/113/85. 470–471. A polgárőrség tagjainak

juttatást nem szánt a hadügyminisztérium, és a helyi hatóságokra bízta az otthonuk környezetében tevékenykedő önkéntesek felszerelését is. 28.527. eln. 1. 1918. számú irat. (1918. november 8.) HL PDF B/2. 3444/89/85. 581.

[17] Franchet d'Espèrey és Henrys november 17-én folytatott beszélgetéséből kiderült, a franciák a német felszerelést csehszlovák és lengyel csapatok ellátására szánták, ezért a németeket úgy kívánták visszaszorítani, hogy a tényleges lefegyverzés helyszíne ezt megkönnyítse. *Vadász Sándor* (1969): Vix és Károlyi. Hadtörténelmi Közlemények 1969/2. szám 247–248. old.

[18] Bartha alezredes hadügyminiszterként titkos megállapodást kötött a tábornagy képviselőjével, amelyben kijelentette: ugyan nem tudja garantálni a vasútvonalak biztosítását a Vág völgyében, de a lehetőségeihez mérten elősegíti a német csapatok hazaszállítását, amennyiben az ehhez nélkülözhetetlen szénmennyiségről Berlin gondoskodik, és a Kárpátok szorosait német egységek addig ellenőrzik, amíg januárban leváltásuk magyar katonákkal megoldható lesz. *Bartha Albert* (1960): Kétszer szemben a kommunizmussal. k. n. New York. 47. old. Idézi *Haas György* (2002): A szabadság tábornoka. Bartha Albert élete. Kairosz Kiadó, Budapest. 57–59. old.

[19] *Ormos Mária* (1983): 98–99. old.

[20] *Ormos Mária* (1983): 73–75. old. „Az ebből (ti. a XVII. cikkelyből – V. S.) keletkezett konfliktus jogilag igen súlyos, politikailag rendkívül kínos és veszélyes volt. Sok munkát, harcot, bosszúságot és félelmet okozott nekünk. […] A belgrádi fegyverszünet nálunk és Szlovákiában bombaként hatott, annál is inkább, mert magyar részről komoly hadműveletek előzték meg és követték." *Edvard Beneš* (1928): Souvenirs de guerre et de révolution. 1914–1918. [s. n.] Paris. 485–486. old. Idézi *Vadász Sándor* (1969): 243. old.

[21] Kirchner alezredes szerint még a hadifoglyok érdekében kiküldendő bizottság ügye is érinthette a magyar állam elismerését. Oroszországi magyar hadifoglyok ügyében a hadügyminisztériumban tartott interministerialis értekezlet jegyzőkönyve. (1918. november 30.) MOL Filmtár 7050/219.

[22] *Ormos Mária* (1983): 83–84. old.

[23] *Ormos Mária* (1983): 69–70. old.

[24] *Ormos Mária* (1983): 75. old.

[25] Franchet d'Espèrey Henrys tábornoknak szóló november 12-i utasításában közli, hogy a megállapodás szövegében a fegyverszünet szó katonai konvencióra módosult, illetve a szövetségesek és Magyarország közti ellenségeskedések megszűnése kitétel kimaradt. *Ormos Mária* (1983): 66–67. old. Franchet d'Espèrey a későbbiekben fegyverszüneti egyezménnyel fel nem érő „tényleges okiratnak" minősítette a konvenciót. *Vadász Sándor* (1969): 244. old.

[26] Ezzel egy időben érkezett meg Párizsba Károlyi Lansing amerikai külügyminiszterhez intézett levele, amelyből kiderült, hogy Erdély kérdésében nem lehet tárgyalási alapot találni Magyarországgal. *Ormos Mária* (1983): 87. old.

[27] Tulajdonképpen a fiumei probléma miatti késlekedés okán javasolta Franchet d'Espèrey Henrys tábornoknak a Vix-misszió elindítását. *Ormos Mária* (1983): 76–86. old.

[28] 28.071. eln. 1. 1918. számú rendelet. (1918. november 4.) HL PDF B/2. 3427/72/85. 231.

[29] *Ravasz István*: Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban. 1914–1945. Puedlo Kiadó. h. n. é. n. 30. old.

[30] A magyar királyi honvédség 1914 júliusában 32 gyalogezredből, 10 huszárezredből, 8 tábori ágyús ezredből és 1 lovas tüzérosztályból állt. Magyarországról nyerte kiegészítését a közös hadsereg 47 gyalogezrede, 18 lovasezrede, 18 tábori ágyús ezrede és 4 lovas tüzérosztálya. *Balla Tibor* (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia katonái az első világháborúban. Hadtörténelmi Közlemények 2002/1. szám 190. old.

[31] HL PDF B/2. 3427/72/85. 218.

[32] *Haas György* (2002): 24. old.

[33] HL PDF B/2. 3429/74/85. 268–270.

[34] HL PDF B/2. 3455/100/85. 95–96.

[35] *Fogarassy László*: Az öthónapos fegyverszünet. HL TGY 233.2678. 11. old.

[36] HL PDF B/2. 3465/110/85. 389.

[37] 411.026. 1918–IV. számú irat. (1918. november 14.) HL PDF B/2. 3457/102/85. 146–151.

[38] 28.315. eln. 1/a. 1918. számú irat. (1918. november 8.) HL PDF B/2. 3469/114/85. 495–497., 512. HL PDF B/2. 3468/113/85. 468.

[39] *Őry Károly* (1970): A katonapolitika és hadseregszervezés az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában. Hadtörténeti Közlemények 1970/4. szám 568. old.
[40] *Ormos Mária* (1983): 95. old.
[41] Bartha december elején titkos utasítást adott ki a riadó csapatok felállítására, amit a hadseregszervezés lassú megvalósulásával indokolt. Magyarázatként a hadkötelesek nem megfelelő hozzáállását és a tisztikar egy részének passzivitását említette. Szándéka szerint ezek az alakulatok mozgó karhatalmi egységek lettek volna. A hadseregszervezést és a riadó csapatok szervezését párhuzamosan folytatandó tevékenységként rendelte el. Kerületenként egy gyalogos zászlóalj, egy lovas század, egy tábori üteg és egy hegyi ágyús üteg alakításról intézkedett. 32.243. eln. 1. 1918. számú irat. HL PDF B/2. 3447/92/85. 674–683.
[42] *Haas György* (2002): 48–50. old.
[43] *Breit József* (1921): 12. old.
[44] Julier alezredes november 2-án parancsot kapott Lindertől, hogy karhatalmi megfontolásokból az olasz frontról a szerb arcvonalra utazó hadosztályt irányítsa Budapestre. A szállítmány egyes részei szétszéledtek, és az a benyomás körvonalazódott, hogy a nincs kormánynak megbízható karhatalma. *Fogarassy László*: Öthónapos… 11. old.
[45] Edvard Beneš fait accompli politikájáról lásd *Gulyás László* (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 134–143. old.
[46] *Nagy Miklós Mihály* (1998): A Magyar Szemle katonaírója: Julier Ferenc. Magyar Szemle 1998/5–6. szám 61–63. old.
[47] *Ormos Mária* (1983): 93. old.
[48] 5220. M. E. számú körrendelet.
[49] *Ormos Mária* (1983): 74. old.

VÖRÖS BOLDIZSÁR:*

A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben

Abstract

The proclamation of the Hungarian Republic on 16 November 1918: symbolic reservation in space and time.

The study examines the proclamation ceremony of the Hungarian Republic as a group of symbolic actions taken for reservation of place, which was held after the bourgeois-democratic revolution on 16 November 1918. On the one hand the organizers and the participants of the ceremony performed such a reservation of place that indicated the new political situation by decorating the House of Parliament of Budapest and the surroundings, and by bringing out crowds here to represent „the people". On the other hand the main speakers endeavoured to define the role of the new system in time as well, and they mentioned certain Hungarian historical figures as progenitors, involving those who participated in the Hungarian revolution and war of independence in 1848/1849. Nevertheless the organizers of the ceremonious marching in of the National Army headed by Miklós Horthy, which was held on 16 November 1919, applied similar elements for the event as in the case of the ceremony of 1918. In 1919 the organizers intended to demonstrate the counter-revolution and the reckoning with the spirit of the Hungarian revolutions of 1918 and 1919.

Besides the specific cases, the analyses illustrate also in general that vast programmes, held for the purpose of symbolic reservation of place, can be directed against each other; even in a way that – or just to achieve the desired effect – they apply similar elements.

Politikai erők, eszméik terjesztése, hatalmuk érzékeltetése és legitimálása érdekében nemritkán alkalmaznak szimbolikus térfoglalási eljárásokat, amelyekkel egy-egy közösség életében kulcsfontosságú területek: így például egy ország fővárosa, illetve legfontosabb közterületei, épületei jelképes birtokbavételére törekednek. Előfordulhat ugyanakkor az is, hogy e politikai erők nemcsak a teret akarják ilyenféleképpen meghódítani, hanem, hasonló megfontolásokból, azzal párhuzamosan, az idő egyfajta sajátos birtokbavételét is igyekeznek végrehajtani: bizonyos történelmi események saját maguk előzményeiként, egyes történelmi személyek saját elődeikként történő felidézésével – ezzel együtt pedig más események és figurák határozott bírálatával, elutasításával. Mindezen célok megvalósítására sokféle eszköz kínálkozik: így, többek között, a különféle politikai jelképek (képek, szobrok stb.) használata; középületek birtoklásának hangsúlyozása; szimbolikus súlyú közéleti beszéd tartása (amelynél különösen fontos az időpont és a hely); jelképértékkel bíró közösségi rendezvények, tömeggyűlések szervezése, lebonyolítása; továbbá új ünnepek kijelölése, már meglévők átértékelése vagy eltörlése. Egyes esetekben a politikai erők ezen eszközök közül egyszerre többet is alkalmazhatnak céljaik érdekében.[1]

A magyar köztársaság 1918. november 16-i kikiáltása alkalmával lezajlott rendezvény és a Horthy Miklós vezette Nemzeti Hadsereg pontosan egy évvel későbbi budapesti bevonulási ünnepsége jól szemléltetik a fentieket, elemzésük során pedig az is nyilvánvalóvá válik, hogy e nagy akciók egymás ellen is irányulhatnak – akár úgy is, hogy, éppen a hatás érdekében, a másik rendezvény által kifejezett nézetrendszert elutasítandó, rokon jellegű eszközöket alkalmaznak.

A köztársaság kikiáltásának előkészületei során a Nemzeti Tanács 1918. november 15-i ülésén – a Pesti Napló tudósítása szerint – a következőképpen alakította át a politikai ünnepek kora-

* PhD, tudományos munkatárs – MTA Történelemtudományi Intézet.

beli sorozatát: „Ünnepnap lett már ma a november tizenhatodika és nemzeti ünneppé deklarálták a Nemzeti Tanács mai ülésén a forradalom kitörésének felejthetetlen napját, október harmincegyedikét. Eltörölték mint ünnepnapokat a király és királyné születésnapját, Ferenc József halálának napját, április tizenegyedikét, szóval mindazokat az ünnepeket, amelyek a régi rendszerre emlékeztethetnek. Nemzeti ünnep a régiek közül csak kettő marad: *március* tizenötödike és augusztus huszadika, Szent István napja, amelyet egyházi ünnepnapnak tekintenek."[2]

Az új hatalom tehát, saját eszmerendszerének kifejezésre juttatása érdekében radikálisan megváltoztatta az ünnepek rendszerét: újakat hozott létre (október 31., november 16.); megerősített egy meglévőt (március 15.);[3] átértelmezett egy már létezőt (augusztus 20.);[4] többet pedig eltörölt (a Habsburg-uralkodókkal kapcsolatos ünnepeket).[5] A Nemzeti Tanács ugyanezen ülésén – Fritz János, a testület jegyzőjének 1920-as emlékirata szerint – megállapította a képviselőház november 16-i ülésének napirendjét és ezzel kapcsolatban foglakozott Tisza István halálával. Ekkor Hock János azt javasolta, hogy „Tisza István halálát be se jelentsék, *ne parentálják*, bizzák a történelemre"[6] – feltehetőleg azért, hogy a meggyilkolt, sokak számára jelképértékű politikus[7] különféle megítéléseinek esetleges vitája ne zavarja meg a köztársaság kikiáltásának ünnepélyességét. Tisza alakjának efféle kiiktatása a rendezvényből szintén az új hatalmat volt hivatott erősíteni.

Az ünnepségre a szervezők a Parlament elé hatalmas tömeget vonultattak fel. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetői az általuk mozgósított munkásságot önmaga, sőt általában „a nép" jelképeként szándékoztak megjeleníteni, amint azt a Népszava november 16-i számában közzétett felhívásuk mutatja. E szerint a „régi rendszer" politikusai „valószínűleg nagy számban fognak megjelenni az országgyűlés fölöszlatásának aktusára s amivel sohasem számoltak, amit nem ismertek és nem támogattak, a nép sorfala között fognak fölvonulni a régi rendszer egyik erős intézményének temetésére. Mi ismerjük a szervezett munkásságot és ismerjük azt a méltóságot, amelynek magaslatára különösen most, győzelmes erejének tudatában fölemelkedett és fölöslegesnek kell tartanunk a figyelmeztetést, hogy *a képviselőház és a főrendiház tagjait még csak szóbeli inzultus se érje*, amikor letűnt hatalmuk temetésére a nép között elvonulnak. A népnek meg kell mutatnia ezeknek az embereknek, mennyire nem ismerték azokat, akikkel nem akarták megosztani hatalmukat és akiknek a törvényhozástól való távoltartása érdekében vakon követték fanatikus vezéreiket minden praktikájukban és gáncsvetésükben."[8]

Az ünnepség dekorációinak készítői az Országház előtti teret főként nemzetiszínű és vörös lobogókkal díszítették; póznák közé kifeszített köteleken a magyar trikolór, vörös és a főváros színeit viselő zászlók lengtek. A Parlament főhomlokzatára kétoldalt nemzetiszínű, középre pedig vörös lobogót tűztek ki. Az épület főbejáratánál vörös drapériás emelvényt helyeztek el. Az Országházzal szemben lévő épületeket is nemzetiszínű zászlókkal és vörös drapériával díszítették. A Parlament előtti térre november 16-án reggeltől folyamatosan érkeztek a különféle testületek, köztük a szociáldemokrata szakszervezetek csoportjai. A felvonulók nemzetiszínű kokárdákat, piros jelvényeket és az 1918-as forradalom jelképének számító őszirózsákat viseltek, a szociáldemokraták irányította munkások pedig kalapjukra piros cédulát illesztettek „Éljen a köztársaság! A magyarországi szociáldemokrata párt" felirattal – amely eljárással a párt sajátosan törekedett hangsúlyozni szerepét, jelenlétét e szimbolikus térfoglalás során.[9]

A téren különféle szervezetek képviselői osztogattak röpcédulákat az egybegyűlteknek. A felvonulásról ekként számolt be egy korabeli napilap: „Már minden utca, amely a parlament elé vezet, emberek áradatát hozza, zsibongó, mámoros tömegeket, bokrétás lobogókkal és fölhangzik váltakozva a Himnusz, a Kossuth-nóta és a Marseillaise. Zeneszóval érkezik egy csavargyár munkássága a Markó-utca felől, majd szines selyemzászlókkal különféle testületek és egyesületek. A tömegek beözönlenek a térre, amely elnyelni nem birja az áradatot. […] Féltizenegykor egyetlen fekete folt a hatalmas tér."[10]

A Parlamentben az államforma megváltoztatásával kapcsolatos eljárás során először a még 1910-ben megalakult képviselőház mondta ki feloszlását.[11] A Ház ülésén elnökölő Szász Károly – összhangban az idézett, november 15-i Hock-javaslattal, ám eltérve a parlamenti szokástól – nem búcsúztatta el a meggyilkolt Tisza Istvánt, amely eljárása azonnal beszéd tárgyává vált a jelenlévők között.[12] A sokak szemében a bukott rendszer jelképének számító politikus hallgatással történő kiiktatása az ünnepségből tehát nem sikerült teljes mértékben. A képviselőház feloszlása után a főrendiház berekesztette üléseit.[13] Mindezt követően került sor a népköztársaság kikiáltására a Parlament kupolatermében,[14] ahol ez alkalomból a magyar társadalom legkülönfélébb csoportjai – köztük idős, még az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban részt vett katonák – jelentek meg.

Ekkor tartott beszédében Hock János, a Nemzeti Tanács elnöke áttekintette a magyar történelmet és így szólt az egyik idős, szabadságharcos katonához: „És te, nagy idők tanúja, aki először vettél részt a mi szabadságküzdelmeinkben a magyar köztársaságért, szintén nem lettél rokkant, nem lettél elnyomott vértanú a 48-as küzdelmek lebírása után, hiába mert megérted, amiért küzdöttél: hazádnak feltámadását a magyar független köztársaságban."[15]

De nemcsak Hock János tartotta szükségesnek, hogy megmutassa az 1918-as forradalom „történelmi előzményeit", hanem Kunfi Zsigmond, szociáldemokrata miniszter is, aki további „elődfigurákat" is felemlegetett beszédében, köztük a „magyar jakobinusokat": Martinovics Ignácot és társait (akik egyébként már a 19–20. század fordulójától szerepeltek a Magyarországi Szociáldemokrata Párt kiadványaiban rendszeresen méltatott történelmi személyiségek sorozatában):[16] „Azon a napon, amikor a magyar népköztársaság álomból valósággá serdül, a hála, a kegyelet és megindulás szavával kell köszöntenünk mindazokat, akik életükkel, szenvedésükkel, munkájukkal ezt a napot mindannyiunk számára megérlelték. Gondolok azokra a férfiakra, Martinovics Ignáczra, akik a hóhér bárdja alá hajtották fejüket; gondolok azokra, akik 1849-ben proklamálták a köztársaságot és érette bitófa alá mentek és halált szenvedtek", továbbá a világháború áldozataira és a munkásmozgalom résztvevőire.[17]

Beszéde végén Kunfi az 1848–1849-es forradalmárok közül felidézte Petőfi Sándor alakját és szavait (a költőt egyébként a 19. század végétől különféle eljárásokkal rendszeresen méltatták a magyarországi szociáldemokraták),[18] ám, az aktuális politikai törekvések történelmi legitimálása érdekében átalakítva az Egy gondolat bánt engemet… című vers „Ha majd minden rabszolga-nép / Jármát megunva síkra lép / Pirosló arczczal és piros zászlókkal"[19] sorait: „Én azt gondolom, hogy most már eljött az az idő [!] is, melyről a magyar forradalom nagy költője, Petőfi Sándor beszélt, amikor azt mondta, hogy »eljön a nap [!], midőn minden rabszolganép jármát megunva sikra lép«."

A továbbiakban pedig a miniszter már nem a jelen, hanem a jövő: a forradalmi változások – köztük a magyar – baloldali irányultságú továbbalakulását kilátásba helyezve idézte fel a költő szavait és alakját: „Én hiszem, hogy Petőfi prófécziájának az a második része is be fog telni és betelőben van már, amely azt mondja, hogy nemcsak »pirosló arczczal«, de »piros zászlókkal is« ki fognak állni a népek egymásután és egy hatalmas szimfoniában fogják elzengeni a világszabadság hatalmas dalát."[20]

A beszédrészletek jól mutatják, hogy a tér elfoglalását mintegy kiegészítve, a rendezvény főszereplői az időben is igyekeztek kijelölni az 1918-as forradalom, az új köztársaság helyét az általuk elődökként értékelt történelmi személyiségek megjelenítésével, méltatásával.

Szintén az új rendszer időbeli elhelyezését volt hivatott szolgálni – a Nemzeti Tanács november 15-i ülésén hozott határozatokkal összhangban – az a Hock János által előterjesztett indítvány is, amely a korabeli ünnepek sorozatának átalakításával foglalkozott: „a győzedelmes forradalom napján, október 31-én és a köztársaság kimondása napján, vagyis november 16-án örök időkre szóló nemzeti ünnepet tartunk, és a nemzet történetét meggyalázó április 11-ét és a többi királyczafrangos ünnepeket töröljük." A javaslatra a jelenlévők helyeslően reagáltak.[21]

A Parlamentben beszédet tartott Károlyi Mihály miniszterelnök is, aki, egyebek mellett, kijelentette: „Trombitaharsonával fogjuk ennek a mai napnak határozatait széjjelkürtölni az egész világba. A radio, a telefon, a telegráf működni fognak a mai napon és remélem és hiszem, hogy ezek után azok a kételyek el fognak oszlani, ha megtudják, hogy ma itt mi történt, ha megtudják, hogy a köztársaság, a demokráczia és a szocziális intézmények megvalósitásának ünnepnapján odakünn száz meg százezer ember van."[22] A miniszterelnök tehát az új rendszer legitimációja érdekében az Országház elé felvonultatott tömeget – hasonlóan a Magyarországi Szociáldemokrata Párt idézett iránymutatásához – mintegy önmaga: „a magyar nép" jelképeként ábrázolta. A parlamenti ülés után Károlyi az épület bejáratánál elhelyezett vörös emelvényről mondott beszédet a tömegnek, hangsúlyozva a nép, a forradalom győzelmét, a népköztársaság megalkotásának jelentőségét. Az épület más részeinél és a tér különböző pontjain további szónokok tartottak beszédeket az egybegyűlteknek. A mintegy 200 000 főnyi tömeg a beszédek után, az ünnepség befejeződésekor szétoszlott.

E rendezvény egészére, illetve egyes elemeire sajátos visszautalások történtek pontosan egy évvel később, a Horthy Miklós vezette Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulási ünnepségén – immár az ellenforradalom, az 1918–1919-es forradalmak szellemiségével való jelképes leszámolás jegyében.[23] E törekvés megfigyelhető már az ünnepség időpontjának kiválasztásában is: egyik szervezője ugyanis azt kérte, hogy a díszbevonulást lehetőleg november 16-ára tegyék. Ez szerinte politikai okokból lenne fontos, mert ez volt az a dátum, amelyen az Országház téren a múlt évben nyilvánosan Károlyira lett átruházva a hatalom.[24]

Az ünnepség fogadóbizottsága pedig igyekezett ez alkalomból mozgósítani a „honfitársak" tömegeit, amelyeket e szervezők immár „a nemzet" jelképeként kívántak szerepeltetni a rendezvényen. Felhívásuk ekként buzdított: „Honfitársak! […] Jertek köznapi ruháitokban [az ünnepségre], de fogadjátok szeretettel a csapatokat, hadd érezzék katonáink, hogy végre itthon vannak. Fogadjátok hazafias lelkesedéssel, hadd lássa mindenki, hogy a nemzet együtt érez a hadsereggel. Jertek tömegesen, hadd vegye tudomásul a világ, hogy sokan vagyunk, ha hi a haza!"[25]

A bevonulásnál Horthy fehér lovon Kelenföldről indult meg és csapataival a Gellért térre vonult, ahol a főváros vezetői fogadták. Itt mondott beszédében Horthy, Budapestet elítélve, utalt a köztársaság kikiáltására is: „ez a város sárba tiporta a nemzet koronáját".[26]

A Gellért téri fogadás után a menet a Parlamenthez vonult. A hadsereg útvonalán hatalmas tömeg sorakozott fel, sok esetben fehér virágokat (köztük őszirózsákat) szórtak a katonák elé. A Parlamentnél lezajló ünnepségre az épület bejáratához – oda, ahol egy évvel korábban az a vörös emelvény állt, amelyről Károlyi Mihály beszédet tartott a tömegnek – fehér fából ácsolt, zöld baldachinos misesátort építettek, ebből pedig – létrehozva a magyar trikolór színegyüttesét – piros szőnyeg futott le a térre. A sátorban oltár állt, mögötte fehér alapon hatalmas aranykereszt.

E sajátos épületegyüttes jól szemlélteti az ünnepség meghatározó eszmei mozzanatát: a forradalmak szellemiségét elutasítva, a nemzeti gondolatkör szakralizálását, ugyanakkor a keresztény vallásos eszmerendszer nemzetivé tételét. Az Országház homlokzatán háromszínű zászlók lógtak, a téren pedig fehér póznák közt kifeszített köteleken nemzetiszínű és a főváros színeit viselő zászlók lengtek.

E dekoráció rokon jellegű volt az egy évvel korábbi köztársasági ünnepségével, ám ezúttal a vörös lobogók hiányoztak – ezzel az eljárással az 1919-es rendezvény szervezői minden bizonnyal a forradalmak elutasítását akarták kifejezésre juttatni. E politikai törekvés megfigyelhető a Parlamentnél elhangzott beszédekben is, például Tormay Cécile írónő – aki a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének képviseletében adta át a magyar asszonyok zászlaját Horthynak – ekként üdvözölte a Nemzeti Hadsereget: „Magyar hajnal és keresztény feltámadás a Ti hazatértek, egy szörnyű véres Kálvária után, melyben Károlyi, a magyar Judás Iskariot és démoni cinkosai elárulták, megkínozták, kifosztották és megcsúfolták a magyar nemzetet."[27]

A Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulási ünnepségének szervezői tehát, éppen a forradalmak szellemiségével való leszámolás jegyében több olyan eszközt, eljárást alkalmaztak, amilyenek jelen voltak a köztársaság kikiáltásánál is. Mindkét szimbolikus térfoglalási akció ugyanis Budapest reprezentatív, nagy szimbolikus értékű belső területeinek és az Országháznak megszállásával-átalakításával igyekezett hirdetni az ezen eljárásokat alkalmazó politikai erők világfelfogását, értékrendszerét. Az 1918-as és az 1919-es ünnepségnél jelen voltak dominánsok – az ezeket alkalmazó politikai erők jelölésére is használható – színek is: a köztársaság kikiáltásánál a nemzeti színek és a vörös, a Horthy-bevonulásnál a fehér. Mindkét rendezvényen egyszerre volt jelen az elutasítás és a méltatás gesztusa. A köztársaság kikiáltásánál leszámoltak az előző politikai rendszerrel és megemlékeztek az elődökként méltatott „magyar jakobinusokról", az 1848–1849-es forradalmárokról és szabadságharcosokról, átalakították az ünnepségek sorozatát[28] – egy nemzeti, köztársasági szemlélet jegyében. Horthy, bevonulásakor fehér lovon ült, az Országházra misesátort építettek, az elhangzó beszédekben leszámoltak a forradalmakkal – egy nemzeti és keresztény gondolatvilág hangsúlyozott kifejezéseképpen.

Az 1919-es ünnepségnél pedig vannak példák arra az eljárásra is, hogy a szervezők a nézeteiket hirdetni hivatott akciót vagy tárgyat olyan korábbi esemény vagy tárgy helyére illesztették, amely homlokegyenest ellenkező eszmei tartalmat hordozott: ez történt a bevonulás időpontjának meghatározásánál és a misesátornak a vörös drapériás emelvény helyére építésénél. Sőt, úgy tűnik: a bevonulási ünnepség egyes szereplői azáltal is törekedtek az 1918–1919-es forradalmak szellemiségével történő leszámolásra, hogy beszédeikben olykor ugyanazokat a fordulatokat, kifejezéseket alkalmazták, mint az egy évvel korábbi rendezvény szónokai – ám teljesen ellenkező eszmei tartalommal és összefüggésben.

Így például 1918-as beszédében Hock János azt mondta az öreg, 1848–1849-es szabadságharcos katonának: megérted „hazádnak feltámadását a magyar független köztársaságban",[29] 1919-ben pedig Tormay Cécile többek között azzal köszöntötte a Nemzeti Hadsereget, hogy „keresztény [!] feltámadás a Ti hazatéréstek".[30] Továbbá, a rendezvényekre mozgósított és megjelent tömeg szerepe is részben azonos volt: a szervezők, közvéleményformálók e tömegeket önmaguk („a nép", majd „a nemzet") jelképének is szánták, amint ez az idézett 1918-as szociáldemokrata iránymutatásban, a Károlyi-beszédrészletben és az 1919-es Horthy-bevonulást szervező bizottság felhívásában is megfigyelhető. A két ünnepség ugyanis egy-egy politikai rendszerváltás jelképeként is hivatott volt működni – a mozgósított tömegeknek ezeket kellett részvételükkel legitimálniuk. Mindezeken túl annak megismeréséhez, hogy e rendezvények miként épültek be a következő évtizedekben a magyar politikai kultúrába, még további kutatásokra van szükség.

Jegyzetek

[1] L. ehhez ált. *Bodó Julianna–Biró A. Zoltán* (2000): Szimbolikus térfoglalási eljárások. In. *Bodó Julianna* (szerk.) (2000): Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja–Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 9–42. old.

[2] November 16: magyar köztársaság. In. Pesti Napló 69. évf. (1918) 269. sz. (november 16.) 3. old. – A korabeli szövegeket eredeti helyesírással közlöm, a kurziválások az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. – L. még pl. A magyar köztársaság születésnapja. Munkaszünet a Nemzeti Tanács ülése idején. In. Friss Ujság 23. évf. (1918) 269. sz. (november 16.) 2. old.; Október 31 és november 16 vörösbetüs nemzeti ünnep. A Habsburgokra emlékeztető ünnepnapokat eltörölték. In. A Nap 15. évf. (1918) 269. sz. (november 16.) 3. old.

[3] L. ehhez pl. *Gyarmati György* (1998): Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejeztek március 15. ünneplésének történetéből. Paginarum. Budapest. 1998. 19–44. old.; *Gerő András* (2004): Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX—XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó–PolgART Kiadó. Budapest. 2004. 163–170., 177–179. old.

[4] L. ehhez pl. *Árpád von Klimó* (2003): Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948). R. Oldenbourg Verlag. München. 2003. 92–130. old.

[5] L. ezekhez pl. *Hanák Péter* (1988): 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In. *Hanák Péter:* A Kert és a Műhely. Gondolat. Budapest. 1988. 112–129., 286–288. old.

[6] Magyarország pusztulásáért a radikálisok és szocialisták felelősek! (Már a Nemzeti Tanácsban megkezdték aknamunkájukat a proletárdiktatura előkészítésére. – Dr. Fritz Jánosnak, a Nemzeti Tanács jegyzőjének, leleplezései.) In. Virradat 3. évf. (1920) 10. sz. (január 11.) 2. old.

[7] Tisza meggyilkolása után pl. a Népszava ezt írta a politikusról: „A leggonoszabb és legkonokabb osztályuralomnak – amelyhez foghatót ma már Európában sehol sem lehet találni – ő volt a megszemélyesítője […] Csütörtökön délben ennek mind vége volt: megdőlt – reméljük, örökre – az őbenne megtestesült junkeruralom és az erőszak kormányrendszere.” Tisza. In. Népszava 46. évf. (1918) 256. sz. (november 1.) 7. old. Czillich Anna festőművész pedig így fogalmazott 1918. november 2-i naplófeljegyzésében: „És Tisza is halott. Bármennyire gyűlöltem mint a zsarnokság, a rabság megszemélyesítését, mégis egy ember vére folyt ki.” Czillich Anna (1925) naplója. Lantos R.–T. Budapest. 1925. 42. old.

[8] Magyar köztársaság. November 16: a köztársaság születésnapja. In. Népszava 46. évf. (1918) 271. sz. (november 16.) 5. old.

[9] Az ünnepség vizsgálata során felhasználtam a korabeli újságok tudósításait és képanyagát, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának, a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma Fényképtárának, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye Fotótárának, a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumának és a Magyar Távirati Iroda Fotóarchívumának anyagait. A rendezvényről készített, fennmaradt filmhíradó-felvételeket ld. Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára 2747. sz. videókazettán, passim. – Az Országház előtti tér történetéről, szimbolikus jelentőségéről ld. Gerő András (2008): Térerő. A Kossuth tér története. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest. 2008.

[10] Kikiáltottuk a magyar népköztársaságot. Néphatározat a választójogról, a sajtószabadságról, az esküdtbiráskodásról, az egyesülés és a gyülekezés szabadságáról és a földmives-nép földhöz juttatásáról. Szikratávirat a világ minden nemzetéhez. In. Pesti Hirlap 40. évf. (1918) 270. sz. (november 17.) 1. old. – A korabeli újságok beszámolóiból az derül ki, hogy az ünnepségen részt vevők különböző szövegekkel énekelték a Marseillaise-t: a dallamhoz illesztett, szociáldemokrata szellemiségű, magyar szöveggel minden bizonnyal a szociáldemokraták, az eredeti szöveg magyar fordításával pedig más politikai nézeteket képviselő csoportok. L. ehhez még pl. *Nagy Dezső* (1987): Magyar munkásfolklór. Gondolat. Budapest. 1987. 119., 127., 172. old.

[11] Vö. ehhez pl. *Schönwald Pál* (1969): A magyarországi 1918–19-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1969. 125. old. L. még ált. *Hajdu Tibor* (1990): A köztársaság kikiáltása. 1918. november 16. In. História 12. évf. (1990) 5–6. sz. 39–40. old.

[12] L. erről: Éljen a magyar köztársaság! In. A Nap 15. évf. (1918) 270. sz. (november 17.) 2. old.; November 16. Magyarország független, önálló népköztársaság. In. Világ 9. évf. (1918) 270. sz. (november 17.) 4. old.

[13] Vö. ehhez: *Schönwald Pál* (1969): i. m. 125—126. old.

[14] A Köztársasági Ujság beszámolója szerint az 1918. november 16-i ünnepség előtt „Utoljára a koronázást megelőzőleg jutott szerephez a kupolacsarnok. Akkor a képviselőház és főrendiház tartott itt együttes ülést a koronázás megtartásáról.” Megszületett a magyar köztársaság! In. Köztársasági Ujság 1. évf. (1918) 2. sz. (november 17.) 2. old. További kutatásokat igényel annak tisztázása, hogy a köztársaság kikiáltási ünnepségének rendezői e helyszínválasztással tudatosan visszautaltak-e a koronázásra – így téve még nyomatékosabbá a királyság intézményével történő leszámolást…

[15] Az 1910. évi junius hó 21-ére hirdetett országgyülés képviselőházának naplója. 41. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája. Budapest. 1918. 457. old.

[16] L. ehhez: *Vörös Boldizsár* (2004): „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 2004. 28–62. old., IV. tábla.

[17] Az 1910. évi junius hó 21-ére hirdetett országgyülés képviselőházának naplója i. m. 461. old.
[18] L. ehhez pl. *Vörös Boldizsár* (2004): i. m. 29–65. old., VIII. tábla.
[19] L. ehhez pl. *Petőfi Sándor* (1892): Egy gondolat bánt engemet… In. Petőfi Sándor összes költeményei. Végleges, teljes kiadás. II. Kisebb költemények 1842–46. Athenaeum R. Társulat. Budapest. 1892. 456. old.
[20] Az 1910. évi junius hó 21-ére hirdetett országgyülés képviselőházának naplója i. m. 463. old.
[21] Az 1910. évi junius hó 21-ére hirdetett országgyülés képviselőházának naplója i. m. 457. old.
[22] Az 1910. évi junius hó 21-ére hirdetett országgyülés képviselőházának naplója i. m. 459. old. Vö. még ált. Varga Lajos (2007): A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a köztársasági gondolat. In. Feitl István (szerk.): Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok. Napvilág Kiadó. Budapest. 2007. 228–229. old.
[23] Az ünnepséget részletesen elemeztem: *Vörös Boldizsár* (2000): Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. In. Budapesti Negyed 8. évf. (2000) 3–4. sz. (ősz–tél) 156–163. old.; *Vörös Boldizsár* (2002): Térfoglalás Budapesten – térfoglalás a történelemben? A Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulási ünnepsége 1919. november 16-án. In. *Pásztor Cecília* (szerk.): Ünnep – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26. Nógrád Megyei Levéltár. Salgótarján. 2002. 181–186. old.
[24] L. Hadtörténelmi Levéltár, I. 89. VKF 1919. 13. d. 793. sz.
[25] A nemzeti csapatok Budapesten. – A románok kivonultak. – Budapest magyar kézen. –. In. Budapesti Hirlap 39. évf. (1919) 114. sz. (november 15.) 3–4. old.
[26] A nemzeti hadsereg Budapesten. In. Budapesti Hirlap 39. évf. (1919) 116. sz. (november 18.) 3. old.
[27] Tormay Cécile beszédének szövege Kiáltvány a Magyar Nemzeti Hadsereghez! címmel, Tormay nevének feltüntetése nélkül, „A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége” aláírással megjelent röplapon, l. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár 1919/33. sztl. L. még: *Hajdu Tibor:* Történeti realizmus és nemzeti bűnbakkeresés: az őszirózsás forradalom példája. In. *Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József* (szerk.): Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. University Press. Pécs. 2000. 213–215. old.
[28] Ezekkel az eljárásokkal a korabeli közvélemény-formálók határozottan törekedtek egy „saját hagyomány” megteremtésére is. L. ehhez: *Eric Hobsbawm* (1985): Introduction: Inventing Traditions. In. *Eric Hobsbawm–Terence Ranger* (ed.): The Invention of Tradition. Cambridge University Press. Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney. 1985. 1–14. old.; Eric Hobsbawm (1987): Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In. *Hofer Tamás–Niedermüller Péter* (szerk.): Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest. 1987. 127–197. old.; *Glatz Ferenc* (1990): A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. In. Glatz Ferenc: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok. Gondolat. Budapest. 1990. 87–90. old.
[29] L. ehhez e munkám 15. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!
[30] L. ehhez e munkám 27. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt! – Egy hasonló jellegű párhuzam: 1918-ban Kunfi Zsigmond így fogalmazott: „Ma itt áll előttünk az a királyi hatalom, amely meginditotta és elvesztette ezt a háborut. Itt áll előttünk mindazoknak politikai uralma, akik ezzel a királysággal szolidaritásban együtt dolgoztak és állottak. Itt áll előttünk a vádlottak padján az egész politikai és gazdasági rendszer, amely a latifundiumokkal, a nagy bankoknak és az uzsoratőkének hatalmával egyenlően bünös abban, ami ezekben az esztendőkben itt történt. És én a népnek nevében merem azt mondani: Ide hivom tetemre mindezeket. [!] Lelkemben egy óriási ravatalt látok. Ezen a ravatalon ott fekszik az ezer sebből vérző, ellenséges hadseregek invázióját szenvedő, embereit és katonáit ruhával és élelemmel ellátni nem tudó Magyarország.” Az 1910. évi junius hó 21-ére hirdetett országgyülés képviselőházának naplója i. m. 461. old. 1919-ben pedig Horthy azt mondta, hogy „*Tetemre hivom itt a Duna partján a magyar fővárost.*” L. ehhez e munkám 26. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt! E beszédek keletkezési körülményeivel kapcsolatban még további kutatásokra van szükség.

SIMON ATTILA:*

Nemzetállam-építés eszközei az első Csehszlovák Köztársaságban

Abstract

The Czech Republic between the two world wars is described by the Czech and Slovak historians as the most democratic state in Central-Europe. Some of the Hungarian historians still adopt this statement without doubts. Our paper analyzes this issue with criticism, showing the shortcomings of Czechoslovakian democracy. The most important of these shortcomings is that the Czechoslovakian democracy was not democratic towards the minorities, it was oppressing them.

Bevezetés

Az 1918 és 1938 közötti első csehszlovák Köztársaság időszakát három kisebb korszakra lehet osztani. A köztársaság megalakulását követő, az első parlamenti választásig tartó mintegy másfél évet a nemzeti diktatúra korszakaként értelmezzük. Ebben az időszakban a hatalom hol törvényi, hol erőszakos eszközökkel biztosította akaratát a köztársaság megalakulását elutasító németek és magyarok fölött: nacionalizálta a közigazgatást és az oktatást, birtokba vette a nyilvános teret.

Az 1920-as alkotmány elfogadása és az első parlamenti választások a parlamentáris demokrácia kezdetét jelentették. A masaryki demokrácia értékét azonban csökkentették azok kormányzati törekvések, amelyek a soknemzetiségű államot cseh-szlovák nemzetállammá kívánták változtatni. A csehszlovák nemzetállam-építés eszközei között fontos szerepet kaptak a gazdasági nacionalizmus eszközei, úgy mint a földbirtokreform is.

A nagy gazdasági válság Csehszlovákiában is kiélezte a társadalmi és egyben nemzetiségi ellentéteket, amire a kormányzat a demokratikus jogok beszűkítésével reagált. Így a köztársaság utolsó, 1933-tól kezdődő időszakát az autoritatív demokrácia időszakának is nevezhetjük.

A masaryki demokrácia jellemzői

A közép-európai köztudatban az első Csehszlovák Köztársaság képzete a masaryki demokrácia fogalmával kapcsolódott össze. Ez a megszépítő kép nem csupán a cseh és szlovák szakirodalomban jelenik meg, de a magyar nyelvű historiográfia is hasonlóan minősítést kapcsol Csehszlovákia két világháború közötti történetéhez.

Mint minden általánosítás esetében így a masaryki demokrácia ideájában is van egy jó adagnyi igazság és egyben valótlanság is. A korabeli viszonyok valós értékelését, illetve az egymással feleselő érvek megfelelő súlyozását azonban ebben az esetben nem a magyar szakmának kellene elvégeznie, hanem inkább a cseh és szlovák kollégáknak.

A jelen tanulmány nem a masaryki demokrácia ideáját kívánja lerombolni, hiszen annak pozitívumaival magunk is tisztában vagyunk. Célunk inkább az, hogy felmutassuk, hogy a demokratikus intézményrendszer és játékszabályok mellett a korabeli csehszlovák politikának mindvégig része voltak olyan nemzetállami törekvések, amelyet ha nem is kérdőjelezték meg a politikai rendszer értékét, de mindenképpen jelezték annak gyengéit is.

* Történész, PhD – Selye János Egyetem, Komárom.

Csehszlovákia történetében a köztársaság megalakulásától a Müncheni döntésig, tartó húsz évet az első Köztársaság időszakának szokás nevezni. S bár a cseh és szlovák történetírás ezt a korszakot meglehetősen homogén időszakként ábrázolja, a mi véleményünk az, hogy az első köztársaságot a politikai intézményrendszer jellegét és működését, illetve a hatalomnak az állampolgárokhoz való viszonyát tekintve tulajdonképpen három nagy korszakra lehet osztani:

1. A köztársaság megalakulásától az alkotmányelfogadásáig (1920 tavaszáig) tartó időszakra, amelyet a nemzeti diktatúra időszakának nevezzük.
2. Az alkotmány elfogadásától 1933-ig tartó időszakra. Ez az időszak a nemzetileg elfogult demokrácia időszaka.
3. Az 1933-tól az 1938-ig tartó időszakra, amelyet az autoritatív demokrácia időszakának nevezhetünk.[1]

A csehszlovák köztársaság jellegét, különösen az első másfél évét jelentős mértékben meghatározták azok a körülmények, amelyek közepette ez az állam létrejött. A neves cseh történész, Zdeněk Kárnik Csehszlovákia megalakítása kapcsán négy egymással szembenálló és versengő nemzeti forgatókönyvet sorol fel: a cseh, a német, a szlovák és a magyar elképzeléseket, amelyek ugyan nem egyforma súllyal játszottak szerepet az új állam megkonstruálásában, ám amelyek olykor élesen szemben álltak egymással.[2]

A térség átrendezése, illetve azok a feltételrendszerek, amelyek közepette a csehszlovák állam megalakult egyértelműen a cseh törekvések győzelmét hozták, s így a csehszlovák állam jellegét is elsősorban a cseh politikai elit akarata határozta meg.[3] Ez egyben azzal is járt, hogy a Csehszlovák Köztársaság az állam határain belül rekedt németek és magyarok akarata ellenére, illetve a szlovák politika autonómista vonalának igényeit figyelmen kívül hagyva alakult meg és formálódott ki. Jórészt ennek is köszönhető, hogy a filozófus-köztársasági elnök, Tomáš Garrigue Masaryk által megálmodott közép-európai Svájc víziója helyett,[4] egy olyan nemzetállami ambíciókat tápláló Csehszlovák Köztársaság valósult meg, amely számos ellentmondást hordozott magában.

1918. október 28-át, illetve 30-át követően[5] megkezdődhetett az új állam politikai és jogi alapjainak lerakása, amelyet a csehszlovák állam első törvénye által az állam legfőbb szervének nyilvánító Csehszlovák Nemzeti Bizottság (CSNB) vezényelt le. A hatalomátvételt levezénylő Csehszlovák Nemzeti Bizottság által rohammunkában megalkotott[6] és 1918. november 13-án elfogott ideiglenes alkotmányt, amely törvényhozó hatalmat az egykamarás nemzetgyűlés kezébe helyezte, amely a cseh pártok által az 1911-es ausztriai választásokon szerzett mandátumszámok alapján kooptált képviselőkből állt, akikhez a szlovák klub kezdetben 40, majd később 54 fősre kibővített parlamenti képviselőcsoportja csatlakozott. A 270 fős nemzetgyűlés így tkp. a CSNB kibővített testületévé vált, miközben egyáltalán nem tükrözte a köztársaság politikai erőviszonyait és nemzetiségi összetételét, hiszen a németek és magyarok képviselői hiányoztak belőle,[7] a s nem volt súlyának megfelelő számban képviselve a szlovák politika katolikus, autonómista szárnya sem. Mivel a nemzetgyűlésbe kizárólag csehek és szlovákok kaptak meghívót, már ekkor eldőlt, hogy az új állam alkotmányát a nemzeti kisebbségek képviselői nélkül fogják elfogadni. Ez ugyan előreláthatóan gyengítette az alkotmány erejét, ám Fred Hahn véleménye szerint logikus lépés volt, hiszen *„a már elkezdett forradalom megvalósításához, vagyis az alkotmány megalkotásához azokat meghívni, akik ellen irányul, képtelenség és elképzelhetetlen volt.”* [8]

Az új állam vezetésének legfontosabb feladatát az államszervezet kiépítése, s a prágai elképzeléseknek megfelelő államhatárok biztosítása jelentette. Mindezt rendkívül nehéz körülmények közepette, a kisebbségi lakosság egyértelmű elutasítása és a szomszédos országok ellenséges magatartása mellett kellett végrehajtania. A megfelelő államhatárok

elérése érdekében a csehszlovák vezetés a diplomácia és a nemzetközi propaganda eszközei mellett, az erőszakos eszközöktől sem riadt vissza,[9] így – noha maximalista elképzeléseit nem tudta megvalósítani –, Csehszlovákia határai közé több mint 3 millió német és mintegy 1 millió magyar került.

A köztársaság vezetése az új állam alapjainak lerakását és belső viszonyainak konszolidálását a német, illetve magyar lakosság politikai, gazdasági és társadalmi pozícióinak jelentős meggyengítése árán vélte biztosíthatónak. Ennek is köszönhető, hogy a lakosság mintegy harmadát kitevő kisebbségek a köztársaság megalakulásától kezdődően szembefordultak az államszervezet kiépítésével, amire a hatalom birtokosai a cseh-szlovák többség diktatúrájával válaszoltak, s így a köztársaság megalakulásától az alkotmány elfogadásáig, illetve az első parlamenti választásokig tartó időszakot joggal nevezhetjük a cseh-szlovák nemzeti diktatúra időszakának.[10] A cseh-szlovák nemzeti diktatúra időszakában hozott intézkedések alapvető célja az volt, hogy a köztársaság alkotmányos útra való helyezése előtt olyan mélyreható változásokat idézzenek elő, amelyek a későbbi parlamentarizmus keretei között is visszafordíthatatlanná teszik a cseh-szlovák többség hatalmi fölényét.

A nemzeti (forradalmi) diktatúra időszaka az alkotmány és a köztársaság további alapvető törvényeinek elfogadása mellett az állami szféra (beleértve a hivatalokat, vasutakat, postaügyet) és az oktatás nacionalizálását és a „nyilvános tér" birtokbavételét: szobrok, emlékművek, utcai feliratok eltávolítását, lecserélését, a német és a magyar nyelv használatának olykor erőszakos visszaszorítását is magával hozta. A hatalom kisebbségellenes intézkedései különösen a Magyar Tanácsköztársaság idején váltak durvává, amikor Szlovákia egész területén statáriumot majd katonai diktatúrát vezettek be. Mindezt a kisebbségek nehezen megélhető sérelemként a többségi lakosság viszont a nemzeti forradalom jogos és igazolható elemeként érzékelte, ami az első köztársaság teljes időszakára nézve meghatározta a két félnek az államfordulat eseményeihez fűződő viszonyát.

Az, hogy a nemzeti diktatúra időszakában sikerült megteremteni a csehszlovák többség gazdasági és politikai hatalmának törvényi hátterét, valamint az, hogy 1919 folyamán végérvényesnek tűnő döntések születtek a csehszlovák állam határairól, lehetővé tette, hogy a köztársaság dezintegrációjának veszélye nélkül hozzákezdjenek a parlamenti demokrácia kiépítéséhez. Ennek alapkövét az alkotmány 1920 tavaszán történő elfogadása jelentette, amelynek köszönhetően ezt a korszakot a többpártrendszer, a demokratikus szabadságjogok érvényesülése, a kisebbségi jogok és a kisebbségek legális politikai érdekképviseletének biztosítása jellemezte.

Az alkotmány nyugati mintájú parlamenti demokráciaként határozta meg Csehszlovákiát. Következetesen elválasztotta egymástól a hatalmi ágakat, általános és titkos választójogot vezetett be, biztosította az alapvető polgári és szabadságjogokat. Emellett azonban – legalább is a preambulumban – nemzetállamként határozta meg Csehszlovákiát. Az alkotmány hatodik fejezete, amely a *„Nemzeti, vallásfelekezeti és faji kisebbségek védelme"* címet viselte, s „csaknem teljes egészében megismételte a csehszlovák kormány által 1910. szeptember 10-én Saint-germain-en-Laye-ben aláírt nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés 7. cikkelyének rendelkezéseit: deklarálta a köztársaság valamennyi állampolgára jogi és törvény előtti, valamint faji, nyelvi és vallási egyenlőségét."[11]

A kisebbségi kérdés európai viszonylatban is nagyvonalú törvényi rendezésének a gyakorlati életbe való átültetése, illetve a demokratikus játékszabályok érvényesülése előtt azonban korlátokat szabott a – Szarka László szavait használva – „mozaikország belső kohéziójának hiányából"[12] fakadó többségi félelem. Ez a félelem elsősorban a három millió szudétanémet vélt vagy valós elszakadási törekvéseiből fakadt, s Prága nemzetiségekkel szembeni magatartása is elsősorban a német kérdés szükségeihez igazodott.

Ezeknek a nemzetállami álmoknak volt a foglya a szlovákok autonómia iránti törekvése is, hiszen ha ők megkapták volna ezt, akkor a németektől sem lehetett volna megtagadni. A Szlovákiában élő magyarok igényei és törekvései viszont Prágából nézve csak harmadrangú problémaként jelentkeztek.

A csehszlovák demokrácia kettős arca a mindennapi élet számos terén megmutatkozott. Biztosítva volt ugyan az ideológiai illetve a nemzeti alapon szerveződő politikai pártok szabad működése, ám tevékenységük számos korlátba ütközött, s a rendőrség folyamatos megfigyelésének volt kitéve. A kommunista párt vagy a magyar pártok tevékenységét cseh hivatalnokok által is fenntartott osztrák bürokráciától örökölt alapossággal ellenőrizték, s készítettek róla szinte heti rendszerességgel hosszú jelentéseket.

Bár az a kritika, amely a CSKP részéről a kormányzatot illette olykor kétségkívül meghaladta a jó ízlés határát, de az a kemény rendőri fellépés, amely a gazdasági válság idején a hatalom iránti intézkedéséket jellemezte európai mércével is kivételesnek számított. A marxista történetírás mintegy 50 rendőrsortüzet tárt fel (több tucat halálos áldozattal), ezekről azonban, mivel nem férnek bele a csehszlovák demokráciáról kialakított képbe, ma leginkább hallgat a szakma.

Mint már jeleztük a masaryki demokrácia talán legerőteljesebb korlátját Prága nemzetállami törekvései jelentették. Ezek a törekvések egyaránt sérelmesnek bizonyultak az országban élő németek, magyarok, lengyelek és más nemzetiségek, illetve a látszólag az uralkodó nemzet pozíciójában lévő, de önálló nemzeti létében el nem ismert szlovákok számára is.[13] A csehek többsége ugyanis Csehszlovákia megalakulását csupán mint a korábbi cseh államiság megnagyobbított keretek közötti újrateremtéseként értelmezte. A szlovákokkal szembeni cseh felsőbbrendűség érzése pedig egyfajta civilizációs küldetéstudatban csapódott le, amely szerint a magasabb kultúrával rendelkező csehek segítenek a szlovákok felemelésében, ami hosszú távon a szlovákoknak a csehekhez való asszimilációját is eredményezi. Beneš és Masaryk (noha ez utóbbi szlovák gyökerekkel is rendelkezett) életük égéig nem fogadták el a szlovák nemzet önállóságának tényét, s ragaszkodtak az első köztársaság hivatalos államesméjéhez, a csehszlovákizmushoz.

A Prága központú, mindennemű decentralizálást elutasító politikai modell valódi vesztesei azonban a nemzetiségek voltak. S bár a csehszlovák nemzetállami eszközök a romániai, illetve délszláv állam módszereihez képest mérsékelteknek tűntek, eszköztáruk a törvényi tiltástól a gazdasági protekcionalizmusig meglehetősen sokszínű volt.

A csehszlovák nemzetállami törekvések egyik fontos célja a versailles-i határok utólagos legitimációja volt. Az osztrák–német határszélen élő mintegy 3 millió német, illetve a Pozsonytól Beregszászig húzódó térségben lakó mintegy 1 millió magyar Prága számára nem csupán a határmenti területek elszakadásának állandóan fenyegető rémét jelentette, de az államhatárok sebezhetőségét is. Ennek a félelemnek a fényében érthetők meg azok az intézkedések és hatalmi praktikák, amelyek ezen területek etnikai viszonyainak megváltoztatását szolgálták. Ennek eszközei a helyi közigazgatás elszlávosításától a földbirtokok nacionalizálásáig bezárólag húzódtak. Ez utóbbi kapcsán érdemes megállni a nemzetépítés gazdasági eszközeinél, amelyet az ipari üzemek és bankok kötelező nosztrifikációja és a különböző protekcionista intézkedések mellett elsősorban az 1920-ban megkezdett földbirtokreform képviselt.[14]

A földbirtokreform esetében olyan célkitűzésről volt szó, amelyben a szó etnikai értelmében vett csehszlovák társadalom döntő többsége egyet tudott érteni, s amely mögé az összes politikai erő felsorakozott. Ezt az egyetértést jelentős mértékben megkönnyítette az, hogy a földbirtoktulajdon nagy részét a kezében tartó arisztokráciát sem a cseh, sem pedig a szlovák közgondolkodás nem tartotta a nemzet testéhez tartozónak. Így a szociális kérdés összekapcsolódott a nemzeti célkitűzésekkel, hatalom számára pedig egyenesen jól jött,

hogy az orosz forradalom eseményeinek hatására radikalizálódott tömegek indulatait, csehszlovák propaganda által a „nemzetidegen arisztokrácia” ellen lehetet fordítani.[15]

Hogy a csehszlovák politika milyen jelentőséget tulajdonított ennek a kérdésnek, jól mutatja, hogy a közös nemzeti célok érdekében ezek a törvények még a Csehszlovák Köztársaság egyik alapelvét, a magántulajdon szentségét is megkerülték. Ennek a radikalizmusnak az okait azonban már a kortárs Ferdinánd Peroutka is sokkal inkább nemzeti, mint gazdasági-szociális motívumokra vezette vissza, így a földreform nem feltétlenül a fennálló gazdasági és szociális problémák orvoslását, hanem egyfajta nemzeti revánsot szolgált a német és magyar birtokosokkal szemben. Ezt a szándékot a korabeli politika nem is nagyon titkolta, miközben egyfajta nemzeti revánsként értelmezte: a cseh retorika a fehérhegyi csata utáni vélt vagy valós cseh sérelmek szatiszfakciójaként adta el, míg a szlovák politika leginkább a magyar urak által hegyekbe szorított és a termőföldtől megfosztott szlovák parasztság kárpótlását hangsúlyozta.

A földreform végrehajtásának részleteinél a jelen dolgozatban nem kívánunk leragadni, a nemzetállami szempontok érvényesülését azonban már önmagában kitűnően illusztrálják a reform eredménye, hiszen még a többségében (olykor 90%-an) magyarok által lakott járásokban is csupán a reform során kiutalt földek 19,02%-a került magyar tulajdonosok kezébe.[16] A fölbirtokreform nemzeti irányultságát a reform keretén belül végrehajtott telepítések is kitűnően alátámasztják. A Dél-Szlovákia magyarok által lakott régióiban felosztott nagybirtokokat ugyanis nem a helyi lakosság, hanem részben az oda telepített szlovák és morva telepesek kapták meg. A magyar határ mentén a reform során letelepített mintegy 3 300 szláv család (a korabeli családnagyságot figyelembe véve közel 20 000 személy) a térség etnikai struktúrájának fellazítása mellett, a helyi gazdasági hatalomnak az átruházását és a határvédelem szempontjából megbízható lakosság letelepítését is szolgálta.

Kézzelfoghatóan jelennek meg a nemzetállami célkitűzések azokban a törvényekben, rendeletekben és leginkább kormányzati gyakorlatban, amelyek a nemzeti szimbólumok használatát, a nemzeti ünnepek megtartását szabályozták. A kisebbségek nemzeti szimbólumainak a használata az első köztársaság teljes időszaka alatt tilos volt. Ez egyaránt vonatkozott a nemzeti lobogóra, a nemzetiszínű kokárdákra, illetve a himnusz éneklésének a tilalmára is, amelyet a hatóságok kemény ellenintézkedésekkel tartattak be. Hasonlóan intoleráns gyakorlat érvényesült a magyar nemzeti ünnepekkel szemben is. Míg ugyanis Masaryk köztársasági elnök születésnapja országos szintű eseménynek számított, amelyről minden iskolában és településen – személyi kultusz-szagú – ünnepséggel volt kötelező megemlékezni, addig a március 15-ét, vagy az augusztus 20-át tilos volt megünnepelni. Szlovákia tejhatalmú minisztere már 1919-ben rendeletben tiltotta meg Szent István napjának a megünneplését, egy másik rendelet pedig azt mondta ki, hogy Szent István napját szeptember 2-án kell megünnepelni. A papokat igyekeztek rákényszeríteni, hogy augusztus huszadikán lehetőleg ne tartsanak misét, illetve ha arra sort kerítenek, akkor teljesen köznapi módon tartsák meg. Az ünnepi mise megtartását államellenes tevékenységként értékelték, az augusztus 20-án ünneplőbe öltöző, illetve a munkát félretevő személyekről pedig nyilvántartást vezettek. Augusztus 20-án megszigorították a Magyarországra való határátkelést is, s csak a legsürgősebb esetekben engedték át a szlovákiai magyarokat az államhatáron.

A nemzetállami szándékok azonban nem csupán a központi kormányzati törekvésekben voltak jól észlelhetők, hanem a közigazgatás alsóbb szintjein is. Ezt elősegítette az önkormányzatiságnak a Monarchia időszakához képest való erőtejes leépítése, illetve területi közigazgatási határoknak a kisebbségek számára hátrányos átrajzolása is. A megyék, illetve a járások élére a központi hatalom által kinevezet vezetők jelentős hatáskörüket rend-

szeresen felhasználták az államalkotó cseh és szlovák népesség illetve ezek pártjainak, társadalmi-kulturális szervezeteinek előnybe hozására.[17]

A gazdasági válság következtében beállt szociális problémák Csehszlovákiában is felerősítették a társadalmi-politikai feszültségeket. Előretörtek a szélsőségek, amelyeket leginkább a bolsevizálódáson épp átesett Csehszlovákia Kommunista Pártja és az egyre inkább a náci ideológia örvényébe kerülő szélsőséges német párt s DNSAP képviselt. A kormányzat a szociális és nemzetiségi problémák lényegi kezelése helyett a hatalom represszív eszközeinek megerősítését választotta, s 1932–33-ban számos a demokráciát korlátozó változást vezetett be: a kormány elfogadtatta a parlamenttel a felhatalmazási törvényt, amely lehetővé tette, hogy törvényi erejű rendeleteket adjon ki, szigorította a cenzúrát, megszigorította az államvédelmi törvényt, s törvényt fogadtak el a pártok feloszlatásának lehetőségéről is. Mivel a kormány és a köztársasági elnök jogkör kibővültek, így az első köztársaság utolsó fél évtizedét joggal nevezhetjük az autoritatív demokrácia időszakának.

Végezetül hangsúlyozni szeretnénk, hogy a fentebb felhozott példák által nem kívántuk kétségbe vonni a csehszlovák demokrácia meglétét, csupán árnyalni akartuk az arról kialakult képet. Azt a sokszor elismételt érvet sem kívánjuk megcáfolni, miszerint a Csehszlovákiában élő nemzetiségek jobb helyzetben voltak, mint a romániai, jugoszláviai vagy magyarországi kortársaik. Mindezek ellenére azonban a jelen dolgozatban említett nemzetállami kormányzati törekvések mégis olyan elidegenítően hatottak a Csehszlovákiában élő nemzetiségekre, köztük a magyarokra, hogy azok a viszonylagos gazdasági jólét, és demokratikus közélet ellenére sem tudták az első köztársaságot valódi hazájuknak elfogadni.

Jegyzetek

[1] A korszak ilyetén való felosztása – noha nem standard eleme a cseh és szlovák történetírásnak –, mégsem példa nélküli. A nemzeti diktatúra terminus technikust Zdeněk Kárnik használja, aki forradalmi nemzeti diktatúráról beszél. Szintén ő használja az autoritatív demokrácia kifejezést is. Vö. Kárnik, Zděnek: České země v éře první republiky (1918–1938). Díl I. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929). Praha, 2003.

[2] Uo. 76–77. old.

[3] A csehszlovák állam határainak megszületéséről lásd *Gulyás László* (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő. 144–177. old.

[4] A köztársaság megalakulása előtt a cseh politika gyakran hivatkozott a svájci kantonális rendszerre, mint követendő példára.

[5] A Csehszlovák Nemzeti Bizottságnak a csehszlovák állam megalakulásáról szóló október 28-i prágai bejelentését két nappal később a Szlovák Nemzeti Tanács deklarációja egészítette ki, amelyben a szlovák politikai reprezentáció a csehekkel való közös állam mellett tette le voksát.

[6] A CSNB nem rendelkezett előzetesen kidolgozott alkotmánytervezettel, mivel az események ilyen gyors alakulásával senki nem számolt.

[7] Miközben a magyar lakosság képviselőinek részvétele még csak szóba sem került, a németek esetében a cseh szakirodalom arra hivatkozik, hogy azok maguk utasították el az együttműködést. Magunk ezt az érvet nem tartjuk meggyőzőnek, hiszen noha 1918 őszén és 19 elején a német lakosság még tényleg nem fogadta el Csehszlovákia realitását, a Saint Germain-i béke aláírását követően a hatalom jóakarata mellett már lehetőség lett volna képviselőiknek a nemzetgyűlésbe való kooptálására.

[8] *Hahn, Fred* (1994): Bylo Československo 1918–1938 národní nebo národnostní stát? Střední Evropa, (10.) 42. sz. 30. old.

[9] Lásd például a csehszlovák hadsereg támadását a magyar tanácsköztársaság ellen, amelynek valódi célját korántsem a bolsevizmus elleni harc, hanem a cseh hadvezetés által kijelölt ún. második demarkációs vonal elérése képezte. Ez a katonai szempontokból Csehszlovákia számára előnyö-

sebb, a Mátra és a Bükk gerincén, esetleg annak déli lejtőin húzódó csehszlovák–magyar államhatárt jelentett volna.

[10] A csehszlovák állam első másfél évének nemzeti diktatúraként való minősítése Zděnek Kárnik nyomán egyre inkább meghonosodik a cseh szakirodalomban, noha maga Kárnik is azon a véleményen van, hogy a nemzeti kisebbségekre kényszeríttet diktatórikus modell nem befolyásolta a demokrácia kiteljesedését. Magunk ezzel a véleménnyel nem tudunk azonosulni. Vö. Kárnik, Zděnek: Volby na jaře 1920. Československo na ceste od národně rovoluční diktatúry k parlamentní demokraci. In: Acta contemporanea. K pětašestdesátinám Viléma Prečana. Praha, 1998. 95–131. old.

[11] *Popély Gyula* (1995): Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925). Pozsony, Kalligram, 63. old.

[12] *Szarka László:* A (cseh)szlovákiai magyarság nyolc évtizede 1918–1998. Történeti vázlat. In: A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. I. Budapest, 1998. 20. old.

[13] A csehszlovák állam belső problémáira lásd *Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest. 68–80. old.

[14] A csehszlovák földbirtokreform és főképp a telepítések hátteréről és eredményeiről lásd Simon Attila: telepesek és telepesfalvak Dél-Szlovákiában a két világháború között. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008.

[15] Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a földreformmal is gyakran kapcsolatba hozott fehérhegyi csata emlékére 1918. november 3-án megrendezett nagygyűlést követően került sor az első nyílt nacionalista megmozdulásra Csehszlovákiában. A szónokok által feltüzelt tömeg ledöntötte a prágai óváros téren álló Szűz Mária-oszlopot, amelyet a régi rendszer jelképének tekintettek. Vö: *Peroutka, Ferdinand* (2003): Budování státu I–II. Praha, Academia, 2003 [1921]. 117–118. old.

[16] MOL, Békeelőkészítő osztály, 39. doboz, XIX-J-1-a-IV-50, A felvidéki területeken az 1938 évi bécsi döntést megelőzően végrehajtott csehszlovák földreform

[17] Jó példákat találni erre a protekcionalista magatartásra Kassa megye ispánjainak tevékenységében. Vö. *Dulovič, Erik* (2005): Realizácia štátnej politiky županov Košickej župy v rokoch 1923–1928. Historický časopis, 53, 2005. č. 4, 659–695. old.

Miklós Péter:*

Fejezetek a csehszlovák–magyar lakosságcsere dél-alföldi történetéből – Csanádalberti példája

Abstract

Chapters from the history of Czechoslovakian–Hungarian population exchange in the Hungarian South Plain. The example of Csanádalberti

Csanádalberti village's today lying in Csongrád (Hungary), but it was the part of the historical Csanád county before 1950. Csanádalberti founded in 1844. The first residents of the village was slovakian tobacco gardeners. The population of the village in 1941 was 1510 men, in 1949 was only 999 men. The local slowakian lutheran community's number fallen in the 1940's: from 1418 (1941) to 278 (1949). The slovakians of Csanádalberti settled to Czechoslovakia, they left 1500 acres fields, what distributed hungarians from Hungarian Uplands (they were settled out from Czechoslovakian between 1945 and 1948). The author used the documents of Csongrád Megyei Levéltár (Archives of Csongrád County) and the contemprary local newspapers.

Bevezetés[1]

A mai Csongrád megye területén fekvő, egykori Csanád vármegyei falu, Csanádalberti Pitvaros község határából vált ki 1844-ben. A települést sokáig Új-Pitvarosnak hívták. Az első idetelepülő (szlovák nemzetiségű és evangélikus vallású) dohánykertészek nagy része Pitvarosról, mások Nagylakról és Tótkomlósról érkeztek. A község 1860-ban önállóságot nyert. A hivatalos neve 1863-tól Alberti volt, 1908 óta Csanádalberti. A falu eklektikus stílusban épült evangélikus temploma 1882-re épült föl.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere[2] érintette Csanádalbertit is.[3] A helyi szlovák népesség jelentős része elköltözött, s helyükre felvidéki magyarokat telepítettek a községbe. A faluból összesen 1330 fő jelentkezett áttelepülésre, akik közül 971-en el is költöztek Csehszlovákiába.[4] Első transzportjuk 1946. október 29-én indult Tótkomlósról, a Csanád vármegyei szlovákok lakta települések ugyanis a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság tótkomlósi áttelepítési körzetéhez tartoztak. 1946. október 28-án Zalán Pál csanádalberti evangélikus lelkész levélben kérte a falu vezetését, hogy a kitelepülni szándékozók egyházi adó hátralékát igyekezzen behajtani.[5] Valószínű, hogy ezt a követelést a lelkésznek nem sikerült érvényesítenie még a közigazgatási szervek bevonásával sem, mivel az 1946. február 27-én megkötött lakosságcsere-egyezmény alapján az áttelepülésre jelentkezők mentesültek a magyar állammal szembeni kötelezettségeik alól, így az adófizetés és a beszolgáltatás alól is.

Páll Endre, Csanád vármegyei alispán 1947. szeptember 30-i, a vármegye közigazgatási bizottságának benyújtott jelentésében olvashatjuk, hogy a kitelepülés és a betelepítés 1947 őszén is folyt a három döntően szlovákok által lakott, a mai Csongrád megyei területén lévő, egykor Csanád vármegyei településen (Pitvaroson, Ambrózfalván és Csanádalbertin). „Szeptember hóban folytatódott az áttelepülésre jelentkezett szlovák anyanyelvű lakosság

* Történész-muzeológus – Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

kiköltöztetése. Csanádalberti községből a kitelepítés megtörtént, míg Ambrózfalva községben október hóban történik meg a kitelepítés. Az áttelepülésre jelentkezett lakosság 21-én ünnepélyes keretek között búcsúzott eddigi hazájától, amelyhez hűtlenné lett. Csanádalbertibe szeptember hóban mindössze egy vonattal érkeztek szlovákiai magyarok, a nagyobb szabású betelepítés a közeljövőben fog lebonyolódni."[6]

Egy hónappal későbbi beszámolójában a következőkről írt Páll Endre: a kitelepülni szándékozó szlovákság távozott a megyéből, és ezzel párhuzamosan megkezdődött a felvidéki magyarok beköltöztetése a szlovákok egykori épületeibe. Részletesen írt az alispán az áttelepített magyarok nehézségeiről is. „Október hóban befejeződött a Szlovákiába áttelepülni óhajtó szlovák lakosság kiköltöztetése. Néhány család kivételével az áttelepülésre jelentkezett szlovákság elhagyta eddigi lakóhelyét. A szlovákok kiköltöztetésével egyidejűleg megkezdődött a csallóközi magyarság betelepítése is. Ambrózfalva és Csanádalbertibe a betelepítés még folyamatban van."[7]

Páll Endre 1947. december 4-én kelt jelentésében részletezte az idetelepített felvidéki magyarok nehéz és nyomorúságos helyzetét. Rámutatott arra, hogy a földek és a házak kiosztása nehézkesen halad, sőt még bírálta is az áttelepítési kormánybiztosság munkáját. „Nem hagyhatom megemlítés nélkül azt sem, hogy a betelepítés technikai része sem megy minden zökkenő nélkül. Emiatt is állandó panaszokkal ostromolnak a betelepítettek. Több betelepített még ma sem jutott lakáshoz. Lassan megy a földek juttatása is, a betelepítetteknek nincs elég vetőmagjuk sem. Mindezekről az áttelepítési kormánybiztosnak kellene gondoskodnia. A panaszok kivizsgálása végett főispán úr személyesen szállott ki Pitvarosra és Csanádalbertire és vizsgálatának eredményéről illetékes helyre jelentését megtette."[8]

Beszámolójának föntebb idézett mondataiban Páll Endre alispán a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság helyi megbízottja, Platthy Gyula tevékenységére és azt övező elégedetlenkedésre utalt. A makaó kommunista lapban 1947 végén hevesen támadták Platthyt, arra hivatkozva, hogy szlovákellenes és megengedhetetlen – „szolgabírói" – gőggel és hangnemben beszél a hozzá fordulókkal.[9] Ezen vádak miatt aztán Kiss János, Csanád vármegye főispánja vizsgálatot indított, sőt személyesen fogadta a pitvarosi és csanádalberti „őslakos", azaz helyi szlovák nemzetiségű panaszosokat.[10]

1947. december első napjaiban valóságos tömegmozgalom szerveződött az áttelepítési megbízott ellen, tüntetéseket szervezetek ellene, s szabályosan elüldözték hivatalából, ahogy a korabeli sajtó megfogalmazta: „Pitvaros és Csanádalberti népe eltávolította hivatalából Platthy Gyulát".[11] Sőt a budapesti gazdasági rendőrség nyomozást indított Paltthy Gyula ellen, amelynek eredménye szerint hat vagon kenyérgabonával nem tudott elszámolni. „Elpanamázta a betelepült magyarok gabonáját – írta a kommunista párt makói újságja –, nagyobb mennyiséget saját céljaira használt fel. Sok betelepült családnak miatta nem volt kenyere, vetőmagja."[12] Végült Platthyt letartóztatták és büntetőeljárás indult ellene.

Nyomárkay István, a Csanád vármegyei gazdasági főfelügyelő 1947. december 5-én írt beszámolójában ugyanezt hangsúlyozta. „A pitvarosi, csanádalberti-i, ambrózfalvai és nagybánhegyesi betelepítettek – írta a gazdasági főfelügyelő – panasz tárgyává tették, hogy a részükre kiosztandó föld, kiosztási munkái vontatottan haladnak és többen a földjüket még nem kapták meg."[13]

1948. október 1-jén Szathmáry Károly helyettes alispán a következőket írta jelentésében Csanád vármegye közigazgatási bizottságának. „A központi járáshoz tartozó, s a Csehszlovák magyar Lakosságcsere egyezmény végrehajtásával legteljesebb mértékben érintett Pitvaros, Ambrózfalva és Csanádalberti községekbe telepített magyar lakosság és a visszamaradt szlovák lakosság közötti ellentétek megszűntek, az egyetértés közöttük mindinkább javul."[14]

Hencz Aurél Csanád vármegyei tanfelügyelő 1947. október 9-én értékelte a vármegye iskoláinak tanévkezdését. Ebben az időszakban több csanádi iskolában (Pitvaroson, Med-

gyesbodzáson, Nagybánhegyesen és Csanádalbertin) az oktatás nyelve a szlovák helyett a magyar lett.[15] A csanádalberti óvoda működése a lakosságcsere mozgalmas és szinte minden családot érintő eseményei miatt szünetelt. Erről Papp György, a csanádalberti vezetőjegyző 1948. január 30-án levélben tájékoztatta a közigazgatási bizottságot. „…községemben az óvoda 1946–47. tanévben szünetelt. Bevétel, kiadás nem volt. Miért is elszámolást nem tud a község eszközölni.”[16]

1948. június 4-én gyűlést tartottak a csanádalberti községházán „a szlovák kitelepülés által visszamaradt és felvidéki telepesek részére igénybe nem vett ingatlanok felhasználása ügyében”.[17] A gyűlésen a helyi vezetőjegyzőn, valamint a járásbíróság, a csanádalberti nemzeti bizottság és a telepítési bizottság képviselőin kívül a negyvenkét igénylő nagy része is részt vett. Igényléseiket már korábban elküldték írásban a helyi nemzeti bizottságnak, illetve a vezetőjegyzőnek. Az igénylők többsége Makóról, Szegedről, illetve a Csanádalberti környéki falvakból származott. Az írásbeli igénylésekre aztán – a nemzeti bizottság kibővített ülésén hozott döntéseknek megfelelően – „elutasítva”, „támogatva”, „foglalt” vagy „válasszon másikat” jelzés került.[18]

Tordas Zsolt, a Csanádmegyei Földhivatal ügyvezetője 1948. június 8-án levélben értesítette a Csanád Vármegyei Nemzeti Bizottságot a Csanádalbertin kiosztott, a kitelepült szlovákok tulajdonából visszamaradt házak sorsáról. Ebben megírta, hogy Csanádalberti határában már nincs kiosztható föld, ezért a községbe a „Csehszlovákiából kitelepített földmíves lakosság már nem telepíthető, mert ott megélhetésük nem biztosítható”.[19]

1. táblázat. **Csanádalberti főbb szlovák nemzetiségi adatai**[20]

Az 1941. évi népszámlálás szerint lélekszáma					
Népesség	**Szlovákul beszélők**	**Szlovák anyanyelvűek**	**Szlovák nemzetiségűek**	**Kitelepülésre jelentkező**	**Ténylegesen kitelepülők**
1510	1440	1371	988	1330	971
100%	95,3%	90,8%	65,4%	88,1%	64,3%

Mint a táblázatból is látszik, Csanádalberti lakosságának nemzetiségi és vallási összetétele nagy változáson ment át az 1940-es évek második felében. A település népessége 1941-ben 1510 fő volt, 1949-ban pedig 999. A helyi (többnyire szlovák nemzetiségű) evangélikus közösség lélekszáma nagy mértékben lecsökkent: az 1941. évi 1418-ről 1949-re 278-ra. Az áttelepülő szlovákok több mint ezerötszáz kataszteri hold földet hagytak hátra. Ezt aztán – házaikkal együtt – a betelepített felvidéki magyarok között osztottak szét.[21]

Jegyzetek

[1] A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei eseményivel kapcsolatos kutatásaimat a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány „Dunatáji népek kutatása” szakalapítványa támogatta – M.P.

[2] A lakosságcsere nemzetközi vonatkozásairól lásd *Gulyás László* (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő, 355–366. old.

[3] Dolgozatom elkészítésekor fölhasználtam *Pelesz Nelli:* A csehszlovák-magyar lakosságcsere Csanád vármegyében. Adatok Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva 1945 és 1949 közötti történetéhez című kéziratos szakdolgozatát (Szeged, SZTE BTK Történeti Intézet, 2007.). Vö. *Miklós Péter:* A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 2007. Szerk. Tóth István. Szeged, 2008. 93–100.

[4] *Kugler József* (2000): Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest. 186.

[5] Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára. Csanádalberti község iratai (a továbbiakban: CSML ML CSKI). Külön kezelt iratok, szám nélkül.

[6] Csongrád Megyei Levéltár. Csanád Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai (a továbbiakban: CSML CSKBI). XXI. 9. a. 9. doboz 22/1948.
[7] Uo.
[8] Uo.
[9] Makói Népújság (a továbbiakban: MN), 1947. november 29.
[10] MN, 1947. november 30.
[11] MN, 1947. december 3.
[12] MN, 1947. december 9.
[13] CSML CSKBI XXI. 9. a. 9. doboz 39/1948.
[14] CSML CSKBI XXI. 9. a. 12. doboz 10/1949.
[15] CSML CSKBI XXI. 9. a. 9. doboz 37/1948.
[16] CSML CSKBI XXI. 9. a. 9. doboz 42/1948.
[17] CSML ML CSKI 21. doboz 1948, szám nélkül.
[18] Uo.
[19] Csongrád Megyei Levéltár. Csanád Vármegye Nemzeti Bizottságának iratai. XXI. 1. 7/1948.
[20] Kugler József (2000): 186. alapján.
[21] Kugler József (2000): 186.

SZALAI GÁBOR:*

A csehszlovák–magyar lakosságcsere hatásai a lokális társadalmakra. Esettanulmány Véméndről

Abstract

I wished to present the trials and integration difficulties in their new homes of Hungarians deported from Czechoslovakia in my study. I wished to describe how the Hungarians of Felvidék lived together with native Germans and resettled Szeklers ones living on the settlement, what helped and what set back their peaceful relationship.

The examination showed that the greatest offence of Hungarians of Slovakia (the lack of cemeteries and churches) was originated from the differences of their religions. The different kind of farming which they had to face in Baranya county made the integration harder.

On the other hand the fact that the Germans and the Szeklers ones admitted them easily made the Slovakian Hungarians' life easier. This was due to the mentality and financial status of the Slovakian Hungarians'.

1. Bevezetés

Jelen tanulmány a Véménden lezajlott népességcserét vizsgálja. Részletesen kifejtésre kerül a felvidéki népcsoport sorsa a településen életpálya-interjúk és egy, a településen élő nyugdíjas tanító (Hernai Béla) által írt korabeli napló segítségével. A naplóból kiderül, hogy a falu hogyan fogadta az „idegeneket", milyenek voltak a kezdeti benyomások, az együttélés első napjai. Az elkészített interjúk segítségével betekintést kapunk a település helyi társadalmának egykori életébe, az emberek gondolkodásmódjába, megismerjük érzelmeiket, véleményüket saját magukról és a többi, a faluban betelepülő, betelepített népcsoportról. A publikáció egy speciális helyzetben lévő település helyi társadalmát mutatja be, vizsgálja a különböző múltú, származású, vallású, életvitelű és gondolkodású embercsoportok együttélését, a Véméndre érkező szlovákiai magyar családok beilleszkedését (mi segítette, mi akadályozta) a falu társadalmába.

Ennek vizsgálata azért is fontos, mert ahhoz, hogy jól működjön egy helyi társadalom, szükség van a benne élő közösségek együttműködésére, szolidaritására. A lokális társadalom olyan közösségi terek létrehozására ad lehetőséget, amellyel az egyén bekapcsolódhat a helyi ügyek alakításába.[1]

A helyi társadalom olyan értékeket közvetít a polgárainak, amelyek jobbá tehetik a társadalmi együttélést. A társadalmi tudat olyan „erővel" rendelkezik, mely képes rábírni a társadalom tagjait egymás elfogadására. A társadalmi kapcsolatok sűrű hálózata – mely beszövi a helyi társadalmak mindennapjait – pedig a közösségi identitást erősíti a lakóiban. Így a települések helyi társadalmának kutatása, illetve a közösségek társadalmi beágyazottságának vizsgálata segít abban, hogy megértsük a társadalmi, gazdasági folyamatokat és kijelölhessük a lehetséges fejlődési útvonalakat.[2]

Bár a tanulmány csak Véménddel foglalkozik, de az itt történt események szinte egész Baranyára és Tolnára igazak, hiszen a Véménden történt változások e két megyét érintették

* PhD-hallgató – Pécsi Tudományegyetem.

leginkább. A település példáján keresztül válnak érthetővé ezek az események. Véménd két dolgot példáz: a gyűlöletet, amely mozgásba hozta, és egymással szembeállította ezt a sok embert, valamint példája annak is, hogy a sebek, ha lassan is, de begyógyultak.

2. A falusi társadalom a telepítések előtt

Véménd a telepítések előtt szinte csak németek által lakott falu volt, hiszen a településen élő szerbek (rácok) az első világháborút követően elköltöztek a faluból. Ez a békés időszak a Volksbund megalakulásával szűnt meg, ugyanis Véménden is megjelentek a nagynémet gondolat agitátorai és gyűléseket tartottak a vendéglőben. Az eredmény nem maradt el: a helyi német lakosság 70%-a belépett a Volksbundba.

Az ellentétek igazán a második világháború alatt éleződtek ki, a házak falát telerajzolták a német győzelmet szimbolizáló V-betűkkel. Ennek hatására a helyi társadalomban ellentétek születtek a volksbundisták és a magyarhű németek között, így megállapítható, hogy a konfliktusok, az egymással szembeni ellenérzések nem a telepítések után kezdődtek a településen.[3]

3. Telepítések Véménden

Véménden, mint általában az összes telepítések által érintett településen a népességcsere a betelepítésekkel kezdődött, és a túlnépesedésből fakadó szociális feszítő erő a politikai helyzettel társulva hatást gyakorolt az − egyébként ettől függetlenül − elhatározott kitelepítésre, és elmélyítette azt. A telepítés legalább annyira megviseli az őslakost, mint magát az újonnan érkezőt. Az őslakos mindig betolakodót lát a hívatlan vendégben, s ez leginkább akkor igaz, ha a telepítés az ő érdekeit csorbítja. A második világháborút követő események kétségtelenné teszik, hogy a rossz kül- és belpolitikai döntések olyan láncreakciót okoztak, amelyek népcsoportok szenvedéssorozatát eredményezték. Az események valamennyi résztvevője eszközül szolgált, és tulajdonképpen mindegyikük kiszolgáltatottá vált. A Véméndet érintő ki- és betelepítések irányait, számadatait az *1. térkép* mutatja.

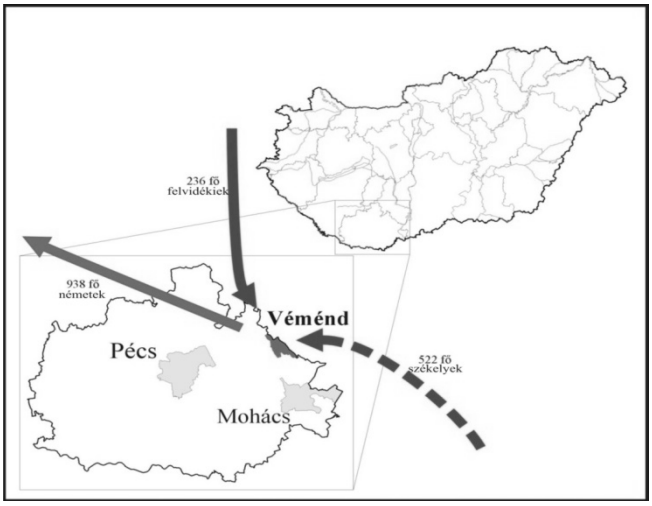

1. térkép. **Véméndet érintő ki- és betelepítések irányai és számadatai**
(*Forrás:* László P. 2004;[4] Földi I. 1987;[5] Czibulka Z.–Heinz E.–Lakatos M. 2004[6] alapján a szerző saját szerkesztése)

3.1. A felvidékiek betelepítése

Véméndre az első felvidéki család 1947. április 26-án érkezett és mivel minden ingóságukat magukkal hozhatták, megfelelő méretű házba helyezésük nehéz feladatnak bizonyult.[7] Emiatt a kitelepítést végző szervek arra kényszerültek, hogy a jómódú, sokszor magyar nemzetiségű sváb gazdákat kimozdítsák házaikból, hogy oda betelepíthessék a felvidékieket. Emiatt természetesen adódtak konfliktusok, nemcsak a felvidékiekkel, hanem a telepítést végző szervekkel is, hiszen a magyarsághoz a világháború idején hű németek igazságtalannak tartották ezt az eljárást, és nagyon el voltak keseredve emiatt. Ezek után az elkobzást szenvedett németek még azt az utasítást is kapták a hivatalnokoktól, hogy mutassák meg az új gazdáknak a földjeiket (és ez minden bizonnyal nem lehetett könnyű a számukra).

A szlovákiai magyarok kényszer hatására települtek át,[8] nem volt szándékukban lakóhelyüknek, állampolgárságuknak a megváltoztatása. Társadalmi tagozódásuk nem volt olyan egységes, mint a székelyeké, hiszen több (21) faluból kerültek Véméndre. Beilleszkedésük ennek ellenére zökkenőmentesebb volt, mert a magukkal hozott munkakultúra lakóhelyükön is rangot jelentett. Legnagyobb részük ingó vagyonát is magával tudta hozni, így kiszolgáltatottságuk se volt akkora, mint a székelyekké, vagy a belső telepesekké. Viszontagságaik a magyarországi németekhez volt hasonló, így a helyben maradt, gyakran közös házban, vagy lakásban élő németekkel kevesebb ellentét adódott.

A településre érkező felvidéki magyar gazdák száma eltérő a különböző forrásokban (236 fő,[9] illetve 295 fő)[10] (lásd még *2. ábra*, *1. táblázat*).

1. táblázat. **Az egyes felvidéki településekről Véméndre érkezők száma**

Albár	*26 fő (8 család)*	**Léva**	*5 fő (1 család)*
Fegyvernek	*37 fő (11 család)*	**Muzsla**	*2 fő (1 család)*
Bajta	*10 fő (4 család)*	**Nagyod**	*3 fő (1 család)*
Dobsina	*4 fő (1 család)*	**Nagypeszek**	*34 fő (15 család)*
Garamszentgyörgy	*9 fő (3 család)*	**Perbenyik**	*5 fő (1 család)*
Hontfüzesgyarmat	*17 fő (9 család)*	**Pereszlény**	*3 fő (1 család)*
Kamocsa	*14 fő (9 család)*	**Szimő**	*9 fő (3 család)*
Kiskoszmály	*1 fő (1 család)*	**Tardoskedd**	*1 fő (1 család)*
Kivet	*2 fő (1 család)*	**Tergenye**	*2 fő (1 család)*
Leléd	*10 fő (4 család)*	**Újbars**	*42 fő (17 család)*

Forrás: László P. (2004)

A felvidéki református magyarságot ért legnagyobb sérelem a kezdeti időkben a templom hiánya volt. A szerb templom megvétele meghiúsult, és emiatt kezdetben egy kocsmában, majd egy parasztházból kialakított imaházban tartották meg − és tartják azóta is − az istentiszteleteket. Emellett sérelemként élte meg a református gyülekezet, hogy hiába kérte a katolikus egyháztól azt, hogy elhalálozás esetén harangozzanak a katolikus templomban, ezt a kérést nem teljesítették. Sőt a kezdeti időkben az elhunyt reformátusokat a temető szélére engedték csak eltemetni, ahová a kereszteletleneket és az öngyilkosokat temették addig. Mára a református temető kialakításával ez a probléma a harangozással együtt megoldódott.[11]

2. térkép. **A Véméndre érkező felvidéki magyarok eredeti lakóhelyei**
(*Forrás:* László P. 2004 alapján a szerző saját szerkesztése)

4. Együttélés a telepítések lezárulta után

A ki- és betelepítések lezárultával nem szűnt meg a településen belüli vándorlás. A németeknél ezt a mozgást, egy nagyobb, jobb házba való költözés mozgatta (és ez végül sokszor a saját ház visszavásárolásáig tartott), vagy azért kellett költözniük, mert az előző helyen kellett másnak a ház. A németek esetében többször előfordult az, hogy több családnak kellett egy házban laknia. A székelyek és a felvidékiek mozgását pedig a megfelelő nagyságú ház megtalálása motiválta, hiszen a székelyeknél a gyerekek magas száma miatt kellett a hely, míg a felvidékieknél az állatoknak és a berendezéseknek. Ezek a költözések természetesen, óhatatlanul is kiváltó okai lehettek a konfliktusoknak.

A kezdeti időkben konfliktusok sora pattant ki a bálokban, illetve a kocsmában kizárólag székelyek és németek között, a felvidékiek általában kimaradtak ezekből. A tettlegességig fajuló konfliktusok kiváltó okaira az interjúkban elhangzottakból lehet következtetni. A sok megpróbáltatás, meghurcoltatás után a székelyek nagymértékben elcsigázottá váltak, illetve a német lakosság egy része nem vette figyelembe, hogy a falu megváltozott és már nemcsak németek élnek a faluban, hanem magyarok is, és emiatt a bálokon sokszor abból adódott konfliktus, hogy milyen nyelvű zene szóljon (német vagy magyar). Végül ez ahhoz vezetett, hogy külön tartották a bálokat a székelyek és a felvidékiek, és külön a németek.

Sokáig nem köttettek vegyes házasságok, a felvidékiekkel nem házasodtak sem a székelyek, sem a svábok. Annak, hogy a felvidéki gyerekeket nem engedték a másik két népcsoporthoz tartozó fiatallal házasodni a szülők, annak két oka volt. Az egyik az, hogy különbözött a vallás, és a születendő gyerek vallásának eldöntése sok konfliktust eredményezett volna, hiszen a véméndi németek, székelyek és a felvidékiek is mélyen vallásosak voltak. Mára ez a vallásosság ugyan megkopott, de még mindig jelentős. A másik ok pedig az

volt, hogy az idősek sokáig hittek abban, hogy haza lehet majd menni Felvidékre, és ha a gyerekek itt „összekeverednek” a helyiekkel, akkor itt maradnak, és nem költöznek a szüleikkel vissza. Ezért a felvidéki családok próbáltak felvidéki párt találni a gyerekeiknek, ha kellett, akkor a szomszéd faluból, vagy egy másik megyéből is. Abban az esetben, ha volt is vegyes házasság, azt a két vagyon „összeházasítása” motiválta.

A betelepültek közös jellemzője az évekig tartó elkülönülés volt, amely még a TSZ szervezések idején is érződött, és ami a külön-külön alakított TSZ-ekben is megnyilvánult. A társadalmi egységesülést végül is a közös sors, és a TSZ-ek egységesülési hullámai hozták meg, ami a 1970-es, 1980-as évekre az ellentétek nyilvános megjelenésének eltűnéséhez is vezetett. Érezték az emberek, hogy most mindenkit egyformán sújt a beadás és a hatalom, ezért nincs más választás, össze kell fogni. Viszont a beadáskor a svábok könnyebben le tudták adni a terményt, mert a vagyonosabb családokat telepítették ki közülük, így főként a szegényebbje maradt a településen. Nekik viszont kevesebb termény beszolgáltatása volt előírva, illetve kevesebb volt a gyerek a német családokban. Köztudott, hogy a székelyeknél több volt a gyerek, az „éhes száj”. A felvidékieknél ugyan kevesebb volt a gyerek, de magas volt a beszolgáltatás a föld és a magukkal hozott gépek miatt.

Az interjúkból egyértelművé vált, hogy a németek ugyan elvesztették a vagyonukat, de vele együtt terheiket is, és tulajdonképpen így az újrakezdésnek nagyobb eséllyel foghattak hozzá, mint az új birtokosok. Azok a német családok „jártak jól”, akiket teljes vagyonelkobzással sújtottak. Azok a családok viszont, akik rendelkeztek földdel, semmire sem mentek, mert éveken keresztül minden jövedelmüket elvitte a beszolgáltatás. Emiatt, ahogy az interjúk is rávilágítanak, többen az iparban kerestek munkát, mert „így nem lehetett létezni”. Azonban ez a kereset is hasonló sorsra jutott: elnyelte a beszolgáltatás. Emellett a vagyontalan német családok gyermekei könnyebben nyertek felvételt a felsőoktatásba, mint a felvidéki, kuláknak bélyegzett családok gyermekei. Az ebből kialakult németellenesség viszont nem egyenes folytatása a negyvenes évek németellenességének. Az azonban vitathatatlan, hogy a semmiből való újrakezdést, sok esetben a régi ház visszavásárlását csak hangyaszorgalommal lehetett megtenni. A német lakosság szorgalmát tehát nem lehet vitatni, és nem is vitatja senki a településen. A német származású interjúalanyok szerint az újrakezdésben nagy szerepe volt a felvidéki gazdáknak azzal, hogy munkát és terményt adtak nekik, hiszen ezzel mindkét fél jól járt, mert a németség munkát, az újrakezdéshez tőkét szerezhetett, míg a felvidéki gazdák olcsó munkaerőt, és a beszolgáltatások teljesítéséhez segítséget kaptak.

A földművelésből élő felvidéki gazdák akkor érkeztek Magyarországra, mikor rendszerváltás zajlott. Az 1947-es választások után megszűnt az a politikai akarat, amely az ország jövőjét a kis- és középparaszti tulajdonos rétegre alapozta. A politikai fordulat után elkezdődött a paraszti magántulajdon visszaszorítása és korlátozása a terménybeszolgáltatási kötelezettség révén. A földjéhez még ragaszkodó parasztságot a termelőszövetkezetek felé terelgették. Ez a nemzedék szülőföldjén anyanyelve, új otthonában a paraszti léte miatt vált nemkívánatossá, pedig egyik létezési módjáról se tehetett, mégis büntették érte.

A Véméndre érkező felvidéki családok 15 katasztrális holdat kaptak, függetlenül a család nagyságától, ezért sok családnál az idősebbeket külön jelentették be és így három családnyi földet kaptak. Egy-két helyen tehát összejöhetett egy nagyobb gazdaság is és elkezdtek úgy dolgozni, mint odahaza. Még a kezdeti időkben lehetőség is volt arra, hogy segítséget kapjanak, sőt nem is tiltotta senki, hogy tartsanak segítséget a háznál, vagy aratáskor, szüretkor hívjanak valakit. Próbálták azt a munkát folytatni, amit otthon abbahagytak. Szabad munkaerő pedig volt, hiszen több német család nincstelenül érkezett vissza Magyarországra és nekik szükségük volt munkára, terményre, így ebből kialakulhatott egy kölcsönös egymásrautaltság a felvidékiek és a svábok között. Ezt azonban a hatalom nem

nézte jó szemmel, és kuláknak minősítették a felvidéki gazdákat. Emiatt a felvidékiek közül több gazdát bélyegeztek meg kulák jelzővel, mint a székelyek, vagy a németek közül.

A Felvidékről érkező népesség túlnyomó része – a közhiedelemmel ellentétben – nem volt gazdag. Akadt ugyan közöttük 50–100 kh-on gazdálkodó tehetősebb gazda is, a többség azonban középparaszti, illetve szegényparaszti sorban élt. A cséplőgépeket, traktorokat, aratógépeket a tehetősebb gazdák hozták, amelyek abban az időben a Délkelet-Dunántúlon újdonságnak számítottak. A kevesebb földdel gazdálkodók felszerelése is modernnek tűnt a korabeli viszonyok között. Volt egyéb különbség is: a felvidékiek magatartását és mentalitását meghatározta, hogy a polgárosodás terén előrébb tartottak. Padlós, téglából épült, komfortos házakat hagytak otthon, itt pedig vályogból, vert földből épült, földes lakóépületeket kaptak. A földhözjuttatott újgazdák eszközök nélkül, vagy tehénfogatokkal, favázas ekékkel, sövényből összekötözött boronákkal művelték a földjüket. Az átlagos felvidéki paraszti felszereléshez tartozott a könnyű- és nehéz szekér, a vaseke, a kapáló eke, a vetőgép, a henger, a nehéz fogas, szecska- és répavágó. Fogatolásra lovat és ökröt használtak. Felszereltségük is mutatja, hogy a gazdálkodásuk fő ágazata a növénytermesztés volt, amelyet sík területen, magas aranykoronájú földeken végeztek.

Ebből is látható, hogy a felvidéki családok gazdálkodásának szerkezete a táj- és termőtalaj különbözősége miatt elütött a dunántúli parasztok gazdálkodásától. Ez a különbség még nagyobb, ha a svábság gazdálkodási módjához hasonlítjuk a felvidékiek gazdálkodását. A kedvezőtlen domborzati viszonyok, az alacsony aranykoronájú földek, a táj adottságaihoz igazodó tapasztalatok hiánya nehezítette a beilleszkedést. A sík vidékhez szokott felvidéki gazdák lovai és ökrei nem voltak hajlandóak felmenni a meredekebb domboldalakon. Nehéz szekereik nem erre a vidékre készültek. A nehéz ekékkel nyers, vad talajt forgattak fel. Ez a korosztály végig rosszul érezte magát, „elkészült innét”. Erre utal, ami az interjúkból is kiderül, hogy ha az utcán két felvidéki találkozott, akkor megkérdezték egymástól, hogy „na lehet valamit hallani, hogy megyünk-e vissza?”, és ebből adódott az is, hogy sokáig a ládákat, amibe becsomagoltak a Felvidéken, nem pakolták ki, hanem ott álltak a folyóson kibontatlanul.

Sokáig tartott, míg Véménden megértették a németek azt, hogy a felvidékiek nem önként jöttek, hiába mondták volna a felvidékieknek, hogy „gyertek kaptok földet, amit a németektől elvettünk azt megkapjátok”, nem jött volna senki. A kitelepítéssel minden felvidéki veszített, sokkal kevesebbet kaptak, mint amit otthagytak. Viszont érdekes, hogy sem a németeknek, sem a székelyeknek nem volt problémájuk a felvidékiekkel (csupán néha volt, hogy azt mondták a felvidékiekre, hogy „cseszkók”), mindegyikük azt mondta, hogy rendes emberek, és nem volt velük probléma. Ennek magyarázata az lehet, hogy a németek sorstársat láttak bennük, mert üldöztetést szenvedtek ők is, míg a székelyek azt a választ adták, hogy „ők is magyarok meg mi is”. (A németeknek és a székelyeknek viszont a másikról már nem volt ilyen jó véleményük.)

A felvidékieket a székelyek és a németek is visszahúzódó, közömbös embereknek tartották megérkezésükkor, de még ma is. Ennek magyarázata az, hogy otthonukat, barátaikat, rokonaikat és régi életmódjukat a felvidékiek elvesztették, emiatt lett más a mentalitásuk és kapcsolódtak be nehezen a közéletbe. Igazi közösségként nem léphettek fel (szemben a székelyekkel, akik egy faluból érkeztek), mert több faluból jöttek, egyedüli közösségük kezdetben a református gyülekezet volt. Az első istentiszteleten tudtak szinte csak megismerkedni egymással a családok, de később összejártak, és közösen mentek bálba, vagy a lányokhoz locsolni. Az interjúkban említett barátságossága a felvidékieknek is ebből adódhat, hiszen otthonuktól elszakítottak voltak és igyekeztek megfelelni a falu társadalmának, próbáltak jó szomszédok, gazdák lenni és kerülték a feltűnést, a hangoskodást.

A véletlenszerű letelepítés következtében a településre ugyanabból a felvidéki faluból

legtöbbször csak egy-két szerelvénnyi, 10–15 család települt. Ahhoz, hogy közösségi kohézió és az érdekérvényesítő akarat működhessen, ez a létszám kevésnek bizonyult. A szétszórtságot és a kohézió hiányát mutatja, hogy egyesületük, kultúrcsoportjuk, énekkaruk nem működik a településen és emlékszoba is csak 2007-ben létesült. Ezzel szemben Véménden a német kisebbség, és a székelység ápolja hagyományait, hiszen működik német énekkar, tánccsoport, és fúvószenekar, a székelyeknél pedig pávakör alakult. Viszont az elmúlt tíz évben már egyre több az emléktalálkozó és felvidéki testvérgyülekezete is lett a véméndi gyülekezetnek. Egyre gyakoribb, hogy felvidéki csoportok látogatnak a településre, sokszor előfordul, hogy gyűjtést szerveznek a kitelepítettek az otthoni templom felújítására, sőt a múlt évben felvidéki gyülekezetek szerveztek gyűjtést a véméndi református imaház felújítására. Tehát a kapcsolatok egyre szorosabbak az otthoniakkal.

A megkérdezett felvidékiek szerint alig volt visszavándorlás Felvidékre, sőt más településekre való költözés is elhanyagolható volt a kezdeti időkben. Ezt követően azonban a fiatalság egy része behúzódott a több munka- és kulturális lehetőséget biztosító körzeti központokba, járási székhelyekre. Az elvándorlás utolsó szakasza az elmúlt években, illetve napjainkban zajlik. A magára maradó idősebb nemzedék költözik a városokba a gyermekei után, de ez a költözés legalább annyira fájó ezeknek az idősebb embereknek, mint az, amikor a kitelepítésükre sor került.

Mára a Véménden élő, idetelepített − emberi méltóságukban és önérzetükben megsértett, különböző nemzetiségű és élethelyzetű − emberek rájöttek, hogy a történtek miatt egymást nem okolhatják. Megnyugodni nem tudtak, de beletörődtek megváltoztathatatlan helyzetükbe. A nagyszülők és dédszülők úgy távoztak az élők sorából, hogy a kitelepítéssel lelkükben ejtett seb nem gyógyult be. Az idősebbeknek a legnagyobb fájdalmuk az volt, hogy nem otthoni földbe kerülnek, mikor eltemetik őket, ezért sokszor értetlenül álltak a szlovák és magyar határőrök, amikor meglátták a csomagtartóban a zsák földet, amit Véméndre hoztak a temetésre a felvidéki rokonai az elhunytnak.

Arra a kérdésre, hogy mit tekintenek hazájuknak, még a férfiak is elérzékenyülve adták meg a választ, korábbi lakhelyüket megjelölve. A szlovákiai magyaroknál és a kitelepített németeknél jelentkezik ez a legerősebben, de a bukovinai székelyeknél is megfigyelhető. A Véméndre érkező felvidéki magyarok sokszor nem pakoltak ki, véglegesen nem rendezkedtek be, mert főleg az idősebbek visszatelepítésüket várták. Mára ez a generáció kihalt, és a fiatalon kitelepítettek már kevésbé, az új helyen születettek pedig egyáltalán nem, vagy alig kötődnek az egykori lakóhelyhez. Mire azonban ez az állapot bekövetkezett, addigra sok tízezer ember élete örökre megkeseredett, ami aztán az új lakóhelyen történő beilleszkedést megnehezítette.

4. Összegzés

A tanulmány fő célkitűzése a Véméndre érkező felvidéki csoportoknak, mint közösségeknek a vizsgálata volt. Bemutatásra került, hogy korábban miként alakult és mára milyenné vált helyzetük a helyi társadalomban. Bebizonyosodott, hogy a település társadalma nem volt egységes a második világháború előtt sem, és ez hatványozottan igaz lett a világháború utáni népességcsere után.

Találóan adta Véméndről szóló könyve címének Thiery Árpád a Bábel volt Véménd! címet. Egyértelművé vált, hogy a jelentős népességmozgásban résztvevő csoportok egy felülről, a hatalom által vezérelt, bonyolult mozgást végeztek. A termelő jellegű mezőgazdasági szövetkezetek (TSZCS) még szűk terepei voltak az együttélésnek, mert megmaradt az egyéni gazdálkodás. A második TSZ-szervezés, „az egy falu egy TSZ” centralizáció az

etnikai alapú gazdasági elkülönülés végét jelentette. A kutatásból kitűnt, hogy mekkora szerepe volt a közös munkának abban, hogy megbékéltek a különböző csoportok.

Összegezve: mára a székely – német – felvidéki magyar együttélés problémamentesnek tekinthető, és ha vannak is ellenérzések a másikkal szemben, már csak a lelkek mélyén.

Jegyzetek

[1] *Bőhm Antal* (1999): A XX. századi magyar társadalom. Korona Kiadó. Budapest. 164–174. old.

[2] *Bőhm Antal* (2002): Helyi társadalom önkormányzatok, településfejlesztés – Agroinform Kiadóház, Budapest, 27–32 old.

[3] *Thiery Á.* (1971): Bábel volt, Véménd! – Magvető Kiadó, Budapest. 45–52 old.

[4] *László P.* (2004): Fehérlaposok: Adalékok a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezményhez. – Völgységi Tájkutató Alapítvány, Szekszárd. 212–214 old.

[5] *Földi I.* (1987): Mádéfalvától a Dunántúlig. – Tolna Megyei Könyvtár, Szekszárd. 250. old.

[6] *Czibulka Z.–Heinz E.–Lakatos M.* (összeáll.) (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. – Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya: Központi Statisztikai Hivatal Levéltár, Budapest. 377 p.

[7] *László P.* (2004): Fehérlaposok: Adalékok a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezményhez. – Völgységi Tájkutató Alapítvány, Szekszárd. 212–214. old.

[8] A lakosságcsere nemzetközi vonatkozásairól lásd *Gulyás László* (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 355–366. old.

[9] *László P.* (2004): 212–214. old.

[10] *László P.* (2004): 212–214. old.

[11] *Bajtai Zs.* (2000): Véménd képes története. – Felelős kiadó Trábert András polgármester, Véménd, 46. oldal.

M. PELESZ NELLI:*

A csehszlovák–magyar lakosságcsere hatása Csanád vármegye oktatási életére[1]

Abstract

The gentitial consistency of the three villages in Csanád county (now the part of Csongrád county), populated by slovakians (Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva), was changed between 1945 and 1948. The human and economic casiulties of the World War II created difficult situation to the public education in Csanád county. The number of slovakian students fallen after 1946. The author used the documents of Csongrád Megyei Levéltár (Archives of Csongrád County), the reports of local school-inspector.

Bevezetés

Rövid tanulmányomban[2] elsősorban levéltári források felhasználásával bemutatom, hogy a szlovák–magyar lakosságcsere egyezmény milyen hatásokkal járt Csanád vármegye oktatási életére.

A szlovák–magyar lakosságcsere egyezmény és Csanád vármegye

1945 után Csanád vármegye szlovákok által lakott településein is jelentős változások mentek végbe. Mind Pitvaros, mind Csanádalberti, mind Ambrózfalva helyi politikai életében a korszakra jellemző átalakulások figyelhetők meg: a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok helyi szinten megszerveződtek, s átvették a községek irányítását. Úgy a pártok szervezésében, mint a közigazgatási és rendeletalkotó funkciókat egyaránt ellátó nemzeti bizottságok működtetésében nagy szerep jutott a szlovákságnak.

Az 1946. február 27-én megkötött csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény[3] azonban megváltoztatta a magyarországi szlovákság – így a Csanád vármegye területén élő szlovákok – életét. Megkezdődött körükben a csehszlovák kampány, amely arra buzdította őket, hogy telepedjenek a csehszlovák állam területére. Az önként áttelepülő magyarországi szlovákok helyére a Felvidékről nemzetiségi hovatartozásuk miatt kitelepített magyarokat költöztettek.[4]

A lakosságcsere a Csanád vármegyei közoktatásban is éreztette hatását.[5]

A Pitvarosi Nemzeti Bizottság 1945. szeptember 27-én kiadott – Hosztyina György nemzeti bizottsági elnök és Komoly Pál vezetőjegyző által aláírt – dokumentumában arra kérte a megyei közigazgatási bizottság tankerületi vezetőjét, hogy a helyi szlovák tannyelvű iskolába nevezze ki tanítóvá Kalnyiczky Tibor csanádpalotai lakost.

A kérést azzal indokolták, hogy Kalnyiczky „tanítói gyakorlattal bír és kötelezi magát a tanítói oklevél megszerzésére s az irodalmi szlovák nyelvet bírja”.[6] Ekkor még az iskola szlovák nemzetiségi jellege fontos volt, s csak a kitelepülés és a felvidéki magyarok betelepítése után vált a pitvarosi iskola magyar tannyelvűvé.

* Történész hallgató – Szegedi Tudományegyetem BTK.

Hencz Aurél vármegyei tanfelügyelő a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak 1947. szeptember 24-i jelentésében fölsorolta azokat a Csanád megyei iskolákat, amelyekben a tanítás tanerő hiányában szünetelt, vagy csak csökkent kapacitással működött. Ezek között szerepelt a pitvarosi iskola is. „Pitvarosi állami általános iskola (9 tanerő helyett 3 tanít).”[7] A jelentést Hencz a következő szavakkal fejezte be: „Kérem Miniszter Urat, hogy jelzett iskolákhoz tanerőket a tanítás megindítására soron kívül kiküldeni szíveskedjék.”[8]

Két nappal később Hencz Aurél Ambrózfalva elöljáróságának írt levelet a vihar által megrongált helyi iskolaépület minél előbbi helyreállítására szólítva föl a falu vezetőit. „Tekintettel arra – írta a tanfelügyelő –, hogy a tanév már megkezdődött, továbbá az őszi esőzés is várható, így a károk helyrehozása feltétlenül szükséges. A károk kijavításának elodázása súlyosabb épületromlást is okozhat, mely nagyobb anyagi megterhelést ró a községre.”[9]

Erre Bodó Sándor ambrózfalvi vezetőjegyző október 18-án válaszolta, hogy az iskola renoválásának költsége – egy vállalkozói árajánlat szerint – meghaladná a tizenkétezer forintot. Ezt az összeget azonban a község nem tudja fedezni, mivel a helyi igazgatási szervek a lakossággal együtt a kitelepülésre készülnek.

Emiatt az iskola fölújításának költségeit a falu vezetése a kormánytól – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól, illetve az Építés- és Közmunkaügyi Minisztériumtól – igényelt államsegély magkapásától remélte. Mint a vezetőjegyző fogalmazott: „…még folyó év március 3-án kértük államsegély kiutalását, mivel a község a kitelepülésre való tekintettel a költségeket fedezni képtelen.”[10]

Hencz Aurél 1947. október 9-én számolt be írásban a közigazgatási bizottságnak Csanád vármegye iskoláinak tanévkezdéséről. Jelentése érintette a lakosságcserét is. Mint a levélből kiderül több iskolában – így Pitvaroson, Medgyesbodzáson, Nagybánhegyesen és Csanádalbertin – az oktatás nyelve a szlovák helyett a magyar lett, s bár az itt maradó szlovák szülőknek lehetőségük van gyermekeiket anyanyelvükön taníttatni, ők mégis magyar tannyelvű iskolákba és osztályokba íratják őket.

Nem tudni azonban, hogy ez belső asszimilációs szándék megnyilvánulása-e, vagy a praktikus szempontok – tudniillik, hogy a második világháború után sok helyen még magyar ajkú tanító sem volt, nemhogy szlovák anyanyelvű – szem előtt tartásával született döntés. Ahogyan azzal kapcsolatban sem került elő adat kutatásaim során, hogy a magyar közigazgatási szervek nyomást gyakoroltak volna a maradó szlovákokra, hogy a magyar tannyelvű iskoláztatásra kényszerítsék őket.

„A vármegye területén lezajló ki- és betelepülés – írta Hencz Aurél – természetesen hatással van az iskolahelyzetre is. A betelepülés folyományaként a pitvarosi állami iskola tanítási nyelve a magyar lett s a medgyesegyházai állami iskolában ugyancsak magyar nyelven folyik a tanítás. Ugyancsak hasonló lesz a helyzet Nagybánhegyesen és Csanádalberti községben. Természetesen a kormányzat megadja az itt maradó szlovákoknak a lehetőséget arra, hogy anyanyelvükön tanuljanak. Az itt maradó szlovák szülők azonban – természetesen minden külső befolyástól mentesen – magyar tanítási nyelvű osztályokba íratják be gyermekeiket.”[11]

1947 decemberéről szóló 1948. január 8-i referátumában Hencz nem írt a szlovák iskolákról, csupán azt jegyezte meg, hogy nemzetiségi tankönyvek még nincsenek, a román nyelvű mesekönyvek beszerzéséről viszont örömmel számolt be. „Nemzetiségi iskolák tankönyvei még nem adattak ki. Az állami iskolák román tagozata gyermekeinek oktatását biztosítandó a román anyanyelvű gyermekeket a vármegye főispánjának közbenjárásával román mesekönyvvel sikerült ellátni.”[12]

A tanügyi igazgatás és az oktatás háború utáni újbóli megszervezése szempontjából fontos volt, hogy sok helyen a gyermekek nem jártak iskolába. Egyrészt a felnőtt munka-

erő hiányát – az elesett, vagy még hadifogságban lévő férfiakat – kellett pótolniuk, másrészt fizikai akadálya volt távolmaradásuknak: a nagy szegénység és áruhiány miatt sok iskoláskorúnak nem volt cipője sem, megfelelő ruhája sem, így nem is tudtak iskolába járni.[13]

Bodó Sándor 1947. december 20-án jelentette Ambrózfalváról Hencz Aurélnak, hogy egy-két az iskolából rendszeresen elmaradó gyermek szüleire kivetett nagyobb összegű – tizenöt, illetve húsz forintos – bírság kivetése után, a gyerekek igazolatlanul és indokolatlanul nem maradnak távol az iskolától.[14] Komoly Pál pitvarosi jegyző december 15-i levelében viszont arról számolt be, hogy a szülők késedelmesen ugyan, de novembertől „kis dorgálás után pontosan járatják gyermekeiket az iskolába”.[15] Pitvaroson a jegyzői tanügyi jelentés szerint ekkor hiányzás csak kivételes esetben fordult elő, „amit a nehéz lábbeli beszerzés” okozott.

Csanád megye községei a helyi óvodák 1946/47. tanévre vonatkozó zárszámadásait 1948 januárjában küldték meg a megye közigazgatási bizottságának. Az ambrózfalvi óvoda költségvetése kétszázkilencven forint, a pitvarosié négyszáz forint volt. Egyik településen sem keletkezett maradvány vagy tartozás, így nullás egyenleggel zárták a tanévet. A csanádalberti óvoda működése azonban – valószínűleg ugyancsak a lakosságcsere mozgalmas és kisebb vagy nagyobb mértékben szinte minden családot érintő eseményei miatt – szünetelt.[16]

A fentebb bemutatott adatokból is látszik, hogy a lakosságcsere nagymértékben hatott a térség oktatási életére. Egyrészt a három vizsgált település – Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva – nemzetiségi összetétele alaposan megváltozott 1945 és 1948 között. Másrészt a második világháború utáni nyomorúság, a gazdasági és emberi veszteségek miatt a Csanád megyei óvodák és elemi iskolák – mint a tanfelügyelői jelentésekből kiderült – csak nagy nehézségek árán kezdhették meg működésüket. A szlovák nyelvű tanulók számának drasztikus csökkenése, majd az iskolák 1948. évi államosítása megváltoztatta az oktatás jellegét, valamint személyi és anyagi feltételrendszerét.[17]

Jegyzetek

[1] Jelen tanulmány „A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyében. Adatok Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva 1945 és 1949 közötti történetéhez” című szakdolgozatom egyik fejezete alapján készült.

[2] Ez az írás A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyében. Adatok Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva 1945 és 1949 közötti történetéhez (Szeged, Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet, 2007.) című szakdolgozatom egyik fejezete.

[3] A lakosságcsere nemzetközi vonatkozásairól lásd *Gulyás László* (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 355–366. old.

[4] Lásd bővebben: *Vadkerty Katalin* (1999): A belső telepítések és a lakosságcsere. Pozsony.; *Kugler József* (2000): Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest.

[5] A lakosságcsere Csanád vármegyei eseményeiről lásd: *Miklós Péter* (2007): A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szerk. Tóth István. Szeged, 2008. 93–100.

[6] Csongrád Megyei Levéltár. Pitvarosi Nemzeti Bizottság iratai. XVII. 31. 1. doboz 1945, szám nélkül.

[7] Csongrád Megyei Levéltár. Csanád vármegye közigazgatási bizottságának iratai. (a továbbiakban: CSML CSKBI) XXI. 9. a. 8. doboz 987/1947.

[8] Uo.

[9] CSML CSKBI XXI. 9. a. 8. doboz 998/1947.

[10] Uo.

[11] CSML CSKBI XXI. 9. a. 9. doboz 37/1948.

[12] CSML CSKBI XXI. 9. a. 9. doboz 36/1948.

[13] Erre néhány példa Énekes Károly királyhegyesi tanító Hencz Aurél megyei tanfelügyelőnek írt 1947. május 21-i jelentéséből: „Több iskoláskorú gyermeket a szülők elszegődtettek háztartási alkalmazottnak; csordás, kanász mellé kisegítő alkalmazottnak. A tavalyi 60%-os aszálykár folytán kénytelenek a szülők a felső tagozatba járó gyermekeiket munkára felhasználni, mert napszámost fogadni nem tudnak. […] Néhányan a hadifogságban lévő édesapa helyett az édesanya irányításával az édesapa munkáját végzik el.” CSML CSKBI XXI. 9. a. 7. doboz 644/1947.

[14] CSML CSKBI XXI. 9. a. 9. doboz 12/1948.

[15] Uo.

[16] CSML CSKBI XXI. 9. a. 9. doboz 42/1948.

[17] Vö. *Tóth Ágnes* (1998): Nemzetiségi népiskolák Magyarországon az 1943/44-es tanévben. Kecskemét.; *Rigó Józsonné* (1985): Nemzetiségeink oktatásának alakulása a Dél-Alföldön a népi demokratikus forradalom időszakában. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 9. köt. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1985. 85–92.

TÓTH ISTVÁN:*

Az alföldi szlovákok útkeresése 1918–1921

Abstract

The dissolution of the Austrian-Hungarian Monarchy (1918-1919) influenced all of the nations and national groups of the state. Our paper analyzes one segment of the issue, it presents how Slovaks living on the Alföld (Great Plain) in Tóthkomlós and Békéscsaba tried to join this process and find connection to Slovakia.

Az 1900 után újonnan aktivizálódó szlovák politikai élet viszont új arcokat, újabb generációt hozott magával.[1] Ez pedig egy újabb fajta gondolkodást is eredményezett. Ez azt is jelentette, hogy a hagyományosan politikai szervezkedések és megnyilatkozások a szlovákság érdekében a parlamenten belül is elhangoztak. A budapesti szlovákságnak már voltak civil társadalmi egyesületei. Ezek zöme a dualista korszak első éveiben alakulnak meg.

A nemzeti mozgalom felélénkülése hatott a Budapesten élő szlovák ipari és építőmunkások tömegeire. Egy új politikai irányzatot képviselő lap a Hlas (Hang) két prominens alapítója Hodža és Wagner Budapesten éltek. A szlovák értelmiség és tanulóifjúság támogatta a hlaszisták cseh-szlovák nemzeti egységet hirdető mozgalmát. Igen figyelemre méltó a 20. század első évtizedében a hlaszisták egyik csoportjának a Prúdy c. lap köré csoportosuló értelmiség tevékenysége (1909–1914).

Ugyanakkor jelentős szellemi erő forgott a Hodža alapította lapok – Slovenský Denník és a Slovenský Týždenník – körül. A megélénkülő szellemi és politikai élet képviselői közül azonban valójában csak igen kevesen vettek részt a pesti szlovákok szervezeteiben, egyesületeiben. Erre az egyesületek vezetői sokszor panaszkodtak is. Talán Ján Alojz Wagner – aki eredeti szakmáját tekintve ügyvéd, de szerkesztett lapot is és vállalkozott is – kivétel ez alól hiszen ő volt az aki az 1906-ban alakuló Budapesti Könyvnyomda és Könyvkiadói Rt.-nek (Budapeštianský kníhtlačiarský nakladateľský účastinárský spolok) az elnöki posztját elvállalja, az 1910-ben megalakuló Központi Bank (Ústredná banka) vezetőségében is részt vállal, 1904-től pedig a Bobula alapította (1872) Pomocná pokladnica (Segélyező Pénztár) vezetője. 1908–1914-ig többed magával szerkesztette a Zornička (Hajnalcsillag) c. gyermeklapot. Igen aktív személy volt. 1919-ben Csehszlovákiába távozott.

Milan Harminc ugyancsak aktív szerepet vállalt a Szlovák Egyletben, de ő már 1915-ben távozott Liptószentmiklósra.[2] Az Izák család két tagja is jeleskedett a civil mozgalomban. Miloš Ľudovít Izák az ev. egyház tanítója (a Luther-udvarban tanított) (1862–1927) valamint fia Ján Ľudovít Izák (1899–1978), aki a Szlovák Egylet titkára volt 1918-ban és az Irodalmi Szakosztály munkájába is aktívan bekapcsolódott. Apja tanítóként és karmesterként működött 1914-ig, fia korán vállalkozott az irodalmi munkásságra és a Mladé Slovensko c. (Fiatal Szlovákia) lapnak – amely Budapesten kezdett megjelenni – a budapesti képviselet vezetője volt. Igen hosszas gondolkodás után a család az Ipoly folyón az utolsó pillanatban hagyta el az országot és választotta Cseh-Szlovák Köztársaságot.[3]

Azt azonban bizton mondhatjuk, hogy a 20. század elején a budapesti szlovák politikai csoport, és az értelmiségiek vezető személyisége Milan Hodža (1878–1944) politikus, újságíró. Korán próbálkozik az írással. 1896-tól jogot tanul Budapesten. Igazából a szlavisz-

* Dr univ. Történész-muzeológus – Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

tika és a filozófia vonzza s így 1918-ban Bécsben bölcsészdoktori címet szerez. Szerkesztőségi tagja 1898–1904 között a Szakolcán megjelenő Hlas c. folyóiratnak. A Szlovák Egyletnek 1900–1904 között alelnöke, 1905-ben elnöke. Ugyanebben az évben és egy esztendővel később a szlovákok a szerbek által is lakott dél-alföldi Kölpény (Kulpín) körzetében országgyűlési képviselővé választották.[4] Így 27 évesen a magyar parlament legfiatalabb képviselője volt.

Mint lapszerkesztő a kormányzat figyelmét is felkeltette. Igaz a kormányzat figyelmébe valójában Pechány Adolf a Slovenské Noviny szerkesztője és Zsilinszky Mihály VKM államtitkár ajánlotta. Persze mint akadályozandó tevékenységet. Panaszuk Hodža ellen, hogy lapja olcsóbb, népszerűbb. Ettől kezdve ellenakciókat kívánnak szervezni ellene. Egy-kettő meg is valósul kormánypénzen. Ennek köszönhetően a lap egy év múltán megszűnt.

A fiatal, agilis Hodža nem csupán a kormányzatban talál ellenségekre, konfrontálódik a Szlovák Nemzeti Párt konzervatív szárnyával, a nagy öregekkel. Aktivitásukat, munkastílusukat, gondolkodásukat élesen kritizálja az előterjesztett 1901. évi akcióprogramjuk alapján. Érveléséből egyértelműen kiderül: új generáció elégedetlen a joviális öregek bölcsességet színlelő semmittevésével. Keményen mindenre reagálni a lehető legrövidebb időn belül, úgy, hogy kellő keménységgel szakmai érdekeket is tudjon ugyanakkor védelmezni. Ezt a véleményét ráadásul a Hlas c. folyóiratban közölte.

Megválasztását követően az Egyetértésben optimista hangvételű, a magyar demokráciában bízó cikket közöl. Erre a túrócszentmártoni nemzeti párti központ igen becsmérlően nyilatkozott.[5]

1903-ban újból lapot alapít Slovenský Týždenník címmel, majd 1910-ben a Slovenský Denník c. lapot indítja újra, s ugyanezen évben a Központi Bankot alapítja meg. 1918 novemberében és decemberében a Cseh-Szlovák Köztársaság budapesti nagykövete volt.

A szlovákok tartózkodó magatartása 1918-ban már előrevetítette, hogy az elválás nincs messze. A megoldásokon való gondolkodás, tépelődés már nem köti le őket, van egy sorkentőbb feladat: az önálló nemzeti élet berendezésének feladata. Ezért aztán az 1918. szeptember 26-án kelt Jászi levélre, amelyben a Huszadik Század hasábjain megjelenő vitához kéri fel rövid tanulmányra a nemzetiségi kérdést illetően Dula Mátét a Szlovák Nemzeti Párt elnökét, Dula ezt visszautasítja: „Most vagy soha!” mondják a megváltásra váró kisebb nemzetek. Ez a mi álláspontunk is, midőn ügyünk igazságában bízva várjuk a népek nemsokára összeülő areopagjának döntését.”

Végül a nemzetiségi kérdés tekintetében Zoch Sámuel nyilatkozik a szlovákok részéről.[6] Károlyi Mihály 1918. november 30-án ugyancsak Dula Máténak küldött táviratában, még utolsó kísérletként a túrócszentmártoni döntés előtt közvetlenül a következőket írja: *„Úgy érezzük, hogy az egész magyar nemzet lelkéből beszélünk, amikor ezekben a válságos órákban a testvéri szeretet őszinte érzett meleg szavaival fordulunk a Tót Nemzeti Tanácshoz. A magyar néptől nem választott el se gyűlölet, se érdekellentét, elválasztott csupán egy konok osztályunknak bűnös politikája, mely egyformán ártott a tót népnek és a magyar népnek. Azokért a sérelmekért amelyek a tót népet nemzeti érzésében érték nem felelős a magyar nép, ezzel nem vállal semmiféle közösséget, hanem mindent meg fog tenni, hogy bűnös osztálya gyökeresen kiirtassék. Mi azon az állásponton vagyunk, hogy minden népet megillető önrendelkezési szent joga szerint a Tót Nemzeti Tanács úgy fog határozni, amint a tót nép érdekében a legjobbnak látja, megakarjuk azonban mondani, hogy a meggyőződésünk és szent hitünk szerint a tót nép és a magyar nép egymásra van utalva, és hogy békés megegyezésben és testvéri együttműködésben kell keresnünk a szebb jövőt és a jobb életnek feltételeit és biztosítékait. Bölcs és eredményes munkát kívánunk a Tót Nemzeti Tanácsnak és sok szép , boldog , szabad jövendőt a tót népnek. Testvéri üdvözlettel a Magyar Nemzeti Tanács nevében gróf Károlyi Mihály elnök.”*

A válasz sejthető volt, de írásos nyilatkozat hiányában még joggal lehetett optimista Károlyi Mihály. Dula Máté válasza azonban hasonló finoman fogalmazott, mindemellett egyértelmű elutasítása a közös államba való maradásnak: *„Elnök Úr által kifejezett üdvözletét a Szlovák Nemzeti Tanács végrehajtó bizottsága nagy örömmel vette s őszintén viszonozza. Mai napon szól első ízben a magyar nemzet képviselete a Szlovák nemzet képviseletéhez mint testvér a testvérhez. A mi nemzeti tanácsunk a Wilson által körvonalazott és a monarchia külügyi képviselete által elismert uj nemzetközi jogi helyzetet a maga részéről is elfogadta. Ha a magyarság a Magyar Nemzeti Tanácsnak a nemzetek szabadságáról vallott felfogását magáévá teszi, nemzeteink között nemzetközi alapon létesítendő kölcsönös megértésnek lélektani feltételeit teremti meg. Szívből óhajtjuk, hogy a magyar nemzet a szabad nemzetek társaságában azt a helyet foglalja el, mely kulturális értékeinél és demokráciájának erényeinél fogva megilleti. A szabad Cseh-Szlovák nemzet a Magyar nemzetnek jó szomszédja és testvére óhajt lenni. Dula Máté a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke.”* [7]

Az alföldi szlovákok hasonlóképpen táviratokat váltva a túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanáccsal, így részben tisztában voltak a politikai helyzettel, csak egyenlőre zavart keltett bennük az a tény, hogy az alföldi szlovákok semmiképpen nem tudnak az új Cseh-Szlovák Köztársasághoz csatlakozni.

1918. november 10-én kelt jegyzőkönyv szerint a Novi Sad-on megalakult bácskai és szerémségi szlovákok Szlovák Nemzeti Tanácsa sajnálkozását fejezte ki, hogy a nemzettesthez nem tartozhatnak. Ígérik azonban, hogy megmaradnak mindig is szlováknak. Erre a nemzeti azonosságra alapozva szeretnének állandó kapcsolatot tartani a szlovák anyaföldd el és nemzeti életével. Kérik az anyanemzet jóindulatát és szeretetét irányukba, mint a távolba szakadt gyermekek, de biztosítják, hogy az bízhat odaadó hűségükben.

1918 november 21-én a Szlovák Nemzeti Tanács Túrócszentmártonból válaszolt. Köszönik a csatlakozást, de kérik fogjanak össze a többi alföldi nyelvsziget szlovákjaival s alakítsák meg az Alföldi Szlovákok Központi Nemzeti Tanácsát.

Ugyancsak 1918 november 10-én a Novi Sadon működő Szerb Nemzeti Tanácshoz is küldtek táviratot, melyben az hangsúlyozták, hogy minden igaz törekvésükben segítségükre kívánnak lenni. Itt, ebben a testvéri „ölelésben” kívánják jobb, szebb nemzeti életük jövőjét megtalálni.[8]

A Nagylaki Szlovák Nemzeti Tanács 1918 november 28-án reagál a Slovensky Denník-ben közölt cikkre, hogy csodálkozással értesültek arról, hogy a Prágában összeülő Nemzetgyűlésben nincsenek képviselőik, holott ők – a Marostól Északra lakó szlovákok – mintegy 250 000 főt tesznek ki. Közlik még, hogy a megszálló szerb csapatok vezetője Aradon nagy érdeklődést tanúsított irányukba, s arra buzdította őket, nyilatkozzanak úgy, hogy Szerbiához csatlakoznak, hiszen jobb nekik is egy testvéri néphez tartozni, mint egy idegenhez. Továbbá örülnének, ha képviselőik, Suchánsky Juraj Nagylakról valamint Beňo Ondrej Tótkomlósról részt vehetnének mégis ezen a Nemzetgyűlésen.[9]

Erről – az állandó mozgásban lévő, képlékeny – helyzetről tanúskodik Hrdlička Lajos ismeretlen vezetéknevű Lajos barátjához írt levele (1919 .I .2.) is. Alátámasztja, hogy a Nemzeti Tanács (Nagylak) csatlakozott az Alföldi Szlovákok Nemzeti Tanácsához és két tagot küldött a központi vezetésébe – Francisci Mihály tanárt, Beňo Andrást Tótkomlósról. A Tótkomlósi Nemzeti Tanácsot „magyarón”-nak minősítette, mivel a korábbi döntését megváltoztatta.

1919. január 2-re összehívott népgyűlésen – amelyet egy dr. Szabó nevezetű hívott össze, aki egyébként Jászi megbízottja – a Nemzeti Tanács egyes tagjai kihasználva a népgyűlést meg akarták változtatni a korábbi döntést. Azért akarták a korábbi döntést megváltoztatni, mert tudomásukra jutott, hogy az Alföldi Szlovákok Nemzeti Tanácsa Novi Sadon a Szerb királysághoz való tartozás mellett nyilatkozott. Hrdlička és Beňo itt úgy érezték

határozottan vissza kell utasítani ezt a hazugságot s hivatkoztak annak programjára. A programmal egyébként – szerinte – a népgyűlés többsége egyetértett. Azonban igen fontosnak tartaná, ha községen kívüli és világi emberek, mint a barátja is, leutaznának, hitelesebbek lennének az emberek előtt. A szlovák műsoros esten tartott előadását a demokráciáról eredményesnek vélte, s az estet erkölcsileg és anyagilag is sikeresnek tartotta.

Megtudjuk leveléből, hogy dr. Chrenka Emil aki Nagybánhegyesen rendelkezett örökölt földdel, Budapesten élt, a levél írás napján ugyancsak Tótkomlóson volt, azt mondta, tegyenek a szervezetük nevébe valami szocializmustól „gőzölgőt" s máris áttörik az akadályokat. Chrenkától azt tudja még meg, hogy Tótkomlóst és térségét a románoknak ítélték oda. Ezt látszott alátámasztani az a tény is, hogy a megszállást a román csapatok kapták feladatul. Megjegyzi továbbá, hogy a szerbek Nagylakról kivonultak.

Ugyancsak egy terjedelmes levélben, részletesen beszámol az 1918 novemberi eseményekről. A hazatérő felfegyverzett katonák november 1-jén érkeztek vonattal, gépkocsikkal Tótkomlósra. Nagy felfordulást okoztak. Céltalanul össze-vissza lövöldözni kezdtek, majd miután az egyik illuminált állapotban lévő katonát a kereskedő (éppen zsidó származású – Tótkomlóson mind a 16 kereskedő egyébként zsidó származású volt) nem akarta kiszolgálni cigarettával, elszabadult a pokol. Másnap reggel 9–10 órakor ért csak véget. Csak egyetlen egy kereskedő boltja maradt épségben: a péké.

Mindez természetesen nem maradt következmény nélkül. A Békéscsabán lévő központ az esetről értesülve kivizsgálást rendelt el, s az 1919. január 7-re megszervezte a karhatalmat, amelynek feladata volt Tótkomlós és környékén rendet tenni, valamint a sérelmek kivizsgálása után a tetteseket, bűnösöket elfogni.[10]

Egyébként valószínű, hogy személyes részese, szemtanúja volt az eseményeknek Hrdlička, mert olyan részletességgel számol be azokról, hogy azt csak egy jelenlévő tudta megfogalmazni. Személyes beszámolója teljesen megegyezik a levéltárakban fellelhető iratok tartalmával, csupán egy-két számára fontos részlettel több.

1920. október 9-én ugyancsak Hrdlička a Szlovákia teljhatalmú miniszterének kinevezett dr. Vavro Šrobárnak 8 oldalas, saját kézzel írott levelében a viszontagságos, bizonytalansággal teli időket összefoglalja. Mindezt már Pozsonyban az emigrációban teszi, s két emigráns társa Kutlík János és Rimavsky István, mint az oroszországi csehszlovák katonai légió tagjai is aláírták. Ebben arra kérték, hogy a magyar kormányzatnál lépjen közbe a Magyarországon maradt birtokok tulajdonjogának biztosítása, valamint a letartóztatott exponált szlovákok szabadon bocsátása érdekében. A levél kronologikusan felsorolva az eseményeket, bizonyítja, hogy megfelelő hiteles és naprakész információik nem voltak az alföldi szlovákoknak és vezető személyiségeinek sem a béketárgyalások állásáról, sem az általános helyzetről. Így csapódtak egyszer Szerbia felé, majd önálló köztársaságként és anélkül Romániához. Míg végül a béketárgyalások Magyarország fennhatósága alatt hagyták településeik területét, ami egyet jelentett az exponált személyek azonnali emigrációjával.[11] *(Lásd a 1.sz. mellékletet az exponált személyek egyik csoportjáról.)*

Jegyzetek

[1] A magyar–szlovák viszonyról lásd *Gulyás László* (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő. című könyvének „A szlovák–magyar viszony vázlata 1914-ig" című alfejezetét, 97–124. old.

[2] *Szarka László* (1998): Pest és Buda mint a szlovákok politikai központja In.: A budapesti szlovákok kulturális öröksége Bp. 1998. 197–205.old.; *Kovács Anna* (2002): A budapesti szlovákok egyesületei és közösségi élete a dualizmus korában Bp. 2002. PhD dolgozat kézirata. 112–132. old.

[3] *Kovács Anna* (2002): 123–124. o.; Slovesnký Biografický Slovník II. k. (E-J) Martin, 1987. 501. old.; LAMS (Literárny archív Matice Slovenskej – Matica Slovenská Irodalmi Archívuma) – Martin – C 1366 – Sl. Spolok; Spoločnosť Bp. 1918 ősze.

[4] Dolnozemský Slovák III. évf. 1905. jan. 15. 1.old., 1905. febr. 15. 12. o., 1906. május 15. 35–36. old.

[5] *Kemény G. Gábor:* Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (Iratok…) III. k. 105–109. old., 151. o., 156. old.; Uő.: Iratok IV. k. 1905. 538–545. old.

[6] LAMS – Martin. Jászi – Dula M-hez 94 J 32- Bp. 1918. IX. 26.; Dula M. – Jászi O-nak – 94 K 33 – Martin 1918. okt. 19.

[7] LAMS – Martin – Károlyi Mihály levele Dula Mátéhoz – 1918. október. 30. 94 B 43; Dula Máté levele Károlyi Mihálynak(Gépelt és kéziratos változat együtt.)

[8] LAMS – Martin – Slovenská Národná Rada Dolnozemských Slovákov – SNR Turč. sv. Martin – 1918. nov. 10. 94 H 52, 94 H 53, SNR – Slovenskej Národnej Rady v NovomSade 1918. nov. 21. 94 I 46.

[9] LAMS – Martin – 94 F52.

[10] LAMS – Martin – Hrdlička L. levele ismeretlen vezetéknevű Lajo barátjához. 94 L 35 – (6 gépelt oldal); *Szincsok György:* A két világháború kora legfontosabb helyi történései 1914–1945. In.: Tótkomlós története 1996. 191–197. o.; BmL – Orosházi járás főszolg. ir. 7236/1920, 89/1924.; BmL – Bvm alisp. ir. 26491/1921. alisp.

[11] ŠÚA – Állami Központi Levéltár – Br. – Pozsony – f. MPS. kr. 16. i. č. 339. sign. XIV. prez.

1. sz. melléklet: A Csehszlovák Légió tagjai az alföldi szlovák településekről

Pitvaros: Andrej Križiko ml. /P. 1891. Nov. 12. – légionárius, későbbi jegyző; Štefan Lovci légionárius.

Szarvas: Légionáriusok: Juraj Brlaš, Ján Petrovič, Ján Rybársky, Pavol Feldy, ev.; kat. Štefan Klembovszky, Michal Bancala, Michal Karač.

Čaba (Csaba): Légionáriusok: Pavol Debrovszky, Matej Eršijak, Štefan Fabis, Ondrej Gajdáč, Michal Hudec, Matej Knihár, Ján Kováč, Adam Kudlák, Pavol Korytár, Ján Kováč, Juraj Lukoviczky, Ján Mejliš, Ján Meliš, Pavol Mikľa, Ján Muzrič, Ján Ondrejčik, Ján Petrovsky, Pavol Šajben, Pavol Valent, Matej Valkus, Michal Zlovsky, Ján Vlčko.

Tótkomlós: Légionáriusok: Ján Bockaj, Pavol Danko, Juraj Hnilica, Ján Kulík (1878 – tiszt), Pavol Keysa, Ján Povážay, Štefan Rimavsky (1884–1943 – földműves), Štefan Pavlik, Pavol Gazar, Pavol Matajs, Ján Kucik, Pavol Krnáč.

Slávik, Michal: Slovenský národovci do r. 1918. 1945. 145–146 p., 232 p., 248 p., 255 p.

SARNYAI CSABA MÁTÉ:*

Az erdélyi világi katolikusok helyzetértékelése az impériumváltás után (1921)[1]

Abstract

The Transylvanian secular Catholics' evaluation of the situation after the change of empire (1921)

As a response to the Rumanian concordat proposal, the Transylvanian Catholics turned to the Holy See with a memorandum in 1921. They disagreed with the concordat in many respects, therefore, they turned to the Pope. In their memorandum they revealed the state of the Transylvanian Catholic Church and community. We wish to present and analyse this document, and thus give you an insight into the impacts of the conditions which were slowly becoming stable after the change of empire on the life and religious and church days of the Transylvanian Hungarian Catholics. Finally, in our study we briefly sum up what has been realized in practice and what has been left unaccomplished from the efforts and demands expressed in the memorandum.

1. Bevezetés

A román konkordátum-javaslatra válaszul az erdélyi katolikusok memorandumban fordultak a Szentszékhez 1921-ben. Számos ponton nem értettek azzal egyet, ezért fordultak a pápához. Memorandumukban feltárták az erdélyi katolikus egyház és közösség állapotát. Ezt a dokumentumot kívánjuk bemutatni, elemezni, ezáltal némileg képet adni az impériumváltás után lassan stabilizálódó viszonyoknak az erdélyi magyar katolikusság életére, vallási, egyházi mindennapjaira tett hatásairól. Végül kitekintésünkben röviden áttekintjük mi valósult meg a gyakorlatban, illetve inkább maradt csupán papíron a Memorandumban megfogalmazott törekvésekből és igényekből.

2. A memorandum

Maga a memorandum három jól elkülöníthető részből áll.[2] Az első a Szentatya, XV. Benedek, korban szokásos megszólítása. A számunkra igazán lényeges szakasz a második. Ezen belül nyolc pontban foglalják össze a levél írói kéréseiket és azok indoklását. Végül a befejezésben, az illő záró formula előtt, még egyszer összegzik az egyházukat veszélyeztető állami törekvéseket.

A dokumentum elején a szerzők elismerik, hogy a Szentatyát nem csak egy egyházmegye, hanem az egész világegyház gondjai terhelik, különösen igaz ez a világégés utáni viszonyok közepette. Ugyanakkor bíznak abban, hogy kérésük meghallgatásra talál. Hisz hazájuk Magyarország, és különösen Erdély, neve a történelemben összeforrott a nyugati kereszténység és civilizáció védelmével.

A kifejtés első pontjában a magyar történelem és a pápák kapcsolatát tárták fel. A sort IX. Gergellyel kezdik, aki 1241-ben a tatár támadás idején az egész keresztény világot támogatásra szólította. Nagy Lajos a környező országok eretnekei ellen vette fel a harcot.

* Egyetemi docens, PhD – Károli Gáspár Református Egyetem.

A XV. század pápái is rendszeresen segítették a Hunyadiak török ellenes harcait. A török időkben sem apadt el a pápai támogatás. Különösen így volt ez Buda visszafoglalása és a török kiűzése kapcsán. Erdélyben VIII. Kelemen pedig sok anyagi áldozatot hozott. Külön megemlékeznek Malaspina pápai nuncius tevékenységéről Vitéz Mihály havasalföldi vajda1599-es támadása idején. A történelmi példák alapján bíznak abban, hogy most se hagyja magára Erdély katolikus népét az egyház.

A memorandum második pontjában a világháború utáni „szörnyű időket" mutatják be. Mindenek előtt azt sérelmezik, hogy Wilson, amerikai elnök, 1918-ban közzétett 14 pontját nem tartják be. Különösen vonatkozik ez azokra a részekre, amelyekben azt taglalja, hogy a háború alatt felmerült területi kérdéseket az ott élő lakosság javára, és nem kizárólag a győztes felek érdekében kell megoldani. Erdélybe román csapatok vonultak be, és a nagyszebeni Román Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) vette át a hatalmat. Ez a testület megpróbálta a Szentszék és a magyar egyházmegyék érintkezését meggátolni. Megemlítik, hogy Majláth Gusztáv Károly püspököt a román hatóságok rendszeresen zaklatták, letartóztatták, illetve számos papját is bebörtönözték. A forrás szerint vád és ítélet nélkül a hívek ezreit hurcolták el, sokakat halálra botoztak vagy agyonlőttek. Az erdélyi egyházi vezetők óvást is emeltek a jogtalanságok miatt a nagyszebeni Kormányzótanácsnál. Hiába hivatkoztak az 1918. december 1-jén tartott gyulafehérvári román népgyűlés döntéseire. A határozatok III. szakaszának 1. és 2. és 4. pontja a következőt mondta ki: *„1. Teljes nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebléből választott egyének által. 2. Egyenlő jog és teljes autonóm felekezeti szabadság az állam összes felekezetei számára. 4. Korlátlan sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadság; minden emberi gondolat szabad terjesztése"* [3]

Az erdélyiekben némi remény támadt, amikor 1919. december 9-én Párizsban a szövetséges hatalmak és Románia kisebbségi egyezményt kötött, amely a Magyarországtól elszakított egyházak helyzetét is élhetőbbé tette volna. „Minden román állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbözőség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi. Vallási, hitbeli vagy felekezeti különbség a polgári és politikai jogok élvezete, így nevezetesen: nyilvános állások, hivatalok és méltóságok elnyerése vagy a különféle foglalkozások és iparok gyakorlása tekintetében egyetlen román állampolgárra sem lehet hátrányos."[4] – áll a dokumentumban. Ezeket a cikkelyeket a román közigazgatás tudatosan nem tartja be.

A román kormány konkordátumot készül kötni a Szentszékkel. Ez jelentősen befolyásolná a főként magyar ajkú erdélyi katolikusság helyzetét. Ez a szándék és a szerződéstervezet az érintettek tudomására jutott. A benne foglaltak azonban kevéssé találkoznak a memorandum aláírói által képviseltek valódi érdekeivel. Éppen azért fordulnak Krisztus földi helytartójához, hogy hallja meg hangjukat, és fontolja meg javaslataikat.

A harmadik pontban arra térnek ki, hogy hogyan kívánja a román hatalom a fennhatósága alatt álló területeken a katolikus egyház szervezetét átalakítani. A bukaresti latin érsekség alá tartozna a jászvásári és a czernowitzi püspökség. A nagyváradi püspökséget megszüntetnék, a hívek a csanádi püspökség fennhatósága alá kerülnének. A szatmári püspökséget szintúgy fel akarják számolni a juris dictioja alá tartozókat pedig az erdélyi egyházmegyéhez csatolnának. A csanádi és az erdélyi egyházmegyét kivennék a kalocsai érseki egyháztartományából.

Az erdélyi katolikusok tudják, hogy az egyházkormányzati rendezésben egyházjogi okokból nem lehet döntő szavuk, de az őket érintő új egyházi rendezés ellen fel emelik a szavukat. Sérelmezik, hogy több százéves egyházi szervezetet készül felrúgni az új hatalom. Már az is sokat árthatna, hogy a csanádi és az erdélyi egyházmegye elkerül a kalocsai érseki tartományból, hiszen annak bírósága pártatlan fórumot jelentett a híveknek. A legfőbb panaszuk azonban a nagyváradi és a szatmári püspökség megszüntetése. E két egyházmegye nagy múltra tekint vissza, az előbbit Szent László alapította 1080-ban, a máso-

dikat pedig 1804-ben hozták létre. Nem csupán a történelmi múlt okán tiltakoznak ez ellen a javaslat ellen, hanem az egyházi adminisztráció nehézkessé válása miatt is. Magyar területről több mint egymillió katolikus került Romániához, ők nagy területen szétszórva élnek. A tervezet szerint a sok hívőt csak két püspök kormányozná. Ez szemben állna a Szentszék 343. kánonjában előírtakkal, amely az adminisztráció egyszerűsítése és a vizitációk hatékonysága érdekében megosztja a túlságosan népes egyházmegyéket.

A memorandum írói szerint az eredeti állapotok fenntartására azért is szükség lenne, mivel a katolikusok száma egyre jobban fog nőni, hiába is próbálja majd ezt megakadályozni a román hatalom. Sérelmesnek tartják azt is, hogy amíg a két fent említett püspökség megszűnik, addig Szuczavában a kevés bukovinai ruthén hívő számára egy ruthén püspökséget alapítanak, míg Bukarestben görög katolikus érsekséget állítanak fel, annak ellenére, hogy a fennhatósága alá tartozó hívek a Kárpátokon innen élnek is. Ugyanakkor azt is jelzik a római katolikus hívők, hogy mivel magyar és cseh uralom alá is esik a két említett egyházmegye területe, így Románia egyedül nem jogosult egyoldalú szerződést kötni ezekre vonatkozólag Rómával.

A következő pontban a püspökválasztás módjának tervezett megváltoztatása ellen tiltakoznak. A görög katolikus szertartású főpapokat az illetékes egyházmegyei zsinat választaná, a Szentszéknek csak a megerősítés maradna. A XVII. századtól az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltése a Római Katolikus Status, a római katolikus autonómia közreműködésével történt. Az autonómia jelöltjei voltak például: Antalfi János vagy Rudnay Sándor. Az adott pillanatban a főkegyúri jog nem gyakoroltatik, ezért nemcsak az erdélyi püspökség autonómiának kellene újraélednie, hanem a többi romániai katolikus egyházmegye tervbe vett autonómiájának jogai között is szerepeltetni kell a püspökjelölés jogát. „Méltányosnak úgy találnák, hogy a püspökjelölést, az arra alkalmas egyházmegyei bizottságok, melyek a papság és a laikusok 24 tagú állandó testületéből állnak, abszolút szótöbbséggel hármas kandidáció formájában ejtsék meg az Apostoli Szentszék előtt.”[5]

Így a katolikus hívek nem vesztik el azt jogukat, hogy főpásztorukat ők javasolják Romániának. Hiszen az érintettek tudják a legjobban, kik lennének a legalkalmasabbak az egyházmegye vezetésére, kik ismerik legjobban a nyelvüket, szükségleteiket. Megemlítik a memorandum szerzői, hogy nem szeretnének olyan helyzetbe kerülni, mint Moldvában és Havasalföldön élő katolikus hitsorsosaik, akiknek 80%-a magyar ugyan, de már olyan főpásztoruk van, aki magyarul sem tud, elrománosították a templomaikat, számuk pedig egyre jobban fogy.

Az ötödik pontban a katolikus egyházi és alapítványi birtokok kisajátításáról esik szó. A román konkordátum javaslat szerint a katolikus egyház és annak módosabb hívei lényegében földönfutóvá válnának. Már korábban, 1918-ban román forradalmárok fosztogatták az egyházi és alapítványi birtokokat. 1919-től pedig az egyházi, alapítványi és földesúri ingatlanokat csekély összegekért, holdankét 10–80 koronáért kényszerbérletek céljaira parcellázták fel. Ezekhez azonban római katolikus magyarok nem juthattak hozzá csak többségében ortodox románok. Az új, 1921-es agrártörvény szerint pedig holdankét 300–500 leiről szóló 5%-kal kamatozó hitellevelet kap a birtokos, ami a drágaság miatt igen kevés, megélni lehetetlen belőle. Ez az írók szerint nem földreform, hanem a katolikus magyarság ellehetetlenítése. Kérik XV. Benedeket, hogy próbálja ezt megakadályozni, vagy legalább arra rávenni a román illetékeseket, hogy a felosztásra kerülő katolikus egyházi javak csak az illető egyházmegyék földnélküli római katolikus hívei között legyenek szétosztva.

A hatodik pontban az oktatásüggyel foglalkoznak. Rámutatnak, hogy hiányzik a román javaslatból az új katolikus iskolák alapításának joga, amit már a párizsi konvenció is kimond. Kifogásolják, hogy csak az erdélyi és a szomszédos részek katolikus iskoláiról esik szó, és nem az összes kisebbségi iskolákról. Nem biztosítja továbbá a román javaslat az oktatás nyelvének szabadságát, amit már 1868-as magyar kisebbségi törvény biztosított a román iskoláknak a magyar állam akkori területén.

Az állami iskolák tanulmányi rendjéről se szól semmit a román konkordátum-javaslat, csupán általánosságban fogalmazza meg a katolikus egyházi iskolák igazgatási jogát és saját nyelvük használatát. Az a román követelés, hogy az állami iskolák tanulmányi rendjéhez alkalmazkodjanak a katolikusok iskolái is, azért sem elfogadható, mert ezzel a hagyományosan magas színtről visszaesne az iskolák művelődési színvonala. A párizsi konvenció 10. cikkelye csak annyit mond ki, hogy biztosítani kell a román nyelv tanítását, de mást nem, azaz a magyar, mint oktatási nyelv szabad használata megilleti a magyar iskolákat. Itt kell megemlíteni, hogy a korábban említett 1868-as nemzetiségi törvény értelmében az akkor többségi magyar nyelvet még tantárgyként sem kellett oktatni.

Sérelmes a katolikus magyarságnak az is, hogy a javaslat értelmében nem kapnak a magyar iskolák éves államsegélyt sem. A háború előtt a román iskolák részesültek államsegélyben, pedig a románság az adott időszakban jóval kevesebb adót fizetett be, mint a román impérium alá került magyarság. Azt, hogy az államsegély nem Románia belügye, a párizsi konvenció 10. cikkelye is mutatja. Eszerint a vallási kisebbségek a nevelési célokra az évi költségvetés terhére kapjanak segélyt. Aggodalmas továbbá, hogy a román kormány nem törekszik arra, sőt kifejezetten akadályozni igyekszik azt, hogy katolikus diákokat katolikus tanárok tanítsanak. Még a kántorjelöltek sem tanulhatnak magyar énekeket, hogy később a magyar híveknek magyarul énekelhessenek.

Ebben a pontban igyekeznek cáfolni azt az Erdély Romániához csatolását igazolni akaró román történelmi tévedést, amit a mai kor dákó-román kontinuitás néven emleget. Vagyis, hogy a román hivatalos propaganda állításával ellentétben, itt semmilyen visszacsatolásról nincs szó, mivel sohasem volt román fennhatóság alatt Erdély. Azt a gyakran emlegetett érvet, hogy már 1599-ben Mihály vajdának Erdély lakossága alattvalói eskült tett volna, azzal utasítják el, hogy amennyiben ez egyáltalában megtörtént volna, akkor is csak a magyar király helytartójának, és nem a havasalföldi vajdának szólhatott volna az eskü.

A hetedik pontban kérik a pápát, hogy az erdélyi katolikus autonómiát vegye védelmébe. Ez az intézmény akkor alakult ki, amikor a protestánsok többségben voltak Erdélyben, és a katolikus egyház léte veszélyben forgott. Ezt az autonómiát biztosította az 1918-as gyulafehérvári román népgyűlés és a párizsi konvenció 11. cikkelye is. Az erdélyi katolikus autonómiának van századok óta vagyona is, mely 27 293 hold szántó, erdő és legelő. Ebből a vagyonból építettek templomot, hajlékot a plébánosoknak, iskolákat, javadalmaztak belőle lelkészeket, tanítókat, oktattak belőle diákokat. Az ingatlanok túlnyomó részét 1919-ben kényszerbérletre parcellázták a románok, most pedig a kisajátítás van soron.

A nyolcadik pontban azokat a problémákat összegzik az erdélyi katolikusok képviselői, amik a román konkordátum javaslatból szerintük kimaradtak. Ilyen a katolikus szervezetek egyesülési, gyülekezési, tanácskozási és döntéshozatali jogának elismerésére, vagy az istentiszteletek rendjét a román hatóságok beavatkozásaitól védő rész hiánya. Nincs szó a templomépítés, díszítés, restauráció szabadságáról sem. Nélkülözniük kell a sajtótermékek írását és behozatalát engedélyező cikkelyt is. A katolikus sajtótermékek de facto ki vannak tiltva Erdélyből, míg például bolsevista lap, az Új Ember, megjelenhet. Nincs biztosítva az a joguk sem, hogy a külföldi katolikus szervezetekkel érintkezhessenek, vagy tagjaikká válhassanak. Nem említi a javaslat a vegyes rítusú házasságkötésre vonatkozó vitás kérdéseket sem. Mindezeken túl nem szól a tervezet a római katolikus vallásra való szabad áttérés jogának biztosításáról sem. Sem a katolikus egyházi személyek adózási immunitásának elvét sem a katolikus intézményeket, könyvtárakat, múzeumokat, temetőket, alapítványokat érintő 1918 előtt élvezett adókedvezményeket nem említi a tervezet. Végül az örmény és a görög–magyar szertartású gyülekezetek jogait se biztosítja ez a konkordátum-javaslat.

A memorandum záró része összegzi az erdélyi katolikusság impérium váltás utáni sérelmeit. Az új hatalom nem védi a katolikus iskolák szabadságát, sőt korlátozza azt, nem

tiszteli az egyház birtokjogát és közvetlenül is sanyargatja a katolikusokat. A román állam, illetve hatóságok, tevékenysége nincsenek összhangban sem az egyetemes egyház törvénykönyvének számos cikkelyével, sem a párizsi konvenció említett passzusaival, de még az 1918 decemberi gyulafehérvári román népgyűlés határozataival sem. Hisz az utóbbi két dokumentumban ígértek olyan alapvető vallási, nyelvi, oktatási és tulajdoni szabadságot garantáló jogokat, amelyekre az erdélyi katolikusok a fenti pontokban hivatkoztak. A gyakorlatban azonban az ígéretek teljesítése elmaradt.

A befejezésben újra megszólítják a pápát, kérik segítsen megvédeni egyházukat a román ortodox egyház és állam fokozódó elnyomásától.

3. Kitekintés

Összességében tehát elmondható, hogy a román konkordátum-javaslat kifejezetten hátrányosan érintette a magyar katolikus közösséget, olyan törekvéseket láthatunk benne, amelyek szemben állnak a történelemi hagyományokkal, sőt az 1918-as gyulafehérvári pontokkal és az 1919-es kisebbségi szerződéssel is.

A két fent hivatkozott dokumentum, mint láttuk, teljes vallásszabadságot és belső autonómiát ígért minden egyháznak, így a római katulikusnak is. Itt kell megjegyeznünk, hogy a korábbit, az első pontot kivéve, törvénybe sem iktatták, az utóbbi pedig bekerült ugyan a román corpus jurisba 1920-ban, de a mindennapi gyakorlatban sohasem alkalmazták.

Az 1923-as alkotmány már mást mond. Nem kis ellentmondást jelez, hogy egyfelől az összes vallásfelekezeteknek egyenlő szabadságot és védelmet biztosít, másrészt viszont kijelenti, hogy az ortodox egyház az uralkodó egyház a Romániában, a görög-katolikus egyháznak pedig „*elsőbbsége van a többi felekezetek előtt*.”[6]

A román ortodox egyház szervezetéről szóló 1925-ös törvény[7] úgy fogalmaz, hogy az ortodox egyház román egyház, amely uralkodó helyzetű az országban ortodox egyház jelentős földbirtokokat is kapott, sőt – más kedvezmények mellett – a többi egyházakhoz képest nagy előnyt jelentett a számukra, hogy az államsegélyt elsődlegesen a hívek száma alapján adták.

Az egyházak jogviszonyait a következő lépésben az 1928/1093. sz. vallásügyi törvény szabályozta. Itt már teljesen egyértelmű az egyházak és felekezetek közti, az erdélyi magyar hívekre kifejezetten hátrányos megkülönböztetés. Az egyházaknak öt csoportja különül el: az uralkodó ortodox egyház:, az elsőbbséggel rendelkező görög katolikus egyház. A magyar ajkú lakosság többségét magukban foglaló történelmi egyházak csoportja a következő a hierarchiában: idetartoznak a (latin, rutén, görög, és örmény szertartású) katolikus, a református, az evangélikus, az unitárius, az örmény és a zsidó egyházak. Ezt követi az elismert felekezetként egyedül számontartott baptista egyház. Végül a sort az el nem ismert felekezetek, nazarénusok, adventisták zárják.

Az 1921-ben újként aposztrofált agrártörvény gyakorlati következményeként az erdélyi római katolikus egyház 290 507 hold birtokából 13 040 hold maradt meg, azaz csupán 4,5%. Tudnunk kell, hogy itt az egyház oktatást szolgáló birtokairól is szó volt. Ráadásul a földek megváltási árát az 1908–1913-as időszak átlag árából számították ki, ami a háború utáni infláció miatt a tényleges értéknek alig 5%-át tette ki.

1920-tól egy olyan programot indított el a kormány, melynek céljául a román állami iskolák számának növelését és a felekezeti iskolák számának csökkentését tűzte ki. Csak a régi magyar felekezeti középiskolák kaptak államsegélyt. Az 1918 után létesített új egyházi intézmények nem. Megindult a felekezeti iskolák államosítása. A román egyházi iskolák után a magyar felekezeti intézmények számának erőszakos csökkentése következett. Az

államsegély megtagadása miatt szűntek meg a kisebb települések felekezeti iskolái, helyükbe kizárólag román tannyelvű állami tanintézetek létesültek. Ahol az „önkéntesség" látszatát sem sikerült fenntartani, ott nyers erőszakot alkalmaztak. A nyíltan magyar ellenes Onisifor Ghibu szerint 1919–1924 között összesen 8076 magyar tanügyi intézetet zárt be, tiltott el a működésétől vagy fosztott meg nyilvánossági jogától a román kormányzat.[8]

A végül hosszas viták és halogatások után 1927. május 10-én aláírt Konkordátum[9] (amit a román törvényhozás csak az 1929. június 13-án cikkelyezett be) az erdélyi és az új államhatár menti püspökségeket az eredeti román állami szándéknak megfelelően a bukaresti római katolikus érsek fennhatósága alá rendelte. Ellentételezésként a Vatikán nem szüntette meg a váradi és csanádi (temesvári) egyházmegyéket. Az előbbit azonban egybeolvasztotta a szatmárival és engedélyezte az ötödik román görög katolikus püspökség felállítását. Így a görög és római katolikus püspökökből alakult tanácsban a román (görög-katolikus) püspökök kerültek többségbe. A magyar katolikusok birtokában levő állampapírokból ún. Patrimonium Sacrumot szerveztek, amelyet a konkordátum szerint a görög és római katolikusok közösen kezeltek. Így a magyar vagyon fölött is a románoknak lett a döntés joga.[10]

A konkordátumban elért eredményekkel egyes román szélsőséges politikai körök még így is elégedetlenek voltak.

A konkordátum nem rendezte az Erdélyi Római Katolikus Státus, az autonómia működésének kérdését.[11] Az intézmény elleni támadások tovább erősödtek. A román kormány külön tárgyalásokat folytatott ennek kapcsán a Szentszékkel. Ennek eredményeként született egy un. Accord (Római Egyezmény). Ennek értelmében, az erdélyi Római Katolikus Státus megszűnt, és helyét a gyulafehérvári római katolikus püspökség Egyházmegyei Tanácsa foglalta el. Vagyona a gyulafehérvári egyházmegye kezelésébe került, jövedelmét vallásos, iskolai és nevelési célokra kellett ugyan felhasználni, de a bukaresti érsek felügyelete és a román állam ellenőrzése mellett.

Jegyzetek

[1] A kutatásokat az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok Posztdoktori Ösztöndíja (Pályázatszám: PD 76004 2008.) támogatta.

[2] Az erdélyi világi katolikusok memoranduma (1921): Az erdélyi világi katolikusok memoranduma az Apostoli Szentszékhez. In.: A román konkordátum-javaslat 1921. 84–104 .old.

[3] Az erdélyi világi katolikusok memoranduma 1921. 92. old.

[4] *Nagy Lajos* (1944): A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár. 227–229. old.

[5] *Nagy Lajos* (1944): 102–103. old.

[6] *Balogh Júlia* (1996): Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928. Püski, Budapest. 42. old.

[7] Szövegét – az eredeti francia és román nyelvből fordítva – közli az 1929. június 16-i Magyar Kisebbség, a 473–478. old.

[8] *Pál Gábor:* Konkordátum és a katholikus magyarság. In: Magyar Kisebbség 1928. 18. sz. (szeptember 16.) 690–691. old.

[9] A IX. cikk felsorolja azokat az egyházi szerveket, amelyeknek jogi személyiségük van, ezek között azonban nem említi a Státust.

[10] A római tárgyalások kínos jelenetekkel zajlottak, a románok igyekeztek teljes mértékben kizárni a két magyar delegátust (Gyárfás Elemért és Balázs Andrást) a tárgyalásokból. Amikor az Egyezményt szövegét Balázs megismerte, sírva fakadt… Lásd *Bíró Sándor* (2002): Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 326. old.

[11] *Nagy Lajos* (1944): 227–229. old.

VINCZE GÁBOR:*

Magyar egyetemalapítási kísérlet Kolozsváron 1920-ban

Abstract

On the 24th of December in 1918 the Romanian army marched in the capital of Transylvania, Kolozsvár/Cluj - inhabited mostly by Hungarians – without any resistance. The military occupation was followed by the "takeover" of the Hungarian administration, which meant making it Romanian. The Hungarian Royal University of Ferencz József could not avoid its destiny, either: it was expropriated by military force on the 12th of May, in 1919. As the Transylvanian Hungarian remained without any independent institution of higher education, a plan occurred about foundation of an "Ecumenistic" – operated by the historical Transylvanian Hungarian Churches – university in the spring of 1920 – before signing the Trianon Treaty. This plan has failed due to the rigid resistance of the Romanian authorities, so a Reformed Teachers' Training College was founded in the autumn of 1920. This College – also due to the chauvinist Romanian authorities – could operate only for one year.

Bevezetés

Mint (talán) közismert, 1919. május 12-én katonai karhatalom igénybevételével kiűzték a magyar tanárokat, és hallgatókat a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem falai közül.[1] Az év második felében a professzori kar tagjainak majdnem a felét (köztük a prorektort, Schneller István és az Egyetemi Tanács egy részét) kiutasították/kiüldözték Kolozsvárról. November végére eldőlt, hogy a bezáratott kolozsvári magyar egyetem ideiglenesen Budán fog tovább működni, de amilyen hamar csak lehet, leköltözik Szegedre, és a professzorok ott folytatják majd tovább az oktató-nevelő munkájukat, tudományos tevékenységüket – mindaddig, míg vissza nem térhetnek eredeti székhelyükre, Kolozsvárra.

Erről az elképzelésről a Kolozsváron maradt egyetemi vezetőség csak egy becsempészett budapesti lapból értesültek, és nagyon megdöbbentette őket az események eme fordulata. Kolosváry Bálint rektor a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Haller Istvánnak küldött december 15-i felterjesztésében az egyetemi tanács nevében „súlyos aggályának" adott hangot a budapestiek tervével kapcsolatban. Az *eredeti székhelyen kívüli működést* azért utasították el, mert úgy vélték, hogy azt sem a hallgatóság érdeke nem kívánja (ugyanis részben szét vannak szóródva, részben pedig a román hatóságok úgy sem adnak utazási engedélyt), sem a professzoroké, ráadásul ha az eddig helyben maradtak is kimennek, az „a közhangulatra hátrányos és a magyarságot gyengítő hatású lehet.".[2] A kolozsváriak azért is a *passzív rezisztencia* mellett döntöttek, mert egyfelől meg akarták várni a végleges békefeltételek nyilvánosságra hozatalát (vagyis azt, hogy Kolozsvár véglegesen román kézen marad-e), másfelől pedig azt, hogy az elrabolt egyetemi épületekben megnyíljon az új, román univerzitás, ugyanis ha hamarább lépnek egy új magyar egyetem létrehozása érdekében, a románok azt mondhatnák, hogy „a magyarok úgy is gondoskodtak a magyar hallgatók egyetemi képzéséről – nincs is szükségük a tőlük elrabolt egyetemükre…".[3]

* Történész – Emlékpont, Hódmezővásárhely.

A kolozsváriak álláspontjára azzal reagált a budapesti „helyettes egyetemi tanács” (mely az 1919. május 11-én törvényesen megválasztott egyetemi tanács Kolozsvárról elüldözött tagjaiból állt föl), hogy mindaddig, amíg „hazánk területi integritását vagy legalább Egyetemünk székhelyén való megmaradását” remélni lehetett és addig, míg az egyetem „csak” elvéve, de (a román) megnyitva nem volt, a tanárok közül senki sem gondolt arra, hogy eredeti székhelyen kívül keresse tevékenysége folytatásának lehetőségét. Amióta azonban a románok megnyitották az egyetemet (és az mint román egyetem szerepel a külföldi közvélemény előtt), valamint amióta az Ausztriával megkötött békeszerződés analógiájából látszik, hogy számítani kell Magyarország „területi megcsonkulására” is, nem oszthatják a kolozsváriak álláspontját, amely „az egyetemhez való jogainknak megóvását és demonstrálását a merő *passzivitásban* látja”.[4] Éppen ezért úgy vélték, hogy épp ők állítják helyre a megszakadt folytonosságot, ráadásul a mind nagyobb létszámú menekült hallgatóság tanulmányi érdekei is az oktatás mielőbbi megkezdését követelik.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a Ferenc József Tudományegyetem kettészakadt tanári kara között 1920 folyamán az egyetem jövőjét tekintve *átmeneti ellentét* keletkezett. Ez csak akkor szűnt meg, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a kolozsváriak passzivitásának[5] értelme a továbbiakban nincs, és most már – tudomásul véve, hogy a Ferenc József Tudományegyetem egyelőre Budán kezdett el működni – nekik is a kiutat kell keresniük.

A *passzivitás feladását* több tényező kényszerítette ki. Egyfelől tavaszra nyilvánvaló vált, hogy a békeszerződés mindenképpen szentesíteni fogja Erdély és Kolozsvár megszállását, tehát már nincs miben reménykedni. Eljött az *aktív cselekvés* ideje.

Erre késztette az egyetemi tanács Kolozsváron maradt tagjait az is, hogy sok erdélyi fiatal várta, hogy befejezhesse a háború miatt félbe maradt tanulmányait. Közülük a katonaköteles korban lévők egyébként sem hagyhatták el Románia területét, azaz nem iratkozhattak be magyarországi egyetemekre. Az egyetem megszüntetése óta pedig egy újabb leérettségizett évfolyammal szaporodott a várakozók száma. Részben ezeknek a tényeknek a hatására jutott arra a következtetésre Kolosváry Bálint rektor, hogy egyelőre – bár bizonytalan időre – a magyarságnak az egyetemi oktatás ügyét saját erejéből kell megoldania. Ráadásul bizonyos erdélyi pénzügyi és egyházi körökön a befolyásos magyar politikai „tényezők” is ezt kezdték szorgalmazni.

Az autonóm magyar egyetem tervét ugyan konkrétan Réz Mihály, a politika professzora, dékánhelyettes vetette fel az egyetemi tanács 1920. április 17-i ülésén, de Márki Sándor, az egyetem neves történész professzora, bölcsészkari dékán azt írta a naplójában, hogy igazából a Sidney B. Snow amerikai unitárius tiszteletes vezette angol–amerikai egyházi delegáció kezdte szorgalmazni ezt az ügyet: „Az angolok határozottan kívánják, hogy a magyarok visszakapják a kolozsvári egyetemet – abban az esetben is, ha Erdély a románoké lesz. Mint Rákóczi korában az enyedi »egyetem« számára, gyűjtenek a kolozsvári egyetem számára is. Esetleg ők, talán az amerikaiakkal, egy *felekezet-közi magyar egyetemet* sürgetnének oly széleskörű autonómiával, hogy a tanárok pusztán kebli választás alapján, kinevezés nélkül működjenek.” Az angolok egyébként gyűjtöttek már 24 000 dollárt a református diakonnissza-képzőre, de „a *felekezetközi egyetem* tervével akarják ezt is egybekötni” – írja Márki.[6] (Eredeti kiemelések – V. G.) A Réz által felvázolt terv tehát *egy teljes autonómiával bíró intézmény* felállítása volt, amelynek a professzorai állami kinevezés nélkül nyerik el státuszukat.

A felvetést általános tetszés és támogatás fogadta, és az egyetemi tanács határozatban mondta ki, hogy meg kell tenni „az első lépését annak a nemzeti és kulturális czélnak megvalósítása érdekében, hogy az anyaországtól elszakítással fenyegetett országrészek, különösen pedig Erdély magyarsága számára a főiskolai oktatás lehetősége biztosíttassék.”[7]

A korábban is szorosan együttműködő erdélyi történelmi egyházak 1920 júniusában mondották ki egy ún. *Felekezetközi Tanács* felállítását, amely a magyar egyházi, oktatási és társadalmi tevékenység közös összefogását szolgálta. Az egyetemi tanács mellett ez a grémium lett az egyetemalapítás mozgatórugója. Nagy Károly és Ferencz József kolozsvári református, illetve unitárius, valamint gróf Majláth Gusztáv Károly gyulafehérvári római katolikus püspökök azonnal a terv mellé álltak és felajánlották a felállítandó egyetem céljaira egyházaik ingatlanait: egyebek mellett a három felekezeti főgimnázium, a Református Theológia, a Diakonissza Kórház, az Apor-szeminárium helyiségeit. (Összesen százhuszonhat helyiség állt volna az autonóm egyetem rendelkezésére.) Majláth püspök emellett rendelkezésre bocsátotta az 1873-ban Fogarassy Mihály püspök által létrehozott alapot, mely 1920-ban névértéken 2 256 000 korona értékű vagyontömeget jelentett.

A június 14-i IV. rendkívüli tanácsülés megállapította a felállítandó egyetem szervezetét, és felállítottak egy központi szervező bizottságot. A szervező munka mintegy két hónapot vett igénybe, bár a dolog sürgőssé vált. Nem csak a magyar pénzügyi és egyházi körök siettették a terv kidolgozását, hanem az is, hogy félő volt: a kormányzat itt-ott elhangzott *ígérete* az ún. „székely egyetem”-ről, megoszthatja az erdélyi magyarságot a felekezetközi egyetem kérdésében. A konkrét tervek június 15. és 20. között készülhettek el, és a nyomorúságos viszonyokhoz képest igazán grandiózusra sikeredtek. (A rektor előterjesztéséből az derül ki, hogy valójában „az 1872. évi viszonyok” rekonstruálása volt a kitűzött cél.)

Június 21-én a felekezetközi tanács ülésén kimondták a *felekezetközi autonóm egyetem* felállítását, mely Gyulafehérváron a) római katolikus hittudományi fakultásból, Kolozsváron pedig b) protestáns teológiai, c) jog- és államtudományi, d) orvostudományi, e) bölcsészettudományi és f) közgazdaságtudományi karokból áll.[8] (A június 14-i egyetemi tanácsi ülésén felmerült az is, hogy a közgazdasági kart esetleg a matematika- és természettudományi karral összevonva állítanák fel.) A felekezetközi tanács számára Memorandumot készítő Kolosváry Bálint még azt is fölvetette, hogy – a leuveni egyetem mintájára – diplomáciai szolgálatra képesítő, ún. consuli akadémia szervezése is kívánatos volna.)[9]

Az egyetem az erdélyi magyarság részben még megmaradt intézményeire kívánt támaszkodni. A tanári kar a Ferenc József Tudományegyetem még Kolozsváron lévő tanáraiból, valamint az időközben szintén kisajátított Kereskedelmi és Gazdasági Akadémia felső tagozatán oktató professzoraiból állt volna össze. Az egyetem fenntartói az egyházak lettek volna, de a teljes autonómiát kívánó intézet nemcsak a román államtól, hanem az egyháztól is *független* kívánt maradni. Az intézmény a Ferenc József Tudományegyetem működési- és szervezeti szabályzata, tanulmányi- és vizsgarendje szerint működött volna, a felvétel feltételei is ugyanazok lettek volna, mint az 1918/19-es tanévben. Ennek kapcsán Kolosváry Bálint rektor – Fischer Józsefhez, a kolozsvári „congressusi izraelita hitközség” elnökéhez írott levelében – kimondottan hangsúlyozta, hogy „*numerus clausus*ok *felállítása* – mint az egyetemi tudományos szellemmel és a tanszabadság elvével teljesen ellentkező szempontok soha és *a legburkoltabb formában sem érvényesíthetők*.”[10] (A kiemelés tőlünk – V. G.) Ezt annyira komolyan vették, hogy az az eredeti elképzelés, miszerint egy rabbiképző is betagozódna a felekezetközi egyetembe, – feltehetően – azért esett kútba, mert az anyagi támogatását ahhoz a feltételhez szabta a zsidó felekezet, hogy az izraelita tanárok számát kontingentálják. Ebbe azonban a szervezők nem mentek bele.

Kolosváry kalkulációi szerint a felállítandó intézmény költségvetése 4 millió korona lenne, amihez az első évben még 1 milliót kell számítani a felszerelésekre. Ennek a fedezete úgy jön össze, hogy 1 millió az 1000 koronás évi tandíjból (1000 fizető hallgatót alapul véve), 2 millió a pénzintézetek évi fenntartói segélyéből, 1 millió[11] a magyar állam támogatásából (a kolozsvári egyetem Budapestre került részének felállítása érdekében egyébként ennél jóval nagyobb terhet vállalt magára a Simonyi-Semadam-, majd a Teleki-kor-

mány!), a hiányzó 1 milliót pedig társadalmi adakozásból szednék össze. (Még azt is remélte, hogy esetleg az amerikai protestánsoktól is lehetne állandó támogatásra számítani.) Az anyagi támogatás ügyében júliusban Kolosváry Bálint (Petrichevich) Horváth Emilhez fordult, hogy ő járjon közbe a kultuszkormánynál. Az Országos Menekültügyi Hivatal adminisztratív vezetőjének az volt a véleménye, hogy a felekezetközi egyetem támogatása „még a legsúlyosabb anyagi áldozatok árán is előmozdítandó politikai követelmény”.[12]

A rektor nem csak az anyagi támogatás miatt kérte báró Horváth Emil segítségét, mert azt is szerette volna, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumná eszközölje ki: a magyarországi felsőoktatási intézményekben számítsák be a felekezetközi egyetemen eltöltött féléveket, a vizsgákat és az okleveleket pedig, tekintsék a magyarországi iskolákéval egyenértékűnek. A professzorok jogaik csorbíthatatlanságának biztosítását kérték, azaz azt, hogy ameddig Kolozsváron oktatnak, az az idő számítson be a nyugdíjba, s helyük a Budán (vagy Szegeden) működő egyetemen maradjon betöltetlen. A kolozsvári terveket magyarországi részről *támogatták*, viszont konkrét lépések nem történtek, mivel az egyetem terve elbukott. Azt azonban a minisztérium megüzente, hogy a kolozsvári féléveket, valamint az ott kiadott diplomákat elismerik a magyarországiakéval egyenértékűnek, a kinti tanárok pedig, további rendelkezésig szabadságolva vannak. „Tartsatok ki, ameddig lehet Kolozsvárt.” – üzente Schneller István 1920 novemberében a kintieknek.[13] (A kitartás bizony *lankadóban* volt már ekkoriban: „helyünkön a további kitartás egyre elviselhetetlenebb, s a ki anyagilag bírja a távozást, úgy látom előbb, vagy utóbb menni fog.” – vallotta be az egyik levelében szeptember 9-én Kolosváry öreg barátjának, Schnellernek. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a felekezetközi egyetemet eleve csak *ideiglenes* „vállalkozásként” tervezték, addig, amíg az egyetem visszatérhet a székhelyére, szolgálataikat pedig, csak arra az időre ajánlották fel, amíg „az itt maradás számunkra lehetséges”.)[14]

Az egyetem szervezését (melyről először az egyik budapesti lapból értesültek) a Budán lévő kollégák *örömmel támogatták*. (Haar Alfréd egyik 1920. szeptember elején kelt magánlevelében írja régi barátjának, Kolosvárynak, hogy míg Budán „néhány kollégánk jóvoltából – egyetemesdit játszottunk”, azalatt ők, a kolozsváriak „komoly munkával töltötték az időt”.)[15] Az egyetértés jeleként fogható fel az is, hogy a karok budapesti és kolozsvári vezetői úgy döntöttek, az 1920/21-es tanévre – „a rendkívüli viszonyok” miatt, vagyis a széttagoltságra való tekintettel – lemondanak a dékán és rektorválasztási jogukról és még egy esztendőre hivatalban marad az 1919-ben megválasztott rektor és egyetemi tanács.

Nem csak a budapesti kormányköröket keresték meg a támogatás céljával Kolosváryék, hanem az amerikai unitárius misszió – korábban már említett – vezetőjét is. Snow tiszteletes áttanulmányozva az átadott memorandumot, ígéretet tett arra, hogy azt eljuttatja az illetékes helyekre, és gondoskodni fog az amerikai közvélemény előtti népszerűsítésről. Hogy ez ügyben tett-e valamit, arról hallgatnak a forrásaink…

A szervező munkák lezárulta után és azt követően, hogy az erdélyi magyar politikai vezetőkkel is tárgyalt, Kolosváry Bálint *nyilvánosságra hozta* a felekezetközi egyetem tervét. (Korábban azért kerülték a nyilvánosságot, nehogy végnélküli vitákba fulladjon az egyetem ügye – inkább *fait accompli*-t teremtett a rektor.) A kolozsváriak csak a július 1-jei kommünikéből tudhatták meg, hogy megtörtént a hivatalos bejelentés. A szervezők az elismerést úgy akarták megszerezni a román kormánytól, hogy az egyetem széles körű autonómiája ne sérüljön. Éppen ezért a püspökök és jogi tanácsadóik az egyszerű *bejelentés* formula mellett döntöttek.[16] Ezzel egy időben az aláírók külön kéréssel fordultak az egyetem céljaira szánt és még mindig rekvirálás alatt lévő egyházi épületek fölszabadítása, visszaadása végett a román hatóságokhoz, és egy június 28-i beadványban a kolozsvári prefektustól, Mihai Sturdzától azt kérték, hogy a meglévő berendezések kiegészítése, illetőleg „főiskolai alapok kiképzése czéljából” engedélyezze a *nyilvános gyűjtést*.[17]

A püspökök mind a bejelentés formulával, mind a jogalapként megnevezett évszázados gyakorlatra és a nemzetközi szerződésekkel biztosított iskola-fenntartási jogra való hivatkozással határozottan hangsúlyozták, hogy nem *engedélyezést*, hanem *tudomásulvételt* kívánnak, s egyben jelezték azt is, eleve elhárítanak minden olyan állami törekvést, amely az egyetem működésének ellenőrzésére, korlátozására irányul. A bejelentés hangütését az magyarázza, hogy a szöveg a politikai passzivitás időszakában született: a három püspök még nem tette le a hűségeskü (csak 1921. március–április folyamán teszik le), a felekezeti autonómiáról vallott nézeteiken túl ez már önmagában kizárta azt, hogy a román közjog bármely elemére, vagy például a Románia által 1919 decemberében aláírt kisebbségi szerződésre hivatkozzanak.

A püspökök június 26-án gróf Bethlen Pál útján átadták a kultuszminisztériumba továbbítandó bejelentést Mihai Sturdza hercegnek, a helyi prefektusnak. Ő másnap visszaadta az iratot, mondván, hogy az nem fogadható el sem a formája, sem a „provokáló" hangneme miatt, ehelyett „barátilag" a kérelem formulát, s az ehhez illeszkedő jogérvelést ajánlott az aláíróknak. Ekkor a három püspök újra tárgyalta az ügyet s úgy döntöttek, hogy nyilatkozatukat egyben *kérésnek* is tekintik, és egy francia nyelvű *kiegészítővel* látják el az előbbi beadványt. A július 12-i kiegészítő nyilatkozatban a korábbi magatartásukat azzal magyarázták, hogy „miután a béke, mely Romániát az erdélyi területek birtokába juttatta, ratifikálva még nincs, s a fennálló, és e területet uraló jogrendszeren intézményes változtatások még átmenetileg sem létesíttettek, tiszteletteljes bejelentésünknek más jogalapot, mint a mit a positiv jogrend nyújt, és mint a milyent a magyar állammal szemben is tehettünk volna, nem választhattunk."[18] A prefektus – július 15-i válaszlevelében – közölte, hogy a beadványt megküldte a közoktatási és a belügyminisztereknek, egyébként pedig most már megnyugodott és elfogadhatónak találta az okmányt, sőt, az angol konzul előtt is úgy nyilatkozott, hogy az autonóm egyetem felállítását „megakadályozni nem lehet, mert a békeszerződés értelmében joguk van rá a magyaroknak".[19]

Hiába volt azonban az arisztokrata származású prefektus látszólagos jóindulata, ha az illetékesek igazából érdemi lépés (elutasítás, vagy jóváhagyás) helyett az *időt húzták*. Sturdza ugyanis amikor a belügyminisztériumi államtitkárnak elküldte az egyetemalapítási szándéknyilatkozatot, onnan visszakapta azzal, hogy nem illetékesek az ügyben. Ekkor, július 17-én az ez ügyben még inkább illetéktelen külügyminisztériumban juttatta el az ügyiratot, ahol mint nem a minisztérium hatáskörébe tartozót *ad acta* tették a bejelentést. Így aztán hiába érdeklődött augusztus második felében a kultuszminisztériumban a szemeszter kezdési idejének közeledése miatt aggódó Ravasz László püspökhelyettes, ott azt a választ kapta, az egész ügyet csak a sajtóból ismerik. (Időközben pedig – Sturdza kérésére – belementek egy olyan kompromisszumba, hogy kijelentették, állampolgári eskü helyett *a királynak tesznek hűségeskü*t és a „Kolozsvárt a folyamatba helyezendő tárgyalások alapján" kifejezést elhagyják.)

A román illetékeseknek az egyetemmel kapcsolatos állásfoglalását nem kis részben befolyásolta az a durva ellenkampány, amit a román lapok folytattak. Az egyetemszervezési kísérletre elsőkként az 1919-ben felállított kolozsvári román egyetem tanárai reagáltak: a tanács még június közepén, a püspökök bejelentése *előtt* tiltakozott a felekezetközi egyetem szervezése ellen. Ezzel egy időben megfújták a riadókürtöt a helyi és bukaresti lapok is. Például Emil Hațieganu – akit Márki Sándor a tervezett magyar egyetem elleni hadjárat „fővezérének" tartott – „szeparatisztikus törekvéssel" vádolta meg a szervezőket, illetve a három egyházfőt.[20] Egyes lapok azonban még ennél is messzebb mentek. A kolozsvári *Patria* július 1-jei számában azt állította, hogy az egyetem létrehozása kihívás a román állammal szemben. „Hát idáig jutottak a románok másfél év alatt, hogy így bosszantsák őket? A román állam kutyába-sem-vétele abban tetőzik, hogy még csak nem is kérik a

magyar egyetemet, hanem egyszerűen csak bejelentik, hogy ősszel megkezdik egyetemök előadásait!" – írják. Végül azzal fenyegetőztek, hogy ha *„a kormány a legrövidebb idő alatt nem veri vissza a kérvényt* és nem ad leckét ezeknek a bujtogatóknak és az ország belső ellenségeinek, mi az egész román föld nevében tiltakozunk és megtanítjuk őket becsületre és emberségre, a mit nem ismernek."[21] (Eredeti kiemelés – V. G.) A számtalan hisztérikus kirohanás után a román egyetem egyik professzora, aki a Nemzeti Liberális Párt listáján a szenátus tagja is volt, július 14-én interpellált a szervezés alatt álló felekezetközi magyar egyetem ügyében. Gheorghe Bogdan-Duică *provokációnak* minősítette az egészet, és többek között a „szemtelenség", „a román kultúra veszélyeztetése" kifejezéseket használta a magyar egyetemet illetően. Az interpelláció címzettje, Petre P. Negulescu vallás- és közoktatásügyi miniszter erre azzal válaszolt, hogy semmiféle magyar vagy más nemzetiségű iskolát sem lehet az állam hozzájárulása nélkül megnyitni. (Ehhez az állásponthoz képest még igen „toleránsnak" tekinthető az a vélemény, miszerint fel lehet ugyan állítani a magyar egyetemet, de máshol, például Marosvásárhelyen, vagy a Székelyföld más városában.)[22]

Végül a püspökök – mentve a mentendőt – még egy kísérletet tettek: 1920. november 11-én ismét benyújtották egyetemalapítási szándéknyilatkozatukat, ezúttal Octavian Prie kolozsvári kultuszállamtitkárhoz. Az ügyirat három nap múlva eljutott az illetékes tárcához, azonban *érdemi lépések* ezúttal sem történtek. („Jól ismert oláh szokás ez, hazudnak, tagadnak, egyik hatóság a másikkal takarózik s a magyarság ügye soha elintézve nem lesz, legjobb esetben a szemetes kosárba kerül." – fakadt ki dühösen az erdélyi menekültek budapesti lapjának kolozsvári tudósítója.)[23] A román illetékesek azonban nem elégedtek meg az egyszerű „szabotázzsal", hanem ezen tovább is léptek: augusztusban lakásaik kisajátítása mellett újabb egyetemi tanárokat utasítottak ki, köztük az egyik fő szervezőt, Kolosváry Bálintot, és Bartók György filozófust. Később ugyan az intézkedéseket Sturdza visszavonta, de az intézkedések nyomán kelt *bizonytalanság* megmaradt.

A hónapok óta folyó herce-hurca és az egzisztenciális kilátástalanság miatt egyébként szeptemberben a húsz fős professzori karból többen – köztük a januárban szabadlábra helyezett Apáthy István és Réz Mihály, aki az autonóm felekezetközi egyetem ötletét felvetette, bár a budapesti kormányzatnak az volt az álláspontja, hogy a magyarság maradjon Erdélyben s folytassa működését, az *önkéntes repatriálás* mellett döntött. (Réz Mihályt a külügyminisztérium rendelte Budapestre, hogy a Népszövetség magyarügyi titkárságát vezesse; korábban azért nem tudott indulni, mert rendőri felügyelet alatt állt, ezért útlevelet nem kaphatott. Ugyancsak szeptemberben repatriált Imre József a szemészet, Moór Gyula a jogbölcselet és Jakabházy Zsigmond a gyógyszerészet ny. r. tanára – utóbbit kinevezték a budapesti tudományegyetemre –, valamint Orbók Ferenc, a quaestura korábbi vezetője is.)

Itt kell megemlítenünk, hogy az 1920/21-es tanévben az egyetemet egyéb *pótolhatatlan veszteség* is érte. Somló Bódog, aki Kolozsváron volt 1918-ig a jogbölcselet nagyhírű professzora, az 1916/17-es tanévben a jogi kar dékánja (1918 őszén Jászi Oszkár munkatársa a nemzetiségi minisztériumban), 1920. szeptember 27-én váratlanul megjelent a városban és másnap (47 évesen) a házsongárdi temetőben öngyilkos lett. Őt – időrendben – november 3-án Bochkor Mihály, a magyar alkotmány- és jogtörténet ny. r. tanára követte (43 évesen tüdőgyulladásban halt meg), majd a következő év tavaszán, 1921. március 16-án Hevesi Imre „megdöbbentően tragikus halálának" híre rendítette meg a tanári kart. (Az ortopédiai sebészet professzora Kolozsvár határában, az ún. Brétfű szöllősben 54 éves korában vetett véget az életének. Kolosváry Bálint azt írja az 1920/21-es tanévről szóló beszámolóban, hogy „eddig fel nem deríthető okból lelkében meghasonulva, a munkától és a román zaklatástól túlfeszített idegzete nem bírta el az élet terhét.") Két hónappal később, május 24-én – távol szeretett városától –, Genfben távozott az élők sorából az előző ősszel repatriált Réz

Mihály. Július 5-én újból végső búcsút kellett venni a tanári kar egy tagjától: Genersich Gusztáv, a gyermekgyógyászat ny. r. tanára rövid szenvedés után ötvenhat éves korában hirtelen elhalálozott.

1920. augusztus végén már látszott, hogy *igen kicsi az esélye* annak, hogy az egyetem még az ősszel megnyílhat. A tanárok pedig még arra is készznek mutatkoztak, hogy *letegyék az állampolgársági esküt* – igaz, csak azzal a *feltétellel*, hogy a felekezetközi egyetem tényleg megnyílik. Erre azonban nem került sor, ugyanis az illetékesek továbbra sem voltak hajlandók a beadványokra válaszolni. Az 1920. október 4-i éves beszámolója végén Kolosváry Bálint keserűen jegyezte meg: „mindaz, amit az év történetéből elmondhattam, nem egyéb a hiábavaló küszködések és eredménytelenségek hosszú sorozatánál."[24] Ezzel e megjegyzéssel cseng egybe az erdélyi menekültek egyik lapjának megjegyzése is az év végén: „A magyar egyetem ügyében, amelynek megnyitását sok ezer egyetemi hallgató hosszú ideje szívszorongva várja, fél év után annyi történt, hogy semmi sem történt."[25]

Egyetem helyett tanárképző

Bár a szervezők novemberben még tettek egy kísérletet a szándéknyilatkozat elfogadtatására, ebben azonban már ők sem igen bízhattak. Ezt jelzi az, hogy Nagy Károly, a határozottságáról ismert református püspök augusztus legvégén úgy döntött: nem várnak tovább a román hatóságok engedélyére és a többi felekezet támogatásával a református teológián belül újjászervezi a középiskolai tanárképző intézetet. Szeptember 3-án a felekezetközi tanács – megtapasztalván az egyetem ügyének „elposványosítását" –, úgy határozott, hogy felállítják a tanárvizsgáló bizottsággal kiegészített *református tanárképzőt*.

Amikor döntöttek a tanárképző létrehozásáról, eleve leszögezték, hogy „a tanárképző a felekezetközi egyetem létesítésére irányuló közös akciónak semmi vonatkozásban nem szolgálhat sem akadályára, sem eltompítására." Ez azt jelenti, hogy az eredeti, ökumenikus intézmény tervét (legalábbis ekkor) *még nem adták fel*, és a református tanárképzőt eleve csupán átmeneti megoldásnak szánták (kifejezetten *csak egy tanévre* tervezték felállítani) mindaddig, amíg az egyetemet mégiscsak sikerül beindítani. Az intézet felépítésének, szervezeti szabályzatának kidolgozásával Kolosváry Bálintot bízta meg a felekezetközi tanács. A rektor egy pár nap alatt elkészült a munkával és szeptember 8-án előterjesztette a meghívandó tanárok névsorát. Ezt végignézve kiderül, hogy bár az elmúlt tanévben sok kiváló tudós tanár távozott el Kolozsvárról, az oktatás magas színvonalát mégis lehetett biztosítani. Az ismertebb nevek közül megemlíthetjük többek között Bartók Györgyöt (filozófia), Csűry Bálintot (magyar hangtan), Kelemen Lajost (Erdély története), Marót Károlyt (klasszika-filológia), Roska Mártont (régészet), Szőkefalvi Nagy Gyulát (matematika). A református teológiai fakultás igazgatója Ravasz László püspökhelyettes lett, az ezen belül létrehozott (és teljes önállóságot élvező) tanárképző intézet elnökévé Márki Sándort, helyettesévé Bartók Györgyöt választották. Az intézet „újjászervezését" a fenntartók október elején írásban *bejelentették* a Consiliul Dirigent vallás- és közoktatásügyi reszortjának helyébe lépett közoktatásügyi főtitkárság kolozsvári államtitkárának, Octav Priének, majd egy hónappal később a kormánytól írásban kérték az elismerését is.

Mivel a tanárképző *fenntartását* (az első szemeszter közel 500 000 lejt emésztett fel) az erdélyi magyar társadalom vállalta magára, nem anyagi támogatásért fordult Budapesthez Kolosváry Bálint, hanem egyéb ok miatt. Október 27-én Schneller Istvánnak küldött levelében azt kérte, hogy a kormány ismerje el a tanárképzőt, illetve az ott szerzett okleveleket, emellett pedig ne hiányozzék az *erkölcsi támasz* sem.

A tanárképző tanrendje szerint az 1920/21-es tanév I. félévben 36 tanár 86 tárgyban tar-

tott előadásokat és szemináriumokat. Az előadások száma és tematikája túlmutat a hagyományos tanárképző intézet keretein. Az első felévre 199 hallgató iratkozott be. Az oktatást számos nehézség akadályozta. Így például az ostromállapotból következő kijárási tilalom miatt a tanári gyűléseket olykor nem lehetett megtartani, a hallgatók ösztöndíja az infláció miatt elértéktelenedett, az alapítványi szálláshely kevés volt, azok a helyiségek, melyekben az oktatás folyt, egymástól messze, a városban szétszórtan helyezkedtek el. A fenti nehézségek ellenére (nem beszélve arról, tulajdonképpen még mindig bizonytalan volt, hogy egyáltalán elismerik-e a román hatóságok ezt a tanárképzőt) a második szemeszterben már csak 190-en iratkoztak be, akik közül az év végén 41-en tettek le alap-, szak- vagy pedagógiai vizsgát, végbizonyítványt pedig 22 jelölt kapott. Oklevelet az intézet sem az első, sem a második félévben nem adott ki, mivel a román állam ehhez nem járult hozzá – az 1920/21-es tanévben tulajdonképpen úgy folyt az oktatás, hogy *az intézmény hivatalos elismertetése nem történt meg*. A hatóság magatartása most is elutasító volt, akárcsak a soviniszta román sajtóé, amely már 1920 őszén megindította a támadást a tanárképző ellen, például az egyik helyi lap szinte följelentette az illetékes hatóságoknál. (Történt ez annak ellenére, hogy a szervezők – okulva a felekezetközi autonóm egyetem tervének korai nyilvánosságra kerülése után megindult román sajtóhadjáratból – már a kezdetek kezdetén igyekeztek feltűnés nélkül, a nagy nyilvánosság kizárásával dolgozni, a beiratkozás lehetőségére is a hírlapok kizárásával, püspöki körlevélben hívták fel a figyelmet.)

Az intézmény elismertetése érdekében természetesen folyamatos erőfeszítések történtek 1921 tavaszán is. Márciusban Bukarestben tárgyalt Ravasz László püspökhelyettes és Kolosváry Bálint rektor, ám a tanárképző ügyében semmi eredményt sem tudtak elérni. („Az *egyetem* szóba se jött, *tanárképzőnket* sem engedik meg; amennyiben magyar tanárokra lesz szükség, hajlandók megvizsgálásukra a román tanárvizsgáló bizottságot magyarokkal kiegészíteni." – írja naplójában Márki Sándor.)[26] Április 1-jén végre a korábbi megkeresésekre reagált Octav Prie oktatásügyi államtitkár: hivatkozva az 1883. XXX. tc. 60. §-ára, mely szerint a tanárok minősítése kizárólag az állam joga, felhívta az intézmény vezetőit, hogy sürgősen mutassák be: ki, milyen alapon alapította a református tanárképző intézetet, mi a tanterve, miből tartják fenn, valamint kimutatást kért az oklevelet nyert hallgatókról. A választ ugyan Márki (Kolosváry Bálint segítségével) öt nap alatt elkészítette és el is juttatta az államtitkárhoz, ám az illetékesek ismét az időhúzáshoz folyamodtak – miközben sejttették, hogy a válasz úgy is elutasító lesz.

Ezalatt a „sajtómunkások" sem tétlenkedtek. Viszonylag csendesebb hónapok után április–májusban újabb *sajtóhadjárat* indult a „csempész egyetem" ellen. Szinte teljes egészében megismétlődött az 1920. június–júliusi forgatókönyv: kezdődött a szélsőséges lapok durva hangú támadásaival, s a kampány vége felé ismét elhangzott egy szenátusbéli interpelláció. A hangnem, a jelzők, a személyek elleni támadások, sőt még részben a szereplők is majdnem teljesen ugyanazok voltak, mint az előző év nyarán. Hiába voltak magyar részről a racionális érvek, mert a következetesen egyetemnek nevezett tanárképző ügyét ezúttal is *Románia területi integritása ellen irányuló akcióként* értékelték a román oldalról megszólalók.

Ennek előbb-utóbb meg is lett a következménye: a hatóságok „toleranciája" a második félév végéig (május 31.) tartott csak. Annak ellenére, hogy a következő tanévre már mintegy 350 hallgató jelentkezett, a Református Tanárképző Intézet működését O. Prie államtitkár szeptember 11-én (a közoktatási reszort 386/1921. sz. rendelete alapján) meglepetésszerűen betiltotta, majd a kiküldött kormánybiztos (Petru Poruțiu egyetemi tanár) vizsgálatot indított „az állami törvények megsértése" címén.[27] A „vizsgálat" eredménye az lett, hogy *a tanintézetet* Poruțiu *bezáratta*, az irattárát pedig lefoglaltatta.

A tanárképző felszámolása „nagy felbolydulást, elkeseredést és szaladgálást okozott a

tanárképzősök között. Sokan hazaszaladtak a szüleikhez – tájékozódni. Mások már határoztak is: nem kínlódnak itt tovább, kimennek más egyetemekre. […] Ezt vállalhatják, hiszen kimegy, és ott folytatja előadásait a tanárok jó része is." – írta az egyik diák, az 1945 utáni „társutas" szerkesztő, publicista, Kacsó Sándor.[28] Valóban ez történt. Mielőtt az intézet végleges felszámolása megtörtént volna, elkezdődött a professzorok egy részének *repatriálása*. Ennek az előzménye az volt, hogy márciusban eldőlt, ősszel Szegeden működik tovább a Ferenc József Tudományegyetem, melyre *várják* a még Kolozsváron lévő tanárokat is. Nyáron (a II. szemeszter utáni szünidőben) a Ferenc József Tudományegyetem ny. r. tanárai és magántanárai közül azok, akik addig a tanárképzőn oktattak, – néhány kivételtől eltekintve – *repatriált* Magyarországra. Az intézet igazgatója, Márki Sándor az elsők között távozott, a tisztét helyettesének Bartók Györgynek adta át, de hamarosan ő is kiutazott. Kolosváry legutoljára indult el – mint a süllyedő hajóját utolsóként elhagyó kapitány –, és csak azután, hogy szeptemberben végleg eldőlt, semmi esélye a tanárképző intézet további működésének. (A rektor nem látta értelmét a további maradásnak. Szeptember 15-én keserűen írta idős kollégájának, Márkinak: „okt. 2-ik felében veszem kezembe a vándorbotot, s otthagyom azt a várost, a hol meghalni akartam életpályám nyugalmas megfutása után.")[29]

Tehát tulajdonképpen amikor bezárták a tanárképzőt, a tanárok jó része *már Szegeden volt*. Akik maradtak, azok általában valamelyik egyházi iskolában tanítottak, vagy állami szolgálatba álltak. A Kolozsváron maradt tanárok nagy része a két világháború között az intézményen kívüli magyar tudományosságot erősítette, hogy aztán majd 1940-ben az ismét Kolozsvárott megnyíló Ferenc József Tudományegyetemen nyerjen alkalmazást.

Jegyzetek

[1] Bővebben lásd *Vincze Gábor* (2009): Kilencven éve történt. (Erdély megszállása és a Ferenc József Tudományegyetem felszámolása.) Székelyföld, 2009/2. sz. 65–103. old.

[2] *Vincze Gábor* (2006): A száműzött egyetem. A Ferenc József Tudományegyetem sorsa Kolozsvártól Szegedig (1919–1921). JatePress, Szeged. 115. old.

[3] Csongrád Megyei Levéltár, a Ferenc József Tudományegyetem iratai (a továbbiakban: CsML, FJTE), VIII. 2. fond, 4. doboz, 196/1920. B.k.sz.

[4] Magyar Országos Levéltár, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai (a továbbiakban: MOL VKM), K 636 fond 74. doboz, 1920-11-1065., Bp. 24.-1919/20 etsz., Rigler Gusztáv prorektor-helyettes január 5-i felterjesztése Haller kultuszminiszterhez.

[5] A passzivitás dilemmáját Schneller úgy fogalmazta meg, hogy „néma szemlélésben csonka toronyként való őrtállás, a bedöntött, kincseitől megfosztott templom helyén" – vagy pedig „a régi templomot egyelőre más helyen bár, de ugyan azok a kezek építik fel, hordozható oltárát felállítják…" MOL VKM, K 636 fond, 74. doboz, 1920-11-35468.

[6] Békés Megyei Levéltár, Márki Sándor fénymásolt naplójegyzetei (a továbbiakban: BML Márki-napló), 1920. április 17.

[7] CsML, FJTE VIII. 1. fond, 7. doboz, LXI-1920/21. e.t.sz.

[8] Az egyetemi tanács június 14-i, IV. rendkívüli ülésén százharminckét tanszék felállításáról volt szó, ötven rendes és huszonnégy „rendkívüli jellegű" katedrával és huszonnyolc előadó alkalmazásával. CsML, FJTE VIII. 1. fond, 7. doboz, LXVI-1919/20. e.t.sz.

[9] CsML, FJTE RH, VIII. 1. fond, 7. doboz: „Memorandum a Kolozsvárt felállítandó és az autonóm magyar egyházak által fenntartott teljes egyetemről, egyúttal az egyetem szervezetének alapvázlata." 13. old.

[10] CsML, FJTE VIII. 1. fond, 7. doboz, LXXV-1919/20. e.t.sz.

[11] Egy június 14-i felterjesztésben Kolosváry Bálint már 1,5–2 millió korona támogatást kért az egyetem fenntartására. MOL, a Külügyminisztérium Politikai Osztályának reservált iratai, K 64 fond, 2. csomó, 1918-20. 41. tétel, 194/res.-1920.

[12] MOL, K 636 fond, 74. doboz, 1920-11-81598., Eln.521/1920. sz.
[13] CsML, FJTE VIII. 1. fond, 7. doboz, XI-1920/21 e.t.sz., Kolosváry Bálint 1920. november 27-i körirata.
[14] *Vincze*, 2006. 193. old.
[15] *Vincze*, 2006. 192. old.
[16] Szövegét lásd *Vincze*, 2006. 78. old.
[17] Az Erdélyi Református Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban: EREL), a felekezetközi egyetem anyaga, I. 21/1920. fond, Sz. 3/920.-kurat. (A felekezetközi tanács július 3-i értekezletén Kolosváry Bálint már arra hívta fel a tanácstagok figyelmét, hogy az autonóm egyetem felállítandó klinikája számára gyapjút kellene beszerezni, evégből pedig gyűjtést kéne indítani. Ebből azonban nem lett semmi, hisz' kútba esett az autonóm egyetem terve… 3138-1920. iktsz.)
[18] EREL, Sz. 5/920.-int. kurat. és CsML, FJTE VIII. 1. fond, 7. doboz, LXXVI-1919/20. e.t.sz.
[19] BML, Márki-napló, 1920. július 26. (Ugyanekkor írja Márki, hogy már az egyetem címerét is elkészítették: „a székely–magyar címer mellett az alapító négy vallásfelekezet jelvényével s e körirattal: Libera Universitas Litterarum Hungarica Claudipoli 1920.")
[20] BML, Márki-napló, 1920. július 10.
[21] Adresa episcopilor maghiari în chestiunea universității maghiare. In: Patria, 1920. július 1.
[22] Ilyen (ál-) javaslatok 1945 tavaszán is elhangzottak, amikor a Kolozsváron működő magyar, és az oda visszatérni szándékozó román egyetem képviselői folytattak tárgyalásokat.
[23] Hol akadt meg az autonóm magyar egyetem ügye? In: Erdélyi Hírek, 1920. október 24.
[24] CsML, FJTE VIII. 1. fond, 7. doboz, rektori jelentés 1919/20-as tanévről, 35. old. (Hogy a folyamatos bizonytalanság közepette milyen pszichikai nyomás alatt dolgoztak a tanárképző munkatársai, azt dokumentálja Márki naplójának egy személyes tárgyú bejegyzése: „Az egyik kollégám szerint az utóbbi két évben tíz esztendőt öregedtem." – írta 1920 őszén. BML, Márki-napló, 1920. október 3.)
[25] Hogyan áll a kolozsvári magyar egyetem ügye? In: Keletmagyarország, 1920. december 13.
[26] BML, Márki-napló, 1921. március 23.
[27] MTA-K, Kolosváry Bálint 1921. szeptember 15-i levele Márki Sándorhoz. Ms. 5163/52.
[28] *Kacsó Sándor*: Virág alatt, iszap fölött. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985., 285.
[29] MTA-K, Ms. 5163/52.

DEMETER GÁBOR*–RADICS ZSOLT:**

Centrumok és perifériák a Monarchia szétesése után – az új határok racionalitásának vizsgálata gravitációs modellek alapján

Abstract

Centers and peripheries after the disintegration of the Dual Monarchy

The authors aim to investigate the racionality of the new borders based on 4 different and independent methods applied to examine whether the successor states fulfill the requirements of ideal state in geographical terms or not, comparing the results with the situation in 1850 and 1910. Apart from the area/perimeter ratio mainly social geographical methods, like the shift of the center of gravity (weighted by the role of geographical barriers, like mountains), the shift of equipotencial lines (in case of attraction zones), the applicability of the Chrystaller model were used to evaluate the results.

The limits of the attraction zones tended to match the Hungarian border in north and south within the whole era, and the strange shape of Vienna's attraction zone also equaled with Greater Austria (without Hungary) and Bosnia. Romania's attraction zone remained nearly constant, including the eaternmost part of Transylvania Belgrade's sphere of influence did not reach even Nis in 1850, but by 1940 Timisoara also became the part of its zone of attraction. A neutral zone belonging to nobody could be assigned to the Novi Sad-Timisoara-Cluj line.

1. Bevezetés, módszertani megfontolások

A határok futása indokolható természetföldrajzi, katonaföldrajzi, etnikai, történeti és gazdasági érvekkel egyaránt, de egyik érvrendszer sem döntő érvényességű és megkérdőjelezhetetlen: a pillanatnyi politikai érdekek és katonai erőviszonyok függvénye, hogy melyik elképzelés válik hivatkozási alappá. Tanulmányunkban 4 módszer felhasználásával azt vizsgáltuk, hogy az 1919–1920 során meghúzott határok és az így keletkezett államok megfelelnek-e a (földrajzi szempontból) ideális állam kritériumának. Az ideális állam négy kritériumának meglétét vizsgáltuk:

A) a közigazgatási centrum egybeesik az ország geometriai középpontjával.

B) A közigazgatási centrum vonzásterébe tartozó területek az országhatáron belül vannak: másképpen fogalmazva, az a vonal – ahol 2 központ (főváros) vonzásának erőssége az adott pontra egyenlő nagyságú – megegyezik az országhatárral. Itt tehát azt vizsgáljuk, hogy a gazdasági alapon húzott határok – melyek éppen akkora legitimitással bírnak, mint a többi megközelítési mód – mennyiben adnak más határokat, mint a természetföldrajzi vagy politikai érvek alapján húzott határvonalak. Azt a hipotézist, hogy a „természetes határ" az ideális állam egyik jellemzője, negligáltuk, mivel bizonyos országok nem fogadják el ennek létjogosultságát, vagy másképpen értelmezik. A „síkvidéki-nomád népek" számára a hegység mentális szempontból is keret, választóvonal, egy transzhumáló pásztornép esetében viszont összekötő kapocs. Mindkét értelmezésnek van létjogosultsága, de eltérő szemléletet képviselnek, tehát egyik érvelés sem lehet perdöntő. A határok futását azonban társadalomföldrajzi tényezők is befolyásolják, amelyek dinamikusabb változást mutatnak.

Tanulmányunkban e módszerrel arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk:

* Tanársegéd – Debreceni Egyetem.
** PhD, egyetemi adjunktus – Debreceni Egyetem.

a) a társadalomföldrajzi tényezőkből levezethető vonzástér határa egybeesik-e a határokkal,
b) a határok változása mutat-e párhuzamosságot a vonzástér változásával (az ok-okozati viszony kinyomozása nem célunk, ugyanis a határ megváltozása éppúgy vezethet a vonzástér megváltozásához, mint a vonzástér megváltozása vezethet szeparatizmushoz és határváltozáshoz)
c) a vonzástér határa megegyezik-e a természetföldrajzi egységek határával, avagy ettől független annak futása.

Változóként objektív mérőszámokat, alapadatokat használtunk, mint
a) a főváros lakossága,
b) a kereskedők aránya és létszáma a fővároson belül,
c) ipari keresők aránya és létszáma,
d) a demográfiai nyomás és a munkaerő-kínálattal korrigált demográfiai nyomás.

Adatbázisunk teljes egészében a Rónai A. és munkatársai által gyűjtött anyagon alapult,[1] melynek – a szerkesztő bevallása alapján – az volt a célja, hogy a háború utáni rendezés során Magyarország érdekeit képviselje. Éppen ezért érdekes, hogy ezen adatok felhasználásával milyen gazdasági érvekkel alátámasztott határt lehetett volna kijelölni egy olyan módszer alapján, amit Rónai idejében már ismertek (tehát módszerünk nem tekinthető anakronisztikusnak), de amit ő mégsem használt, hiszen természetföldrajzi alapú ideális államban gondolkodott, s nem gazdasági vonzáskörzetekben. (A korábbi, versailles-i rendezés során e módszert még nem dolgozták ki, de nem is hihető, hogy figyelembe vették volna, hiszen a wilsoni önrendelkezési elv is hangzatos jelszó maradt csupán.)

A módszer további jelentőségét adja, hogy a mai regionális elemzésekben gyakran alkalmazott (az egyik legegyszerűbb) módszerről van szó, és semmi nem indokolja, hogy történeti vizsgálatokban ne használják, tudomásunk szerint mégsem történt kísérlet a módszer történeti elemzésekben történő alkalmazására, mely pedig két szempontból is alátámasztható. Egyrészt egy nagyobb időtávlatot átfogó összehasonlítás csak akkor sikeres, ha a kezdeti és végállapot is ugyanazon mérőszámokkal kerül leírásra, másrészt az általunk használt képlet alkalmazása nem vethet fel ideológiai vitát: kliometrikus módszerről lévén szó, az eredmények objektívek (a számítások reprodukálhatók és eredményük független a számítást elvégzőtől). Az eredmények elvetése csak akkor lehetséges, ha magát a módszert kérdőjelezzük meg (de nem azért, mert a képlet ab ovo rossz), a kiindulási alap elfogadása után viszont már nincs vitára lehetőség (míg az etnikai alapú határvonás elfogadása esetén még mindig megkérdőjelezhető, hogy egy jászói kétnyelvű lakos magyar-e vagy szlovák).

C) Az ideális állam definiálható úgy, hogy kerületét összevetjük egy vele azonos területű kör kerületével. Minél közelebb van az arány egyhez, annál közelebb áll az állam alakja a homogén térben ideálisnak tekintett körhöz (egyenlő elérhetőség a centrumból, ebben az esetben ez a természetföldrajzi akadályok elhanyagolását jelenti).

D) Az ország térszerveződése makroszinten megfelel-e valamelyik Christaller modellnek (azaz a centrumot hat, nagyjából azonos távolságra húzódó alcentrum veszi-e körül, és ha igen egyezik-e ez az országhatárokkal).

A Monarchiát és utódállamait e négy paraméter alapján minősítettük és csoportokat képeztünk belőlük.

2.1 Súlypontvizsgálatok

A súlypontvizsgálatok során

(1) a földrajzi akadályokkal súlyozott geometriai középpont 1913–1937 közötti elmozdulását vizsgáltuk, mely a területi változásoknak köszönhető,

(2) másfelől a súlypont fővárostól való távolságának változását is mértük.

Kiindulási alapunk az volt, hogy ideális államban a közigazgatási központ elhelyezkedése egyezik az ország területének geometriai középpontjával, így ha a két középpont távolsága nő az idő során, akkor egy területnövekedés azt is jelenti, hogy a közigazgatási centrum kisugárzása gyengül a megszerzett és emiatt per definitonem perifériaként jelentkező térségben. Román részről Erdély fejlesztésének tehát nemcsak geopolitikai-ideológiai, de fizikai földrajzi korlátai is voltak!

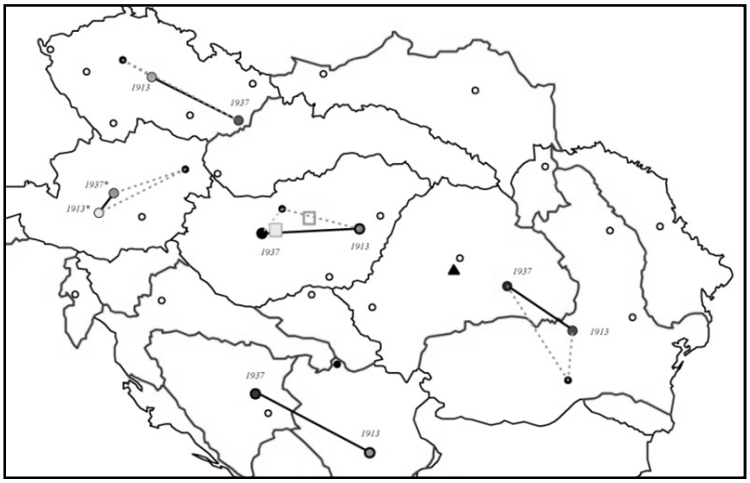

1. ábra. **A geometriai középpont eltolódása 1912–1937 között**

A geometriai középpont meghatározásakor a hegységeket, mint földrajzi akadályokat, melyek korlátozzák a centrum vonzóerejét, háromszoros súllyal vettük figyelembe, a nagy folyókat kétszeres súllyal. A távolságokat légvonalban mértük.

A geometriai súlypont az osztrák tartományok esetében szenvedte a legkisebb eltolódást. A többi esetben egy átlagosan 200 km-es eltolódással kell számolni. Nem véletlen, hogy a tradicionális központok mellett Románia máig egyetlen 300 ezer fő feletti városa Brassó, ez ugyanis a mai Románia mértani középpontja a földrajzi akadályok figyelembe vétele nélkül. A velük való súlyozás esetén e pont 1937-re Segesvár irányába tolódott el, míg 1912-ben a Háromszéki-havasok lábánál helyezkedett el. Magyarország földrajzi akadályokkal súlyozott geometriai súlypontja Debrecen-Nagyvárad alól egyértelműen nyugatra, Székesfehérvár felé tolódott el. Csehszlovákia születésekor a súlypont Morvaországból a Cseh-Szlovák határra helyeződött át, nagyjából Prága és Pozsony közé, de messze Kassától és Kárpátaljától. Jugoszlávia súlypontja Szarajevó környékén helyezkedett el. A Monarchia középpontja Boszniával, de nélküle is Magyarországon belül helyezkedett el, a Magyarország nélküli Monarchia súlypontjához viszont Bécs esett közel.

Saját országa geometriai középpontjától Bécs, Belgrád és Budapest volt a legtávolabb 1913-ban. A távolság 1937-re nőtt Bukarest és Prága esetében Budapesthez és Belgrádhoz közelebb került a geometriai centrum, az egyik esetében területvesztés, a másik esetében területnövekedés eredményeképpen. Bécs, Bukarest és Prága viszont 1937-ben sem rendelkezett az ideális állam ezen kritériumával.

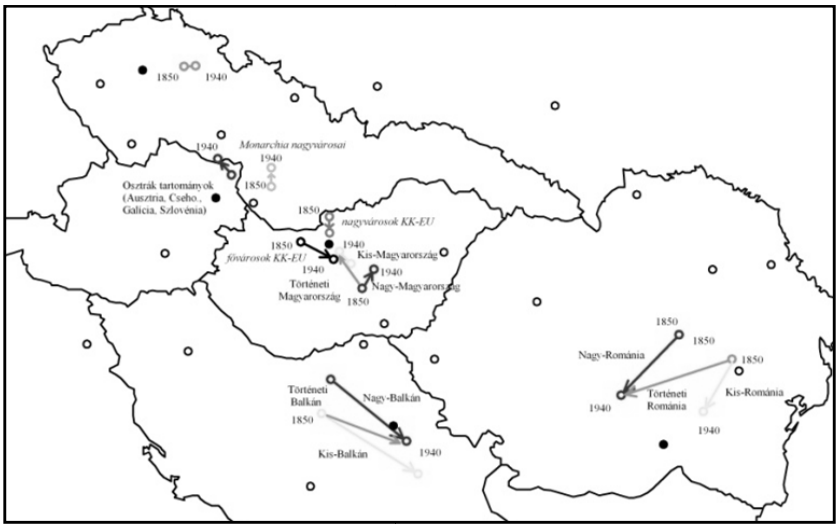

2. ábra. **A népesség súlypontjának eltolódása 1850-1940 között a különböző országokban**

(3) A súlypontvizsgálatok során szintén megvizsgáltuk az adott ország/régió népesedési súlypontjának eltolódását 1850-1940 között, először a területi változásoktól függetlenül, majd azokkal is kalkulálva. Így a térképen feltüntetésre került Kis-Románia, Nagy-Románia és a ténylegesen létező történeti Románia népesedési centruma is. A népesedési centrum eltolódása tehát a népességnövekedés és a területi változások együttes eredménye, hogy melyik milyen súlyt képvisel, azt a vektorok hosszúságkülönbségéből lehet kiszámolni.

Alapadatként a nagyvárosok lélekszámát használtuk a Rónai A. szerkesztette Közép-Európa atlasz értékei alapján,[2] de csak olyan városokat vettünk figyelembe e vizsgálatnál, melyek lakossága 1940-re elérte a 100 ezer főt.[3]

1. táblázat. **A népességcentrum és a geometriai centrum elhelyezkedésének változása a közigazgatási központhoz képest**

	népességcentrum távolsága a fővárostól (1egység = 7 km)		**A geometriai középpont távolsága a közigazgatás centrumától (1 egység = 7 km)**	
	1850	*1940*	*1913*	*1937*
Budapest	15,6	4,3	29,3	11,0
*Bécs**	7,7	10,9	30,4	28,8
Bukarest	29,6	17,8	19,0	36,0
Belgrád	20,8	6,1	33,5	28,4
Prága	11,9	15,0	11,7	38,5

(4) A népesedési centrum fővárostól mért távolsága is értelmezhető. A fővárostól mért távolság a népességkoncentrációt reprezentálja: minél nagyobb a távolság a tényleges centrumtól, annál kisebb a főváros szerepe a népesedési jelenségek (és vélhetően a hozzá kapcsolódó egyéb társadalmi-gazdasági jelenségek) meghatározásában. Minél távolabb van a népesedési centrum a geometriai középponttól, annál egyenlőtlenebb a népességeloszlás.

Az *1. táblázat*ból leolvasható, hogy a népességkoncentráció 1850-ben Bécs környékén, az osztrák tartományokban volt a legnagyobb, a népesség súlypontja Románia esetében volt a legtávolabb a fővárostól. Területvesztésének köszönhetően 1940-re Magyarországon

volt mérhető a legnagyobb lakosságkoncentráció, s Belgrád is felzárkózott hozzá elsősorban népességnövekedése és Szabadka megszerzésével (mely ellensúlyozta Zágráb és Szófia hatását). Romániában a városok továbbra is ellensúlyozni tudták a dinamikusan növekvő népességű Bukarest szerepét. Míg 1850-ben Nagy-Magyarország, Románia és Csehország rendelkezett viszonylag jól fejlett és kiegyensúlyozott városhálózattal vagy kis népességkoncentrációval (Szerbia), 1937-ben Csehszlovákia és Románia volt ideális államnak tekinthető ezen paraméter alapján.

2.2. Gravitációs modellen alapuló vizsgálatok

2.2.1. A főváros lakosságszámán alapuló vonzáskörzet

A vonzáskörzet meghatározásához a $G=m_1*m_2/r^a$ képletet használtuk, ahol a G a gravitációs vonzerő, m_1 és m_2 a két vizsgált város paramétere (pl. lakosságszám), r a köztük lévő távolság. Ezt különböző kitevőkkel szokták használni, ezért azt is megvizsgáltuk, hogy eltérő kitevők esetében mérhető-e döntő különbség a vonzásterületek kiterjedésében, s azt a kitevőt választottuk, ahol a vonzáskörzet a legkisebb torzulást szenvedte a korábbi próbák eredményéhez képest.[4] A vonzáskörzet határának (tehát ahol két főváros vonzereje egyenlő) pontos megrajzolása érdekében több várost is felvettünk a listára, elsősorban az egykori Magyarország területéről. Centrumnak a fővárosokat tekintettük, az ő vonzáskörzetüket rajzoltuk fel. Távolságként légvonalbeli távolságokat használtunk, mert bár a vasúthálózat hossza és futása ismeretes, de az elérési idő nem, márpedig ennek használata lenne a leghelyesebb. A földrajzi akadályok figyelembe vételétől is eltekintettünk az egyszerűség kedvéért.

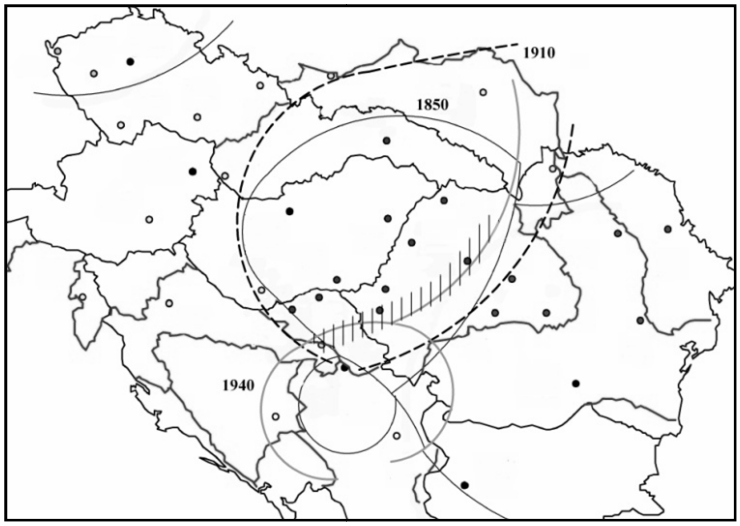

3. ábra. **A fővárosok vonzástere 1850-ben (vékony fekete), 1910-ben (vastag fekete), 1940-ben (szürke) lakosságszám alapján és kapcsolatuk a tényleges határokkal. Az 1940-es, lakosságszám alapján húzott határ egyezik az iparban dolgozók száma/kereskedelemben dolgozók száma alapján felrajzolható vonallal (1940). A szürke sraffozás az átmeneti zónát jelzi, ha r^2 helyett r^3-t választunk.**

Az r és r^2 használata nem mutatott döntő különbséget: ha a főváros lakosságszámát használtuk súlyfaktorként 1850 táján Bécs vonzása kiterjedt Morvaországra, Galíciára, Bukovinára (Brno, Ostrava, Krakkó, Lvov, Csernovci), egyezést mutatva az államhatárral. Ez

1910-re úgy módosult, hogy Magyarország „elhódította” Csernovcit és Lvovot. Délen Bécs vonzása kiterjedt Triesztre, Zágrábra és egészen Nisig terjedt, egyezést mutatva Badeni Lajos és Savoyai Jenő hódításaival, valamint a XVI. századi Királyi Magyarország kiterjedésével. Pest-Buda felé a határ a Pécs–Zombor–Újvidék–Belgrád vonalon húzódott, 1910-re viszont ezek a városok már inkább Budapest, mint Bécs vonzásterébe tartoztak.

Budapest vonzáskörzetének keleti határa Kolozsvár és Marosvásárhely között húzódott 1850–1940 között, az utóbbi mellett Szeben és Brassó is Bukarest vonzásterébe tartozott. Itt a helyzet stagnált, egyedül Csernovci került át 1940-re Bukarest vonzásába. Délen Bukarest vonzása viszont a Balkán-hegységig tartott (ha figyelmen kívül hagyjuk a Dunát, mint választóvonalat). Belgrád és Prága vonzástere jelentéktelen volt: Belgrád 1940-re csak Újvidéket és Nist szerezte meg Magyarországtól, illetve Bulgáriától, míg Prága dinamikus növekedése ellenére sem volt képes növelni vonzásterét.

Ha r^2 helyett r^3-t használunk 1910-re Budapest vonzástere elérte Krakkót, Belgrádé pedig Újvidéket, majd 1940-re Temesvárt. Bukarest vonzóereje 1940-re elérte Kolozsvárt. A kitevőt tovább növelve jelentős változás nem állt be. Kijelölhető tehát egy neutrális, átmeneti zóna az Újvidék–Temesvár–Kolozsvár vonalon. Mivel szerintünk a Christaller-féle modell alapján Szabadka, Arad és Nagyvárad tartozik Budapesthez, így érthető, hogy az egy gyűrűvel kijjebb lévő Temesvár–Újvidék–Kolozsvár vonal miért került légüres térbe.

2.2.2. A főváros ipari keresői alapján meghúzott határ

Bár az ipar kétségkívül húzóágazat volt ezen agráripari országok esetében is, a fővárosokra nem feltétlenül jellemző az iparban dolgozók magas aránya. Így módszertanilag nem a legszerencsésebb e vizsgálat: egyrészt nem a legnagyobb értékkel rendelkező települést nevezzük ki gravitációs centrumnak, hanem a közigazgatási központot (a kettő nem esik egybe), másrészt az abszolút számok helyett az iparban dolgozók lakosságon belül képviselt arányát használtuk fel a fővárosban és alcentrumokban, harmadrészt adataink csak 1940-re voltak, így a változás dinamikáját érzékeltetni nem tudtuk, a vizsgálat statikus. Előny ugyanakkor, hogy az értékek itt szórtak a leginkább, ami lehetővé tette az elkülönítést.

Összevetve a lakosságszám alapján felvázolt képpel, megállapítható, hogy Budapest elvesztette Zombort, Szabadkát és Aradot Belgrád javára, a jugoszláv–magyar határ futása megegyezett az iparban dolgozók arányából számolt ekvipotenciális vonallal. Keleten Kolozsvár Bukarest vonzáskörzetébe került át, nyugaton Ostravánál húzódott Budapest vonzáskörzete.

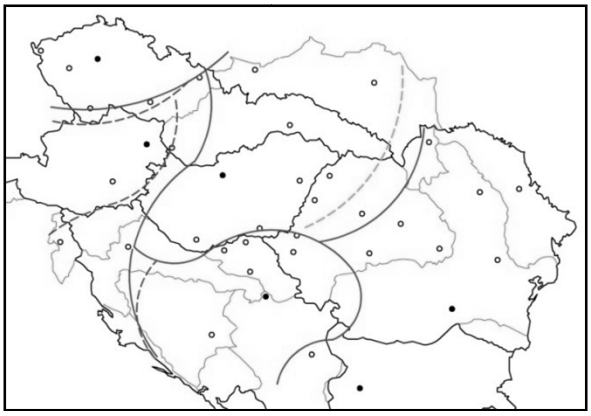

4. ábra. **A fővárosok vonzáskörzete az ipari dolgozók aránya (sötét, folytonos vonal), a kereskedelemben dolgozók aránya alapján (világos, szaggatott) valamint a korrigált demográfiai nyomás (sötét, szaggatott) alapján 1940-ben**

Ha változóként nem a lakosságarányos részt, hanem az iparban dolgozók abszolút számát használjuk, akkor a kapott kép megváltozik, s olyan lesz, mint a lakosságszám alapján számolt vonzáskörzet (r^3-ont használva Lvov, Krakkó Budapest felé tendál, Temesvár Szerbiához húz, Arad, Várad, Szatmárnémeti, Kolozsvár, Zombor, Szabadka Budapest felé, Nis Szófiához, Marosvásárhely, Brassó és Szeben Romániához). Végeredményben Budapest vonzáskörzete kijjebb tolódik, ha abszolút számokkal számolunk. Ha r^3 helyett r^2-t használunk, akkor Temesvár inkább Budapesthez vonzódik.

2.2.3. A kereskedelemben dolgozók aránya alapján rajzolt határ

Ebben az esetben szerencsés, hogy a fővárosok magas értékekkel rendelkeznek, sajnálatos viszont, hogy az arányok között viszonylag kicsi a szórás. a kép szinte mindenben megegyezik az előzővel, hiszen a fővárosok zömében a kereskedelemben dolgozók aránya 20–30% között volt.

Ha az arányok helyett a fővárosban kereskedelemből élők abszolút számát használjuk fel, akkor a kép hasonló a lakosságszám alapján készített vonzáskörzet-elhatároláshoz.

2.2.4. Munkaerőpiaci helyzettel korrigált demográfiai nyomás alapján számolt vonzáskörzet

2. táblázat. **Korrigált demográfiai nyomás**

Település	Term. szap. %/ (ipari + ker. fogl.)%	Település	term. szap. %/ (ipari + ker. fogl.)%
Trieszt	6,00	Belgrád	13,33
Zágráb	36,00	Szófia	34,29
Graz	2,22	Bukarest	26,67
Wien	2,00	Galati	60,00
Bratislava	24,00	Iasi	70,00
Brno	5,00	Chisinau	54,55
Plzen	4,62	Pécs	8,11
Budejovice	6,67	Újvidék	18,75
Prága	8,57	Zombor	28,57
Ostrava	16,36	Kassa	20,00
Kraków	33,33	Nagyvárad	15,00
Lwów	30,00	Szatmárnémeti	33,33
Csernovci	20,00	Arad	16,22
Kolozsvár	30,00	Marosvásárhely	92,31
Temesvár	2,50	Brassó	30,00
Budapest	10,00	Szeben	17,65
Debrecen	22,50	Nis	85,71
Szeged	20,69	Szarajevo	56,25
Szabadka	18,75		

Ismeretes, hogy a természetes szaporulat 1,2%-os izovonala nagyjából a Kárpátok gerincén futott,[5] tőle keletre nagyobb, nyugatra, német nyelvterületen alacsonyabb értékek jellemezték. A Kárpát-medence déli részén szintén 0,6 % alá süllyedt a szaporulat, jelezve a népi németek területi elhelyezkedését. Világos tehát, hogy az országokon belüli kulturális szokások kihatottak a családtervezésre is. Ebből következően egyes helyeken népességnyomás keletkezett. Gravitációs modellünk ekvipotenciális vonala így az egyenlő népességnyomással rendelkező területeket jelöli ki. Értelemszerűen itt sem a fővárosok jellemezhetők a legnagyobb értékkel és a szórás is viszonylag kicsi, ezért jelentős különbségek

a térképen sem lesznek. A demográfiai nyomást értelemszerűen enyhíti, ha sok munkahely van a prosperáló gazdaságban, s fokozza, ha kevés. A Felvidéken a magyar állam részben azért indított el ipari beruházásokat, hogy csökkentse a szlovákság migrációs potenciálját, hiszen a relatíve túlnépesedett vidékeken a mezőgazdaság megtartóképessége kicsi volt. Ha tehát nagy a népszaporulat, de alacsony az iparban dolgozók száma, akkor a népesség nyomása nagy, migrációs potenciál nő. Ha kicsi a népszaporulat, de magas az iparban dolgozók aránya, akkor a népesség-kibocsátási potenciál lesz gyenge. Vizsgálatunkban tehát a természetes szaporulatot (mely a demográfiai nyomást testesítette meg), osztottuk az iparban és kereskedelemben dolgozók arányának összegével. A nagy hányados nagy vándorlási hajlandóságot jelent, a kis hányados kis vándorlási hajlamot feltételez.

Budapest népességi nyomása nagyobb volt 1940-ben, mint Bécsé, így Trieszt, Zágráb, Budapest vonzáskörzetébe került (Graz csak r^2 esetén), Ostrava, Lvov és Krakkó is. Szatmárnémeti és Nagyvárad Magyarországhoz tartozott az ekvipotenciális vonal futása alapján, viszont Belgrád vonzáskörzete továbbra is egyezett a határ futásával.

2.3. A terület/kerület arány vizsgálata

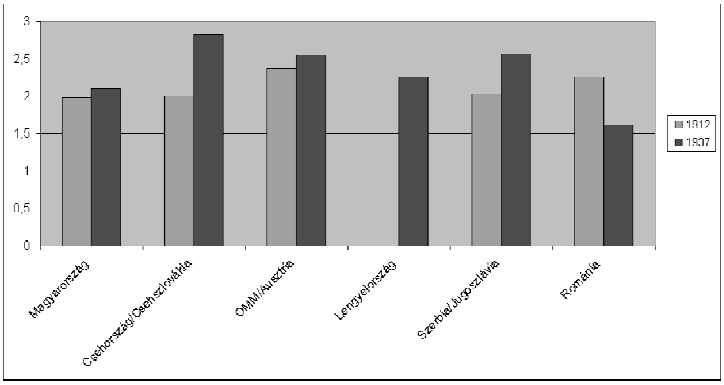

5. ábra. **Az országhatár és ország területével megegyező kör kerületének hányadosa**

Az országhatár és ország területével megegyező kör kerületének hányadosa alapján 1912-ben Románia mutatta a legkevésbé ideális alakot, de 1937-re ez módosult. Magyarország mindkét időpontban viszonylag rövid határral rendelkezett területéhez képest. 1937-re Csehszlovákia és Jugoszlávia nem rendelkezett az ideális állam ezen attribútumával

2.4. A Christaller-féle hatszögmodell alkalmazhatósága

1912-ben Csehország közel állt a Christaller féle modellhez, csupán Prágától északra volt némi hiátus tapasztalható, de külső övként funkcionált Breslau, Dresden, Chemnitz. Észak-Magyarország megszerzésével a térszerkezet torzult. Budapest elveszítette hatszögének két északi csúcsát. Erdély önállóan is megfelel a Christaller-modellnek, igazából Románia térszerkezetén nem javított, hiszen Bukarest déli gyűrűje teljesen hiányzott (Pleven, Várna). Ugyanígy Jugoszlávia térszerkezete sem felelt meg a modellnek, hiszen Temesvár nem került az országhoz, Belgrádtól délnyugatra pedig városhiányos tér volt a földrajzi akadályok miatt, ráadásul Zágráb riválisként jelentkezett, hiszen csak ÉK-en hiányzott a hatszög csúcs (Pécs v. Nagykanizsa). Budapest, bár külső gyűrűit elvesztette, Győr–Pécs–Szeged–Debrecen–Miskolc fejlesztésével egy ötszöggel továbbra is rendelkezett (Pozsony, Zágráb, Szabadka, Nagyvárad, Kassa helyett). A Monarchia esetében Prága, Krakkó, Lvov, Zágráb, Pest/Bécs alkotott egy ötszöget.

3. táblázat. **Az ideális állam kritériumainak megléte az egyes országokban**

	A geometriai centrum és a közig centrum közel esik		A népességcentrum és a közig. centrum távolsága nagy		A geometriai centrum és a népességcentrum távolsága kicsi		Vonzásterülete a lakosságszám, iparban és kereskedelemben dolgozók száma, alapján egybeesik a határral és a természetföldrajzi választóvonalakkal		A Christaller-hatszöget tartalmazza		Alakja közelít a körhöz		Megfelel az ideális állam kritériumainak 1913-ban és 1937-ben (db)
	1850	1937	1850	1937	1850	1937	1910	1937	1913	1937	1913	1937	1913/1937
Magyarország	n	i	i	n	n	i	délen, délkeleten északon	n	i	i	i	i	4/4
Ausztria	i*	n	n	n	n	n	i	n	n	n	n	i	2/1
Románia	n	n	i	i	i	n	északon	északon	n	n	n	i	2/3
Szerbia/ Jugoszlávia	n**	i**	i***	n***	–	–	n	keleten	n	n	i	n	2/2
Csehország/ Csehszlovákia	i	n	i	i	i	n	morva határon	n	i	n	i	n	5/1
Monarchia	i	–	n	–	n	–	–	–	i	–	n	–	2/-

* Csehországgal, Galíciával, Bukovinával, ** a királyi Szerbia, *** Zágrábbal és Szófiával

3. Összefoglalás

Amennyiben a fenti vizsgálatok eredményeit egy táblázatba foglaljuk össze *(3. táblázat)*, akkor megláthatjuk, hogy a korban alkalmazott és az „ideális állam” kritériumainak tekintett földrajzi jellemzőknek mennyire feleltek meg a Monarchia korának államai, illetve a szétesésével létrejött államok. Összesen hat kritériumnak felelhet meg vizsgálataink alapján egy-egy állam. Ezt a tökéletességet csak Csehország mutatta az 1918 előtti időszakban, de az új határok kialakításával a Csehszlovák állam csak egy feltételnek felelt meg. Ezen kívül Magyarország tekinthető még viszonylag ideális államnak – mind a két esetben 4–4 feltételnek – megjegyezve, hogy az értékek az 1920 előtti időszakban jobban idomultak az optimális modellhez. A többi vizsgált állam 2–3 feltételben közelített csak az optimumhoz, Románia helyzetének javulás pedig csak a geometriai forma változásának köszönhető, melynek okán majdnem kör alakú az új állam, miközben szerves gazdaságtársadalmi kapcsolat nem volt a létrejött ország újonnan megszerzett részei és a korábbi államtest között.

Ez rá is mutat a módszer alkalmazhatóságára, hiszen a geometriai és vonzásviszonyok

mellett a tényleges közlekedési-infrastrukturális, illetve kapcsolati hálót is figyelembe kellene venni. Az ezekkel kibővített modell azonban még inkább rámutat a létrejött államok életképtelenségére, amelyet a későbbi események jól igazoltak.

Jegyzetek

[1] Az adatok legnagyobb része a Rónai szerkesztette Közép-Európa atlasz (1945. Balatonfüred–Bp.) felhasználásával készült, de figyelembe vettük a Magyar Statisztikai Hivatal és az Államtudományi Intézet (Teleki Intézet) kiadványait, publikációit.

[2] Ebben az esetben Jugoszlávia helyett egyesített Jugoszláviával és Bulgáriával számoltunk. Ennek oka elsősorban statisztikai-geometriai. Belgrádtól, mint fővárostól délre nem szerepelt jelentős település a Rónai A. szerkesztette Közép-Európa atlaszban Szófián kívül, ami torzíthatta volna eredményeinket. Rónai A. (szerk.) (1945): Közép-Európa atlasz. Balatonfüred–Bp., 99. old.

[3] Így pl. Kassát nem, emiatt a csehszlovák állam elég torz viszonyokat mutat. Ez viszont elvezet a mintavételezés problematikájához, mely szintén befolyásolja a végeredményt: egyenlő számú minta minden részegységből, vagy egyenletes eloszlású lehet a terület megmintázása.

[4] *Pénzes J.* (2005): Városi vonzásközpontok vizsgálata az Észak-alföldi régióban. In: *Süli-Zakar I.* (szerk.): Tájak, Régiók, Települések. Tisztelgés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt. Didakt Kft., Debrecen. 160–165. old. és *Pénzes, J.* (2006): Urban gravity centres in the North Great Plain Region. In: *Horga, I.* and *Süli-Zakar, I.* (eds.): Challenges and Perspectives in the Regional and Interregional Issues in the New Europe. Institute for Euroregional Studies. Oradea-Debrecen. 20–26. old.

[5] *Rónai A.* (1936): Közép-Kelet-Európa politikai határaira gyakorolt népnyomás mértéke, Földrajzi Közlemények 2. pp. 252–268, *Rónai A.* (1938): Egy harmonikus államterület statisztikai képe Földrajzi Közlemények 3. pp. 1–28.

DR. KOMAREK LEVENTE:*

A termelői és a szociális infrastruktúra néhány indikátorának területi kérdései a Nyugat/Vest romániai régióban

Abstract

Some territorial aspects of the productive and social infrastucture in the West/Vest Romanian region

This study deals with the territorial aspects of the productive and social infrastructure of the West/Vest Romanian region. The productive infrastructure presents the vehicular traffic, train service, air transport and water carriage situation while the social infrastrucure deals with ducting network, drainage system, gas-main lines, district-heating network and electricity supply issues. In both cases, the study makes a comparison with the national situation.

Bevezetés

Romániában a rendszerváltás előtti időszakban az infrastrukturális fejlesztések országos és regionális szinten is háttérbe szorultak. A rendszerváltást követő években azonban a tőkehiány gátolta a nagyobb infrastrukturális beruházásokat. A 90-es évek második felében jelentős mennyiségű külföldi tőke bevonásával megindultak az infrastrukturális fejlesztések elsősorban a kedvezőbb társadalmi-gazdasági viszonyokkal rendelkező térségekben (pl. Nyugat/Vest régió). A 2000-es évek elején az Európai Unióval megkezdett előcsatlakozási tárgyalások újabb lehetőséget biztosítottak a külföldi befektetők (olasz, francia) számára az infrastrukturális beruházások területén. Románia Európai Unióhoz történő csatlakozása (2007) kedvezően érintette az infrastrukturális beruházásokat, a fejlesztésekre szánt pénzforrások jelentős mértékben növekedtek, többek között a hazánkkal szomszédos Nyugat/Vest romániai régióban is.

A Nyugat/Vest romániai régió az ország dél-nyugati részén elhelyezkedő Magyarországgal és Szerbiával egyaránt határos, az elmúlt években dinamikusan fejlődő régió. Románia 8 fejlesztési régiói közül a Nyugat/Vest régió 1998-ban alakult meg négy megye – Arad (Arad), Krassó-Szörény (Caraş-Severin), Hunyad (Hunedoara) és Temes (Timiş) megye részvételével.

E tanulmány a Nyugat/West romániai régió termelői és szociális infrastruktúrájának területi kérdésével foglalkozik. A termelői infrastruktúrán belül a közúti, a vasúti, a légi és a vízi közlekedés, míg a szociális infrastruktúra elemei közül a vízvezeték-hálózat, a csatorna-hálózat, a gázvezeték-hálózat, a távfűtő-hálózat és a villamos árammal való ellátottság regionális helyzetére tér ki, összehasonlítva ezeket az országos tendenciákkal.

A közúti közlekedés

A Nyugat/Vest romániai régió közúti közlekedése fejlett és kiegyensúlyozott az ország többi régiójához képest. Ahogy az *1. számú táblázat* is mutatja, a régió közúti hálózata 10 292 km, amely az ország közúti hálózatának 12,9%-a.

* Docens – Dunaújvárosi Főiskola Közgazdaságtudományi Intézet.

A régió közútjainak csak 26,0%-a tartozik a korszerűsített utak kategóriájába, amely megközelíti az országos átlagot. (Az országos átlag 26,5%). A régió megyéit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Arad, Hunyad és Temes megye esetében a fejlett közutak megoszlása az országos átlag alatti értéket mutatja. Meg kell azonban említeni, hogy az elmúlt időszakban a régió útjain nagyfokú fejlesztések zajlottak le a jobb közlekedés biztosítása érdekében.

A közúti hálózat sűrűsége a régióban 32,1 km/100 km^2, amely szintén az országos átlaghoz (33,5 km/100 km^2) közeli. A közúti hálózat sűrűségét tekintve, azonban jelentős területi különbségek mutatkoznak a régiót alkotó megyéket illetően. A felső szélső értéket Hunyad megye (45,4 km/100 km^2), míg az alsó szélső értéket pedig Krassó-Szörény megye képviseli (22,8 km/100 km^2).

1. táblázat. **A közutak alakulása a Nyugat/Vest romániai régióban (2005)**

Megnevezés	Közutak hossza összesen (km)	Ebből		Korszerűsített utak megoszlása (%)	A közúti hálózat sűrűsége (km/100km^2)
		Korszerűsített (km)	Aszfaltozott (km)		
Arad megye	2 240	511	699	22,8	28,9
Hunyad megye	3 206	697	432	21,7	45,4
Krassó-Szörény megye	1 944	771	496	39,7	22,8
Temes megye	2 902	697	815	24,0	33,4
Nyugat-romániai Régió	10 292	2 676	2 442	26,0	32,1
Románia összesen	79 904	21 148	20 915	26,5	33,5

Forrás: Institutul Național de Statistică

A Nyugat/Vest romániai régió közúti közlekedését vizsgálva megállapítható, hogy a régió területén 1883 km hosszú országos jelentőségű főút (11,8% az összes országos főútból) és 8409 km hosszú megyei jelentőségű út és mellékút található (13,1% a összes országos megyei jelentőségű út és mellékútból).

2. táblázat. **A közutak típusai a Nyugat/West romániai régióban (2005)**

Megnevezés	Az összes közútból (km)					
	Főutak (km)	Ebből		Megyei utak és mellékutak (km)	Ebből	
		Korszerűsített (km)	Aszfaltozott (km)		Korszerűsített (km)	Aszfaltozott (km)
Arad megye	405	392	13	1 835	119	686
Hunyad megye	383	349	17	2 823	348	415
Krassó-Szörény megye	560	524	36	1 384	247	460
Temes megye	535	481	54	2 367	216	761
Nyugat-romániai régió	1 883	1 746	120	8 409	930	2 322
Románia összesen	15 934	14 374	1253	63 970	6774	19 662

Forrás: Institutul Național de Statistică

A régión 5 európai jelentőségű út halad át, amelyek észak–dél, kelet–nyugat irányban szelik át a Nyugat/Vest romániai régiót. Ezen 5 európai jelentőségű útból 3 európai főútvonal, míg a másik 2 pedig a másodrangú európai útvonalakhoz tartozik.

A régió szempontjából jelentős európai főútvonalak:

– Az E68 – Magyarország irányából érkezik Nagylak (Nădlac), Arad (Arad) és Déván (Deva) keresztül kapcsolatot teremt az ország középső részével (Szeben/Sibiu, Brassó/Braşov) és az ország fővárosával Bukaresttel (Bucureşti). Ez a főútvonal fontos kapcsolatot teremt a régió és a megyék városai között (pl. Arad, Déva).
– Az E70 – Szerbia irányából érkezik Moravicánál (Moravița) lépi át a határt és kapcsolatot teremt Temesváron keresztül az ország déli részével és a fővárossal Bukaresttel.
– Az E79 – szintén Magyarország irányából érkezik, Nagyvárad (Oradea) környékén (Bors/Borş) lépi át a határt és kapcsolatot teremt a Zsil völgyén keresztül az ország déli területeivel, többek között Krassó-Szörény megyével is.

A régió szempontjából jelentős európai másodrangú útvonalak:

– Az E671 – északról érkezik Arad és Temesvárt érintve dél felé tartó útvonal, amely regionális szempontból jelentős településeket köt össze egymással.
– Az E673 – Făget-on keresztül a régió keleti területeivel teremt kapcsolatot (Bánáttal – Lugos/Lugoj) lerövidítve a távolságot Déva és Temesvár között.

A Nyugat/Vest romániai régióban 4 fontos közúti határátkelőhely található Magyarország irányába. Ezen határátkelőhelyekből 3 Arad megyében (Nagylak/Nădlac, Torony/Turnu, Vărşand), 1 pedig Temes (Nagycsanád/Cenad) megyében helyezkedik el. Szerbia irányában szintén 4 közúti határátkelőhely található: Zsomboly (Jimbolia) és Moravica (Moravița) Temes megyében, valamint Naidăş és Újmoldova (Moldova Nouă) Krassó-Szörény megyében.

A közúti infrastruktúra a régió területén viszonylag fejlettnek mondható az ország többi régióihoz viszonyítva, ami ösztönzi a külföldi befektetőket a régióban történő letelepedésre.

A vasúti közlekedés

A vasúti vonalak hossza 2005-ben a Nyugat/Vest romániai régióban 1904 km volt, amely az ország vasútvonalainak 17,4%-át foglalja magába. A villamosított vonalak hossza 658 km, ami a régió vasúti hálózatának 34,6%-át jelenti. (Az országos átlag 36,5%). A kétvágányú vonalak hossza 315 km. Ez 16,5%-ot jelent a régió összes vasúti vonalából. Az országos átlag ebben az esetben 27,5%. Az előbbi adatok alapján a régió vasúthálózatának sűrűsége regionális szinten a legnagyobb az országban – 59,4 km/1000 km^2 (csak a Bukaresti – Ilfov régió előzi meg).

Ahogy a *3. számú táblázat* is mutatja Krassó-Szörény és Hunyad megye vasúti hálózatának sűrűsége az országos átlag alatti értéket mutatja, ugyanakkor Arad és Temes megye vasúthálózatának sűrűsége meghaladja az országos átlagot. Temes megye a 3. helyen áll a megyék rangsorában a vasúti vonalak sűrűségét tekintve, csak Ilfov és Konstanca (Conştanța) megye előzi meg. Arad megye pedig a 9. helyen található a megyei rangsorban a 42 román megye közül.

3. táblázat. **A vasúthálózat alakulása a Nyugat romániai régióban (2005)**

Megnevezés	Vasúthálózat hossza összesen (km)	Ebből: villamosított vonalak hossza (km)	A vasúthálózat sűrűsége (km/1000 km^2)
Arad megye	470	168	60,6
Hunyad megye	291	221	41,2
Krassó-Szörény megye	344	152	40,4
Temes megye	799	117	91,9
Nyugat-romániai régió	1 904	658	59,4
Románia összesen	10 948	3999	45,9

Forrás: Institutul Național de Statistică

A Nyugat/Vest romániai régión 3 nemzetközi jelentőségű vasútvonal halad át. Az egyik a Bukarest (Bucureşti) – Crajova (Craiova) – Temesvár (Timişoara) – Zsombolya (Jimbolia) vonal, amely Temesvárig villamosított. A másik vasútvonal pedig a Bukarest (Bucureşti) – Temesvár (Timişoara) és Stamora-Moravița. Ezen két vasútvonal Szerbia területén folytatódik és kapcsolatot teremt Szerbia fővárosával Belgráddal. A régió harmadik nemzetközi jelentőségű vasútvonala a Bukarest (Bucureşti) – Brassó (Braşov) – Szeben (Sibiu) – Déva (Deva) – Arad (Arad) – Kürtös (Curtici) vonal, amely Magyarország területén folytatódik Békéscsabán át Budapest irányába. Ez a vasútvonal teljes egészében villamosított. E 3 vasútvonal fontos szerepet játszik a nemzetközi fuvarozásban és a helyi, valamint a nemzetközi utasszállításban is. Továbbá jelentős kapcsolatot teremt a régió szomszédos megyéivel és településeivel (pl. Déva/Deva, Târgu Jiu, Hátszeg/Hațeg, Brád/Brad stb.).

A 3 nemzetközi jelentőségű vasútvonal mellett a többi vasútvonal a régió közlekedésében alárendelt szerepet játszik. Ennek oka, hogy a többi vonalon a vonatok számos esetben csak csökkentett sebességgel közlekedhetnek, ami miatt olykor a menetrendtől eltérő nagyfokú késéseket eredményez. Tovább rontja a helyzetet, hogy a fővonalakon kívül a mellékvonalak nem villamosítottak, a vasúti kocsik átlagéletkora olykor a 40 évet is eléri, illetve a személyvonatok komfort fokozata messze elmarad az európai viszonyoktól. Így a vasúti személy- és áruszállítás elsősorban a 3 nemzetközileg is fontos vasútvonalakon zajlik.

A szomszédos országok irányában a Nyugat/Vest romániai régió vasúti határátkelőhelye Magyarország irányában az Arad megyei kürtösi (Curtici) határátkelőhely. Szerbia felé pedig két vasúti határátkelőhely segíti a közlekedés. Ez a két határátkelőhely Temes megyében található (Morávica/Moravița és Zsombolya/Jimbolia).

A légi közlekedés

A Nyugat/Vest romániai régióban Temesvár (Timişoara), Arad (Arad), Karánsebes (Caransebeş) és Déva (Deva) rendelkezik repülőtérrel. A régió lefedettsége a légi közlekedés területén kedvező, mind a 4 megye rendelkezik repülőtérrel. Az egyes repülőterek felszereltsége és állapota azonban nagyfokú differenciáltságot mutat.

A régió legnagyobb és legjelentősebb repülőtere hazai és nemzetközi viszonyban is a temesvári Traian Vuia repülőtér. Ez a repülőtér a második legjelentősebb repülőtere Romániának, amelyet Európa felé a nyugat kapujának is neveznek

A temesvári Traian Vuia repülőtér lefedettsége nemcsak a Nyugat/Vest romániai régió-

ra, hanem a délkelet-magyarországi és a Szerb területekre is kiterjed. Így összesen mintegy 2,1 millió fő számára biztosít lehetőséget a légi közlekedés igénybe vételéhez. Évente átlagosan több mint fél millió ember veszi igénybe a repülőtér szolgáltatásait, de pl. 2007-ben ez a szám már meghaladta az 1 millió főt. Az egyre növekvő létszámú szállított utasok mellett, igen jelentős a légi úton történő áruszállítás is.

A temesvári Traian Vuia repülőtéren működő nemzetközi és hazai légitársaságok napjainkban több mint 20 európai város gyors elérhetőségét szolgálják. Számos európai nagyváros pl. München, Milánó, Budapest, Bécs, Düsseldorf, Frankfurt, Stuttgart, Bologna, Bari, Róma, Velence, Firenze, Bergamo, Chişinau, Lvov, Ancona, Párizs, Athén közvetlen elérése biztosított. A nemzetközi járatok mellett azonban a belföldi légi közlekedés is kitüntetett szerepet játszik. Temesvárról közvetlen belföldi járatok indulnak pl. Szatmárnémetibe (Satu Mare), Nagyváradra (Oradea), Kolozsvárra (Cluj-Napoca), Marosvásárhelyre (Târgu Mureş), Szebenbe (Sibiu), Bákóba (Bacău), Iaşiba, Bukarestbe (Bucureşti) és Konstancara (Conştanța).

A repülőtéren tevékenykedő légitársaságok az alábbiakban foglalhatók össze:

– rendszeres járatokat indító társaságok: Tarom, Carpatair, Austrian Airlines, Malév, Deutsche Lufthansa, Alitalia, Alpi Eagles, ABC AIR Hungary (Cargo), FARNER AIR (Cargo)
– charter járatokat indító társaságok: Jetalliance, Eurojet, Ion Țiriac, Romavia, Netjets, Tarom, Carpatair, Blue Air, Air Cairo, Atlasjet, Air Malta, Futura Airways, Nouvelair stb.

A repülőtér jelenlegi technikai felszereltség és a kifutópályák minősége és hosszúsága lehetővé teszi, hogy a legnagyobb repülőgépek is leszállhassanak, mint pl. az Airbus 310.

Az elmúlt években megnövekedett utas- és áruforgalom miatt a repülőtér jelentős helyproblémákkal küzd, amelynek megoldása a közeljövőben várható.

Ebből kifolyólag a repülőtér fejlesztési céljai között számos jövőbeni elképzelés található. Új parkolók, rakodóterületek építését, illetve a repülőtér közvetlen közelébe egy üzleti park (Business Park) létrehozását szorgalmazzák. Fontosnak tartják, hogy a felmerülő igényeknek megfelelő újabb járatokat indítsanak Európa fontosabb üdülőhelyeire. A repülőtér üzemeltetőinek további terve, hogy a foglalkoztatottak számát is növeljék a desztinációk bővítése mellett, bízva abban, hogy a Traian Vuia repülőtér nemcsak a régió, hanem Európa egyik fontos légikikötőjévé válik.

A hosszú távú célok között szerepel, hogy egy olyan regionális repülőtér jöjjön létre a Nyugat/Vest romániai régióban, amely megfelel a legmagasabb légügyi biztonságnak és a legjobb minőségi színvonalnak. Ennek megvalósítására számos helyi és külföldi magánbefektetőre számítanak.

A fenti fejlesztési célok elérése reálisnak tekinthető. A temesvári Traian Vuia repülőtér közlekedés-földrajzi elhelyezkedése, megközelíthetősége nagyon kedvező. A régió légi úton történő gyors megközelíthetőségének köszönhetően az elmúlt években növekedett a külföldi befektetők aránya. Ezáltal a Nyugat/Vest romániai régió az ország egyik legfejlettebb régiójává vált.

A régió másik egyelőre kisebb jelentőségű nemzetközi repülőtere Aradon (Arad) található, amely közlekedés-stratégiai szempontból szintén kedvező helyzetben van. Kb. 4 km-re helyezkedik el Arad megyei jogú város központjától és fontos nemzetközi vasúti (Budapest–Kürtös–Arad–Bukarest) és közúti (E68–Budapest–Arad–Déva–Bukarest) útvonal mellett helyezkedik el.

Az aradi repülőtér fejlesztési tervei között szerepel, hogy a légi árufuvarozás regionális nemzetközi központjává váljon. Ehhez a fejlesztési elképzeléshez kapcsolódik a közelmúltban megépített cargo terminál is, amely „összekötő kapocs” szerepét töltené be az áruszállítás területén Nyugat-Európa és Kelet-Közép-Európa között.

A kedvező közlekedés-földrajzi viszonyok miatt, nemcsak a Nyugat/Vest romániai régióban megtermelt, előállított áruk légi szállítását tervezik, hanem a szomszédos megyék, régió és országok termékeinek szállításában is bekapcsolódnának (pl. Arad (Arad), Bihar (Bihor), Fehér (Alba), Krassó-Szörény (Caraş-Severin), Békés, Csongrád megye).

A karánsebesi (Caransebeş) repülőtér elsősorban a belföldi légi közlekedésben játszik szerepet, de rendszeres légi közlekedést nem bonyolít le. Az előző két repülőtérhez képest éppen ezért jelentősége alárendelt. A repülőtér napjainkban magántulajdonban van. Fejlődését elsősorban a turizmus fellendülésétől várják.

A Nyugat/Vest romániai régió negyedik repülőtere a dévai (Deva), amely napjainkban a sportrepülés céljait szolgálja.

4. táblázat. **A repülőterek rangsora a szállított utasok száma alapján (2005)**

Rangsor	Repülőtér	Szállított utasok száma (ezer fő)
1	Bukarest (Henri Coandă)	2973
2	Bukarest (Aurel Vlaicu)	380
3	*Temesvár (Traian Vuia)*	*336*
4	Kolozsvár	199
5	Konstanța (Mihail Kogălniceanu)	111
6	Szeben	49
7	Iaşi	42
8	Bákó	39
9	Nagyvárad	29
10	Suceava (Ştefan cel Mare)	8
11	*Arad*	*4*
Románia összes repülőtere		4192

Forrás: Institutul Național de Statistică

A vízi közlekedés

A vízi közlekedés a Nyugat/Vest romániai régióban alárendelt szerepet játszik, annak ellenére, hogy Románia egyik legfontosabb és legforgalmasabb vízi útja a Duna 64 km-en át érinti a régió déli részét. A régiónak egyetlen dunai kikötője (Boşneag) a Krassó-Szörény megyei Újmoldován (Moldova Nouă) található. Ez a kikötő mind az áru, mind pedig a személyszállítást egyaránt szolgálja. A kikötő életét kedvezőtlenül befolyásolja, hogy a fontosabb közutak és vasút vonalak ezt a térséget elkerülik, így a kombinált fuvarozás nem valósítható meg.

A régió bányáinak ismételt megnyitása a kikötő fejlesztését eredményezheti. Ezen kikötő a korábbi évekbe, évtizedekbe elsősorban bányászati termékek, továbbá faipari és mezőgazdasági (gabonafélék, gyümölcsök) termékek szállításában játszott fontos szerepet.

A régió második legfontosabb folyója a Maros, a régió megyéi közül Arad- és Hunyad megyét érintve Magyarországon folytatja útját. A folyó romániai szakaszán jelentős vízi forgalom nem jellemző, mivel folyómedre nincs megfelelően kiépítve a vízi közlekedés számára.

A régiót érintő Bega csatorna Temes megye területét szeli át, amely Szerbiában folytatódik. A múltban hajózható volt, napjainkban azonban a vízi áruszállítás igényeinek nem felel meg.

A vízvezeték-hálózat

A vízvezeték-hálózat a Nyugat/Vest romániai régióban 2005-ben 5559 km volt, amely az országos hálózat 11,6%-át képviselte. Ha a régió megyéinek alakulását vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy az országos hálózatból (47 778 km) 4,2%-a Temes, 3,7%-a Arad, 2,3%-a Hunyad és 1,4%-a pedig Krassó-Szörény megyére jut.

A régió összes településéből (1646) mindössze 12,7%-a van bekapcsolva a vízvezeték-hálózatba. Ha a községek számát vizsgáljuk, akkor elmondhatjuk, hogy a régióban található községek (1604) közül 167 rendelkezik vízvezeték hálózattal. Ez a községek mindössze 10,4%-a. Ezzel szemben a régió 42 városa közül mindegyik be van kapcsolva a vízvezeték hálózatba.

5. táblázat. **A vízhálózat alakulása a Nyugat/Vest romániai régióban (2005)**

Megnevezés	A vízhálózatba bekapcsolt települések száma (db)		A vízhálózat hosszának alakulása (km)
	Összesen	Ebből: város	
Arad megye	66	10	1 788
Hunyad megye	36	14	1 079
Krassó-Szörény megye	34	8	664
Temes megye	73	10	2 028
Nyugat-romániai régió	209	42	5 559
Románia összesen	1935	315	47 778

Forrás: Institutul Național de Statistică

A régió megyéi közül a vízhálózat hosszának alakulásában a felső szélső értéket Temes, míg az alsó szélső értéket pedig Krassó-Szörény megye képviseli.

A csatornahálózat

A Nyugat/Vest romániai régió településeibe a csatornahálózatban bekapcsolt lakások aránya 28,3%, amely országos viszonylatban kedvezőnek tekinthető. Így ez a régió ebben az esetben meghaladja az országos átlagot. Az országos átlag 21,9%.

A csatornahálózat hossza a régióban 2441 km, amely az országos hálózat 13,3%-át jelenti. Országosan a csatornahálózat hossza 18 381 km. Regionális szinten a csatornahálózat hosszának alakulásában a felső szélső értéket Arad megye, míg az alsó szélső értéket pedig Krasszó-Szörény megye képviseli.

A csatornahálózatba bekapcsolt települések alakulását tekintve a következő megállapítások tehetők. A régió 1646 településéből mindössze 90 település rendelkezik csatornahálózattal, azaz a települések 5,5%-a. A községek esetében nagyon kedvezőtlen a helyzet, mert az 1604 község közül, csak 49 csatornázott, ami a községek 3,1%-át jelenti. A régió 42 városából ugyanakkor 1 város van, amely nem rendelkezik csatornahálózattal.

A régió csatornahálózatának jelentős része jóval a rendszerváltás előtt épült, ezért nagy része elöregedett, elhasználódott így a hálózat jövőbeni fejlesztése és korszerűsítése elengedhetetlen.

6. táblázat. **A csatornahálózat alakulása a Nyugat/Vest romániai régióban (2005)**

Megnevezés	A csatornahálózatba bekapcsolt települések száma (db)		A csatornahálózat hosszának alakulása (km)
	Összesen	Ebből: város	
Arad megye	29	10	790
Hunyad megye	26	14	625
Krassó-Szörény megye	17	8	298
Temes megye	18	9	728
Nyugat-romániai régió	90	41	2 441
Románia összesen	693	306	18 381

Forrás: Institutul Național de Statistică

A gázvezeték-hálózat

A gázvezeték-hálózat a Nyugat/Vest romániai régióban elérte a 3004 km. Ez az országos gázvezeték-hálózat 10,9%-a. A felső szélső értéket Temes megye, az alsó szélső értéket pedig Krassó-Szörény megye képviseli a gázvezeték-hálózat hosszának alakulásában.

Ha a gázvezeték-hálózat hosszának arányát vizsgáljuk megyei szinten, akkor megállapíthatjuk, hogy az országos hálózatból (27 496 km) 3,8% Temes, 2,9% Arad, 2,6% Hunyad, és mindössze 1,6% jut Krassó-Szörény megyére.

A gázvezeték-hálózatba bekapcsolt települések aránya sem kedvező. A régió települései közül 75 rendelkezik gázvezeték-hálózatta, ami a települések 4,6%-át jelenti. Még kedvezőtlenebb a helyzet, ha a községek arányát vizsgáljuk. Az 1604 község közül 43 község rendelkezik gázvezeték-hálózattal. Ez a községek 2,7%-a. A 42 város közül pedig 32 van bekapcsolva az országos gázvezeték hálózatba (a városok 76,2%-a).

7. táblázat. **A gázvezeték-hálózat alakulása a Nyugat/Vest romániai régióban (2005)**

Megnevezés	A gázvezeték-hálózatba bekapcsolt települések száma (db)		A gázvezeték-hálózat hosszának alakulása (km)	A vezetékes gázfogyasztás alakulása (ezer m^3)	
	Összesen	Ebből: város		Összesen	Ebből: háztartások
Arad megye	17	7	793	113 904	54 696
Hunyad megye	22	13	708	274 589	71 213
Krassó-Szörény megye	9	5	448	95 744	46 578
Temes megye	27	7	1 055	219 749	99 516
Nyugat-romániai régió	75	32	3 004	703 991	272 003
Románia összesen	742	217	27 496	12 963 284	2 827 778

Forrás: Institutul Național de Statistică

A vezetékes földgázfogyasztás országos szinten évente megközelíti a 13 milliárd m^3. Regionálisan ez a mennyiség évente közel 704 millió m^3. Ez az országos földgázfogyasztás 5,4%-a. Ennek megfelelően Hunyad megye 2,1%-kal, Temes megye 1,7%-kal, Arad me-

gye 0,9%-kal, míg Krassó-Szörény megye 0,7%-kal részesedik az országos földgázfogyasztásból. Ha azonban a régió földgázfogyasztását tekintjük 100%-nak, akkor a megyék megoszlása a következő képpen alakul: Hunyad megye 39,0%-kal, Temes megye 31,2%-kal, Arad megye 16,2%-kal, míg Krassó-Szörény megye pedig 13,6%-kal részesedik a régió teljes földgázfogyasztásából.

Mi jellemzi a háztartások vezetékes földgázfogyasztását országosan és regionálisan?

Ha Románia háztartásainak földgázfogyasztását vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy az összes fogyasztásból a háztartások a földgáz 21,8%-át használják el. Ezzel szemben regionális szinten ez az arány 38,6%. A régiót alkotó megyék esetében a háztartások földgázfogyasztása a teljes fogyasztásból Krassó-Szörény megyében 48,6%, Arad megyében 48,0%, Temes megyében 45,3%, míg Hunyad megyében pedig 25,9%. Mind a 4 megye háztartásainak földgázfogyasztása jóval meghaladja az országos szintet.

A régió háztartásai az országos földgázfogyasztásából 9,6%-ot képviselnek. Ha azonban a régió háztartásainak földgázfogyasztását vizsgáljuk, akkor az egyes megyék fogyasztása a következő képpen alakul (régió = 100%): Temes megye 36,6%, Hunyad megye 26,2%, Arad megye 20,1% és Krassó-Szörény megye 17,1%.

A távfűtő-hálózat

2005 év végén a Nyugat/Vest romániai régió városaiból 18 (a 42 város közül), míg községeiből 2 volt bekapcsolva a távfűtő-hálózatba.

8. táblázat. A távfűtő-hálózat alakulása a Nyugat/Vest romániai régióban (2005)

Megnevezés	A távfűtő-hálózatba bekapcsolt települések száma (db)	
	Összesen	Ebből: város
Arad megye	6	5
Hunyad megye	9	8
Krassó-Szörény megye	2	2
Temes megye	3	3
Nyugat-romániai régió	20	18
Románia összesen	155	129

Forrás: Institutul Național de Statistică

A régió távfűtő-hálózata rendkívül régi és korszerűtlen, ami igen jelentős hőveszteséggel jár együtt. Ezért az elmúlt években jelentős mértékben megnövekedett a régi és az új építésű lakások központi fűtéssel történő ellátása. Ezzel egyidőben megugrott a lakosság földgázfogyasztása a régió területén.

A villamos árammal való ellátottság

A régió villamos árammal való ellátottsága az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben növekedett és napjainkban elérte a 98,2%-ot. Ezzel meghaladja a régió az országos átlagot is, ami 2005-ben 96,3% volt. A villamos árammal ellátott lakások esetében a felső szélső értéket Temes megye, az alsó szélső értéket pedig Krassó-Szörény megye képviseli.

9. táblázat. **A villamos árammal való ellátottság alakulása a Nyugat/Vest romániai régióban (2005)**

Megnevezés	A villamos árammal ellátott lakások száma (db)	A villamos árammal ellátott lakások aránya (%)
Arad megye	182 480	98,2
Hunyad megye	189 455	97,9
Krassó-Szörény megye	127 405	97,2
Temes megye	255 827	99,1
Nyugat-romániai régió	755 167	98,2
Románia összesen	7 809 356	96,3

Forrás: Institutul Național de Statistică

Összegzés

A Nyugat/Vest romániai régió bemutatott termelői infrastruktúra eleme közül a közlekedésnek, ezen belül pedig a közúti és a légi közlekedésnek kitüntetett szerepe van a régió életében. Ezen közlekedi formák jövőbeni fejlesztése a régió társadalmi-gazdasági viszonyaira nézve kedvező hatást fejthetnek ki. A vasúti és a vízi közlekedésnek pedig a jelenlegi helyzetet tekintve kihasználatlan tartalékai vannak. Ezzel szemben a szociális infrastruktúra elemi közül csak a villamos árammal történő ellátottság esetében kedvező a helyzet, mert a villamos árammal ellátott lakások aránya megközelíti a 100%-ot. A vízvezeték-hálózat, a csatornahálózat, a gázvezeték-hálózat és a távfűtő-hálózat kiépítettsége tekintetében az európai viszonyokat figyelembe véve még igen jelentősek a lemaradások. A korszerűtlen, elhasználódott hálózatok cseréje, újabb hálózatok kiépítése a régió fejlődése szempontjából elengedhetetlen.

A régió megyéit tekintve összességében elmondható, hogy a vizsgált infrastrukturális elemek esetében a legkedvezőbb helyzetben Temes és Arad megye található, amely két megyét Hunyad és Krassó-Szörény követ.

Az ország Európai Unióhoz történő csatlakozása, a külföldi befektetők számának és arányának növekedése, a beruházások bővülése a jövőben jelentős mértékben hozzájárulhat a termelői és a szociális infrastruktúra regionális fejlődéséhez, ezáltal tovagyűrűző multiplikatív hatást kifejtve.

Irodalom

Abonyiné Palotás Jolán (2007): Infrastruktúra. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 184. p.

Erdősi Ferenc (2000): Európa közlekedése és a regionális fejlődés. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 547. p.

Erdősi Ferenc (2001): Az európai légi közlekedés és Magyarország. – In: A közlekedéspolitika szerepe az ország területfejlesztésében. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. pp. 47–63.

Gulyás László–Sisák Erzsébet (2008): A Szeged–Temesvár városverseny dimenziói. Területi Statisztika. 11. (48.). évf. 1. sz. pp. 82–89.

Komarek Levente (2008): Régiók Európában: a Nyugat/Vest romániai régió. Területi Statisztika. 11. (48.) évf. 6. sz. pp. 734–741.

Kőszegfalvi György (1995): A települési infrastruktúra geográfiája. – JPTE, Pécs. 193. p.

Veres Lajos (2004): Közlekedési rendszerek a regionális fejlesztési stratégiában. – Magyar Közlekedési Kiadó, Budapest. 164. p.

Veres Lajos (2008): Térségi logisztika. Dunaújvárosi Főiskola Kiadói Hivatala, Dunaújváros. 219. p.

www.insse.ro

TÓTH IMRE:*

Indivisibiliter ac inseparabiliter? Térszerkezeti változások egy összetartozó térségben. Ausztria és Magyarország

Abstract

By the beginning of the 20th century significant regional differences appeared on the territory of the historic Hungary. West-Hungary was one of the mostly developed region partly because its closeness to Wien and of the Austrian–Hungarian economic cooperation. After the First World War the border between Austria and Hungary blocked this cooperation. Our paper presents this cooperation from 1920 until now.

Bevezetés

Ausztria és Magyarország a közös államiság évszázadai alatt elválaszthatatlannak látszó szervesülésen ment keresztül. Olyan egységesülésről van szó, amely Nyugat-Magyarország regionális fejlődésének elemzésével is kitűnően modellálható. A regionális fejlődés történeti földrajzi szakirodalmában nem egységes a megítélése vizsgált térségünknek. Ez természetszerűleg következik a régiók, a térszerkezeti fejlődés sokféle értelmezéséből. Az azonban rögzíthető, hogy a dualista időszak lendületes fejlődésének következtében a 20. század elejére számottevő regionális különbségek bontakoztak ki a történelmi Magyarország területén.[1] A legfontosabb modernizációs központot jelentő fővároshoz képest ugyan lemaradva, de az Alföld, a Közép-felvidék és a tágan értelmezett Nyugat-Magyarország (Pozsony, Moson, Sopron, Győr, Komárom, Esztergom megyék, továbbá Vas és Veszprém megyék északi sávja) is a dinamikusan fejlődő térségek közé tartozott.[2] Nyugat-Magyarország annak ellenére, hogy viszonylag kedvezőtlen volt településszerkezete, nemzetiségi összetételének is köszönhetően a polgárosodó Magyarország egyik legfejlettebb régiójának számított. A regionális fejlettség kialakításában a legfőbb szerepet azonban nem is az említett tényezők, hanem a közeli centrum, Bécs közelsége játszotta.

Gazdasági értelemben, például a városok ipari jellegét tekintve, több hasonlóság is jellemezte a térséget. A nyugat-magyarországi városokban az iparosodás alapját a polgárvárosok felhalmozott kereskedelmi tőkéje, és a külföldi – elsősorban osztrák – tőkebefektetések jelentették, ahol a szerény természeti erőforrások, illetve bécsi és az alsó-ausztriai felvevőpiac sajátosságai miatt sokoldalú feldolgozóipar alakult ki, ám gyenge belső kohézióval.[3]

Mindemellett azonban a terület belülről is tagolt volt. A mezőgazdaságot tekintve a régió a természeti adottságoknak és a piaci lehetőségeknek megfelelően több részre tagolódott: Vas megye adottságai inkább Zaláéval voltak rokonok, Győré Komáróméval. Moson és Sopron vármegyét átlag feletti fejlettsége, modernizáltsága, magas állatállománya (mindenekelőtt szarvasmarha), ipari növényei (cukorrépa) miatt lehet elkülöníteni, ami a bécsi piac közelségével magyarázható. A Kisalföld Dunától északra lévő része pedig az ipari növényekre alapozott gazdasága (cukorrépa, árpa, illetve burgonya), a cukor- és sörgyártása, továbbá sertéstenyésztése révén tért el a többi térségtől.[4]

* Egyetemi docens – Nyugat-Magyarországi Egyetem.

A városfejlődés sajátosságait szemügyre véve szintén kiderül, hogy a „Dunán túli” és a „Dunán inneni” területrész is meglehetősen elkülönült egymástól vonzáskörzeti értelemben. Bécs ellátásából inkább csak Sopron és Moson megyék vették ki részüket; de a Duna két oldalán eltérően formálódott a két térség infrastruktúra hálózata, s vonzáskörzeti rendszere is.

Utóbbi kialakulását illetően Győri Róbert kutatásai[5] alapján nyerhetünk pontos választ. Nagyjából ennek alapján alakult ki a térség első világháború előtti térszerkezete, amely egy északnyugat–délkelet irányú fejlettségi lejtőt képez. A vizsgálatok szerint Sopron vármegye északnyugati és Moson megye nyugati része összefüggő területként, magasan az átlagos fejlettségen felülinek adódott. Már mozaikosabb, ám még mindig többnyire az átlagon felüli modernizációs fokú volt Vas megyének Sárvártól nyugatra eső, Szombathely vonalától pedig északra lévő harmada.

Ettől délre a németújvári járás meglehetősen elmaradott belső perifériája terült el, központjának a „kisugárzása” nem volt számottevő. Délre, a Rába folyó mente még egy markáns fejlettségi tengely volt, ám lejjebb, a Vendvidék egésze, továbbá a szentgotthárdi, a körmendi és a vasvári járás déli fele már mélyen átlag alatti fejlettségűnek bizonyult. A Vendvidék perifériájából egyedül központja, Muraszombat, emelkedett ki. Sopron és Vas megye keletebbi területei, a Cser, a Rábaköz, a Rába és a Marcal közötti sík már jóval mozaikosabb, s így Győr és Veszprém megye felé jelent átmenetet. Megjegyzendő, hogy a régió fejlett, ipari központja, Győr mennyire kevéssé húzta magával hinterlandját, különösen Pannonhalma környéke, a Sokoró volt elmaradott.[6]

A kommunikációs kapcsolatok, kereskedelmi, fejlettségi mutatók és piackörzeti adatok azt jelzik, hogy az osztrák–magyar határtérségben a két birodalomfelet elválasztó politikai határ nem rendelkezett valóságos elhatároló funkcióval. Annak futása, demarkációja nem a legmeghatározóbb tényezője volt a térség gazdasági, kulturális fejlődésének. Így volt ez annál is inkább, mivel a határ népesedési, vallási és igazából nyelvi értelemben sem számított valódi frontier zónának.

Az újkori modernizáció, a korszak technikai-forradalmi változásai – elsősorban a vasút megjelenése – közlekedési-logisztikai szempontból némiképp változtattak a térség vertikális megosztottságán. Azzal, hogy 1847-ben megnyílt a Sopron–Bécsújhelyi vasút, a nyugat-magyarországi határtérség az elsők között kapcsolódott be a magyarországi vasúti közlekedésbe. A Bécsújhely és Sopron közötti vasútvonal átadása után fél évszázaddal a régiót már behálózták a vasutak. A vasútépítés nyomán egész térségek indultak fejlődésnek, hiszen a vasúti csomópontok egy központi funkcióval gazdagodtak, a vasút menti területek pedig bekapcsolódhattak az árutermelő mezőgazdaságba. A térségben Győr kiemelkedése is egyfelől vasúti csomóponttá válásával magyarázható, amely társult a gabonakereskedelemben játszott jelentős szerepével a vízi, majd a vasúti szállításkor egyaránt. Sopron viszonylagos stagnálása pedig a vasúti kapcsolatok relatíve lassú kialakulásának köszönhető. Hasonló átrendeződés zajlott Vas megyében, ahol Kőszeg maradt alul a tömegáruk (gabona, élőállat, termények, épületfa, építőanyag) kereskedelmében már a 19. század elején előretörő Szombathellyel szemben. Kőszeg ebben nem vállalt szerepet, megmaradt a bor és a céhes ipari termékek kereskedelménél, így lemaradt a fejlődésben.

A századfordulón megjelenő ingázást is a vasút tette lehetővé. Az iparosodás, a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő átstrukturálódása, azaz az ipari és a tercier szektorbeli dolgozók arányának a növekedése nyomán azonban jelentős számú népesség el is hagyta a falusi térségeket és a városokba költözött.[7]

A határtérség fejlődési ellentmondásai az első világháború után

Az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésével, az új határok előbb nyelvi, etnikai, majd politikai-ideológiai, végül – a második világháború után – társadalmi, gazdasági fejlettségbeli választóvonallá váltak az osztrák–magyar határtérségben. Az első világháború után a Nyugat-Magyarországot körülvevő gazdasági tér jelentősen megváltozott.[8] A terület Monarchián belüli centrális elhelyezkedése megszűnt, aminek számos korábban idetelepített ipari létesítmény lett a vesztese. Néhányat ezek közül végleg leszereltek és máshova helyeztek vagy megszüntettek.

1920-tól Magyarország-szerte deformálódott a településszerkezet; egyes régiók elvesztették vonzásközpontjaikat, máshol a megmaradt, különböző hierarchiaszintű városok vonzáskörzetének egy része került át a határ túloldalára. Ilyen helyzetbe került a nyugati határszélén Szombathely, Kőszeg és Sopron. Utóbbi 1918 és 1921 utáni aszimmetrikus helyzete jól modellezte azt a szituációt, melyben a békerendezéseket követően piackrízissel és nyersanyaghiánnyal, aránytalan termelési kapacitással és eltorzult településszerkezettel egyszerre küszködő Magyarország is találta magát. A monarchia közös piacának elvesztése, majd pedig saját piackörzetének elcsatolása rendkívül érzékenyen érintette Sopront. Vas megye városai közül a legnagyobb mélyrepülést Kőszeg produkálta. Veszteség érte Szentgotthárdot is, melynek a vend-vidéki és burgenlandi területek vásárlórétegétől kellett megválnia.

A piaci és igazgatási körzetek átrendeződésének részeként egyes településeknek sikerült átvenni az elcsatolt vonzáscentrumok funkcióinak egy részét. Térségünkben Magyaróvár helyzete erősödhetett azáltal, hogy az elszakított Pozsony és kisebb mértékben Bécs regionális feladatait részben megörökölte.[9] Korábbi közigazgatási szerepétől való megfosztása (a vármegyeközpont áthelyezése) azonban legalább ennyi káros következménnyel járt a város számára. A megyei adminisztráció Győrbe kerülésével több száz ember megélhetése került veszélybe Moson megye egykori központjában.

A környék viszonylagos fejlettsége (működő ipara és jól termelő mezőgazdasága) mindazonáltal kiegyenlítőleg hatott a nehéz helyzetbe került megyében. A vasi székváros, Szombathely ugyan szintén sokat veszített jelentőségéből, megyeszékhelyként, gazdasági és kulturális centrumként továbbra is fejlődőképes tudott maradni. Gazdasági funkciói Sopron rovására is bővültek, miután a Sopron megye déli részén élő mezőgazdasági termelők – elsősorban a csepregi járás gazdái – egyre nagyobb előszeretettel látogatták a vasi főváros piacát.

A határ másik oldalán az új körülmények főképpen közlekedésföldrajzi problémákat okoztak. Burgenland, az új a tartomány útjai, vasútjai kifelé, Magyarország, Alsó-Ausztria, Stájerország felé orientálódtak, a belső összekötés biztosító hálózati elemek hiányoztak, vagy a határ vágta el azokat. Azáltal például, hogy Sopron magyarországi város maradt, a térségi, Sopron központú úthálózat is darabjaira hullott. A határ három magasabb és négy alacsonyabb rendű útvonalat is átvágott itt, továbbá három vasútvonalat. Ráadásul több burgenlandi falunak is Sopron felé irányultak az elsődleges, jobb minőségű közúti kapcsolatai. A felsőpulyai körzet helyzete hasonló volt a soproni „zsák”-éhoz, szinte minden útvonalat határ vágott ketté, amely alól a Borostyánkő-út sem volt kivétel. Vagyis azt lehet mondani, hogy a trianoni határ a régió tradicionális észak–déli közlekedési tengelyét darabolta fel, a Sopron–Kőszeg–Szombathely távolsági útvonal egyes szakaszai helyi jelentőségűekké degradálódtak.[10]

A déli, egykori Vas megyei járásoknak eleve nehézkes volt a kapcsolattartása északkal, azaz Béccsel és Sopronnal, hiszen a Kőszegi-hegység, illetve a Soproni- és a Rozália-hegység is komoly akadályt jelent. Így Észak- és Dél-Burgenland között rendkívül rossz

volt az összeköttetés, s az új határok miatt több terület szinte izolálódott.[11] Dél-Burgenland közúti elérhetőségét észak felől nem a tartományon keresztül, hanem Alsó-Ausztrián és Stájerországon keresztül igyekeztek megoldani.

A vasúthálózat is darabjaira esett, a leghasználhatóbb vonalak Kismarton környékén maradtak meg. Felsőpulya vasútja (az egykori Sopron–Kőszeg vonal) észak és dél felé egyenesen a nemzetközi határnak ütközött. Mindezek miatt a tartománynak szükségessé vált egy új közlekedési rendszer megalapozása, illetve a tartományon belüli forgalomnak a tartomány határain kívüli útvonalakat kellett keresnie. Ez a vasút esetében az örökös tartományokon, az Alpok hegyein keresztül nem volt egyszerű, s nagy kerülőt jelentett. Emellett számos vasútvonalat terveztek – többek között a szikrai hágón keresztül is –, ám csak a Szombathely–Pinkafő vonalat hosszabbították meg a stájerországi Friedbergig, a közút analógiájára, így a felsőőri járás közvetlen vasúti összeköttetéshez jutott Béccsel.[12] A nehéz helyzetben lévő osztrák kormány a tartomány Alsó-Ausztria és Stájerország közötti megosztásától remélte a problémák megoldását, ám ezt később politikai okokból elvetették.

A két világháború között valószínűleg még nem történt markáns változás a határtérség osztrák és magyar felén zajló folyamatok tekintetében, a tendenciák azonosak maradtak, sőt az észak-dél megosztottság még tovább erősödött. A határváltozások nyomán Burgenland déli fele további depresszióba süllyedt, míg a tartomány északi fele kevésbé szenvedett, a települések nagy része népességnövekedést tudott felmutatni 1920 és 1930 között.

Amíg tehát a húszas években felépültek az új települési kapcsolatrendszerek, visszaesés következett be a térség gazdaságában, de legalábbis annak amúgy is periferikus, így délburgenlandi részein. Kézenfekvőnek tűnik a magyarázat: a határtérség magyar felén az itt maradt városok mérsékelték a határváltozások nyomán kialakult krízishelyzetet, Észak-Burgenlandban pedig Bécs közelsége, a jó közlekedési kapcsolatok enyhítettek a bajokon.

A fejlettségi olló kinyílása a második világháború után

Magyarország és Ausztria keleti része – az 1945 szeptemberében helyreállított Burgenland tartománnyal együtt szovjet katonai megszállás alá került. Az ország nyugati része ezzel egyidejűleg a szövetségesek kezére került, így Ausztriában – Németországhoz hasonlóan – a világháború befejeztével a négyhatalmi megszállás elve érvényesült. A megszállási zónabeosztás nagyjából a háborút lezáró stratégiai állapotnak felelt meg. A szovjet övezet magába foglalta Felső-Ausztria Dunától északra fekvő részét, Alsó-Ausztriát és Burgenlandot. Az amerikai zóna Felső-Ausztria déli részéből és Salzburg tartományból állt. Stájerország és Karintia a brit, Tirol és Vorarlberg pedig a francia megszállási övezetet része lett. Bécs, az osztrák főváros, noha szovjet csapatok foglalták el 1945 áprilisában, a potsdami határozatok értelmében ugyanezen év szeptemberétől négyhatalmi megszállás alá került. Miután 1945 tavasza óta az ország legnagyobb megszállási övezete a szovjet hadsereg kezében volt, Moszkva ellenőrizte az osztrák gyáripar túlnyomó részét és tőle függött a kétszázezer osztrák hadifogoly, volt német katona sorsa is. Az amúgy súlyos háborús károkat tetézte, hogy a szovjet megszállók hozzáláttak a nyersanyagok, gépek elszállításához.

Az Egyesült Államok Ausztria nyugati részét bevonta az 1947. június 5-én meghirdetett európai Újjáépítési Programba. A kétségtelenül amerikai érdekeket is szolgáló terv nagymértékben hozzájárult a háborús országok gyors regenerálódásához. A csomagtervet ráadásul nem nemzeti, hanem multilaterális keretekben kívánták keresztülvinni, ami a protekcionista gazdaságpolitikák áttörése, a gazdasági szuverenitás részbeni feladása révén elősegítette az abban részt vevő országok integrációját. A Szovjetunió – féltve saját szuverenitását, illetve kiépítendő befolyási övezete feletti kizárólagos kontrollját – elutasította a

programhoz való csatlakozást, s a részvételt megtiltotta az általa ellenőrzött országoknak is. Nem így jártak azonban el Ausztria esetében, melynek nyugati zónái 492 millió dollár segélyben részesültek. A Marshall-programban részt vevő országok között Ausztria volt tehát az egyetlen, amelynek területén részben szovjet csapatok állomásoztak (a kettéváló Németország speciális helyzetéről itt nem emlékezünk meg).

Mivel a befolyó pénzeket főként a nyugati megszállási övezetekben fektették be, az a különös eset állt elő, hogy – miközben a dollármilliók kétségtelenül óriási segítséget jelentettek Ausztriának a háborús válságból való kilábalásban – a segély nemhogy az ország külső integrációját segítette volna, a tartományok közötti gazdasági különbségek növekedéséhez járult hozzá. Ennek egyik nagy kárvallottja, az egyébként is elmaradottabb, ráadásul a szovjet megszállók miatt a befektetők előtt amúgy sem vonzó Burgenland volt. A tartományból történő kivándorlás így az 1950-es években sem állt meg. A távozók célpontja azonban elsősorban Kanada, Toronto volt, ahol 1956-ban „Burgenlandi Közösség” is alakult.

Az 1955. májusi Államszerződés, és a szovjet csapatok kivonulása után megkezdődött azonban a gazdasági fejlődés és a lassú, de egyenletes felzárkózás a többi osztrák tartomány mögé.

A második világháború után a határ mindkét oldalán a mezőgazdaságból élő népesség átstrukturálódása jelentette a legmarkánsabb társadalmi folyamatot. A rurálisabb településszerkezetből kifolyólag Burgenland mezőgazdasági népessége sokkal nagyobb arányú volt, így csak az 1970–71-es népszámlálás idejére múlta alul a két magyarországi megye együttes adatát. Az 1960-as települési térképen jól látszik, hogy a deagrarizálódás előrehaladottsága a települési nagysággal szoros összefüggésben volt: az aprófalvas Vasi-Hegyhát, az Őrség, a Répce-vidéke, illetve Burgenlandban a németújvári járás, a Kőszegi-hegység előtere, és a majorokkal teleszórt Fertőzug települései mutatták a legmagasabb értékeket. Ezzel együtt a folyamat Ausztriában sokkal gyorsabban zajlott, s a magyarországi rendszerváltozás idejére már a nyugat-magyarországi érték felét tette ki az agrárkeresők aránya, megközelítve a Nyugat-Európai átlagszínvonalat *(1. táblázat)*.

1. táblázat. **Nyugat-Pannónia deagrarizálódása.**
A mezőgazdaságban dolgozó aktív keresők aránya, %, 1949–2001

	1949/51	1960/61	1970/71	1980/81	1990/91	2001
Győr-Moson-Sopron megye	49,7	34,2	25,3	18,0	14,8	5,8
Vas megye	54,1	45,7	31,4	19,7	18,4	5,6
Nyugat-Magyarország összesen	51,6	39,1	27,8	18,7	16,3	5,7
Burgenland	63,7	48,7	26,6	14,3	8,2	4,8

Forrás: Népszámlálási kötetek, Győr-Moson-Sopron és Vas megyék: 1949, 1960, 1970, 1980, 1990 és 2001; Burgenland: 1951, 1961, 1971, 1981, 1991 és 2001.

S mindez olyan feltételek mellett történt, hogy Ausztriában, Burgenlandban megmaradt a kisbirtokos, családi gazdaságok rendszere, míg Magyarországon nagytáblás üzemi viszonyokra rendezkedett be a tsz-ek, állami gazdaságok zöme.[13]

Az ipari fejlődés nagyon lassan ment, s ez különösen igaz Burgenlandra. A II. világháború előestéjére Kismartonnak még nem volt jelentősebb ipari foglalkoztatója, s a tartomány iparában a helyi igények ellátásán túl nagyobb jelentősége csak a félszerfalvi (= Hirm, Au.), a cinfalvi (= Siegendorf, Au.) cukorgyárnak, és a textilüzemeknek (Pinkafő

(= Pinkafeld, Au.), Lajtaújfalu (= Neufeld, Au.), Lajtaszentmiklós (= Neudörfl, Au.) volt. Még a 60-as években is a textilipar volt a legnagyobb foglalkoztató, ám ekkor már feljövőben volt a fém-, gép- és elektromos ipar. Azaz a tartomány még sokáig alapvetően mezőgazdasági karakterű maradt, az ipari dolgozók aránya csak a 60-as évek közepére haladta meg a mezőgazdaságban foglalkoztatottakét.

Mégis, az ipari keresők száma Burgenlandban nagy ütemben nőtt, köszönhetően a sokkal intenzívebb motorizációnak, az ezt lehetővé tevő infrastruktúra-fejlesztéseknek, és az ingázás, a napi ingázó öv kiterjedésének. Ezzel szemben Győr-Sopron és Vas iparosodását politikai okok, a határmenti fekvés is visszafogták, az 1960-as időkeresztmetszetünkben igazán markáns indusztrializációs folyamat még csak Győr környékén jelentkezett. Ennek köszönhetően állt az északabbi megye Burgenlandhoz hasonlóan 35%-on az ipari keresők arányát tekintve, míg Vas csak 24%-nál tartott.

A burgenlandi népesség jelentős száma így ingázni kényszerült, főleg Bécsbe és Alsó-Ausztriába. Stájerország és Graz vonzása, szabad munkaerő-kapacitása azonban alacsonynak bizonyult, ami megint csak Dél-Burgenland fejlődésére hathatott negatívan, így ott sokan heti ingázásban vettek részt, és ez még ma is gyakori. Sokáig jelentős fejlődést gátló hatása volt a szovjet megszállásnak is, ami 1955-ig hátráltatta az ifjú tartományt, ahogy említettük a Marshall-segélyből alig jutott ide valami, s a befektetések is sokáig elkerülték.[14]

Mindeközben a magyarországi határmenti térségek fejlődését a határzár fogta vissza. Az 1960–70-es évekig alig történtek beruházások, a gazdaság és a lakossági infrastruktúra területén egyaránt, Burgenlandban viszont már ezen a téren is igen előrehaladtak a fejlesztések, ugyanígy a lakáson belüli modernizáció, ami már a 60-as évekre igen jelentős különbségeket okozott a lakosság életnívójában. Ennek köszönhetően 1960-ra Burgenlandban már nem az egyszobás lakások voltak a legnagyobb arányban jelen, s előrehaladt a falvak villamosítása és vezetékes vízzel való ellátása is. Bár a falvak villamosításának programját már az 50-es évek Magyarországán meghirdették, a villanyvezetékek lassan hálózták be az országot, a vezetékes, sőt a lakáson belüli vezetékes vízellátás pedig még lassabban terjedt. A Győr-Sopron megyei községekben 1980-ra, a Vas megyeiekben pedig csak az 1990-es népszámlálás idejére haladta meg az 50%-ot a hálózati vízzel ellátott lakások aránya.

A 70-es évektől meginduló erősebb gazdasági és infrastrukturális fejlesztések elsősorban a megyeszékhelyekre és a városokba összpontosultak. Az 1970-es évek több millió forintos beruházásai a 80-as évekre a termelés gyors növekedését eredményezték. A térségben felgyorsult a műszaki-technológiai fejlődés. A 80-as évekre a régió korábban hátrányos földrajzi fekvése is előnyössé kezdett válni. Megjelent a nyugati technika, vegyes vállalatok alakultak, kivirágzott a bevásárlóturizmus. Egyes városokban, például Sopronban, Mosonmagyaróváron, Kőszegen és Győrött színes és virágzó szolgáltató szektor kezdett kiépülni. A világútlevél bevezetését követően megjelent, majd megélénkült az illegális munkavállalás. A fejlődést igen erőteljesen befolyásolta, hogy a régió területén haladnak át a Nyugat-Európát Magyarországgal összekötő közút-, illetve vasútvonalak. Utóbbiak fővonalnak számítanak a tranzitforgalom szempontjából.

A mezőgazdaság szempontjából általánosan kedvező adottságúnak tekinthetjük a térség legnagyobb részét, így a kisalföldi területeket, viszont Vas megye déli részei, a Vasi-Hegyhát, az Őrség területe az ellenkező végletet képviselik. Az északi területek a régi, ám még használatban lévő aranykorona rendszerben is magas értékeket kaptak, amihez hozzájárult Bécs közelsége és a jó értékesítési lehetőségek. Ez az agrár-kereskedelmi irány a második világháború után elhalványult, s a rendszerváltozáskor kialakuló válságot követően még nem erősödött meg igazán.

Mindenesetre a falu szocialista modernizációjának a mezőgazdaság eredményessége le-

hetett a záloga, az állami fejlesztések – ahogy fentebb már jeleztük – jobbára elkerülték a községeket. Ennek a modernizációnak egyfajta mérlege vonható meg a korszak népességfejlődésének tanulmányozásával.

A határ magyarországi oldalán szinte csak a mai városok azok, amelyek pozitívumot tudnak felmutatni lakosságszámukat tekintve. A falusi régiókat általános népességerózió sújtotta, ezen belül negatív irányba emelkedett ki a két magyar megye déli része, a Vasi-Hegyhát az Őrséggel, illetve a Répce-mente. Ezek a térségek már a két világháború között, de legkésőbb az 50-es években elkezdtek kiürülni, s ez a kiürülés igen erőteljesen zajlott, e falvak népessége ma nem éri el a népszámlálási időszakban regisztrált egykori maximum felét sem. Burgenland rurális régióiban ezzel szemben ekkorra már lelassult – ám továbbra is megfigyelhető volt! – a népesség fogyása, jelentősebb mérvű lakosságcsökkenést csak a felsőpulyai járás néhány községe, illetve a Pinka-völgy határmenti települései mutattak.

A fent taglalt magyarországi fejlődés azonban jóval elmaradt attól, ami az egyébként országában a legfejletlenebb tartománynak számító Burgenland produkált. A második világháború után a gazdaság egész Ausztriában nehezen állt talpra, aminek hatására csak nagyon lassan szorult vissza a munkanélküliség. Ám a 60-as években egész Ausztria szerte intenzív fejlődés indult meg, amelynek motorja az infrastruktúrahálózatok kiépítése volt. Burgenland ekkor ízesült a többi tartományhoz, s főképpen az északi részre igaz mindez, amely az ingázási lehetőségek megteremtése mellett a Bécs körüli rekreációs övezet részévé válva a belföldi turizmus egyik frekventált régiójává is vált. Ezzel szemben Dél-Burgenland fejlődési sor végén kullogott, területén kevés iparfejlesztés zajlott, s az alacsony munkabérek a férfiakat továbbra is ingázásra ösztönözték. Végeredményben tehát tovább éleződtek az észak–dél különbségek.

A 70-es években a szövetségi kormány nagyobb támogatásban részesítette a tartományt. 1974-ben együttműködési program keretében jelölték ki a fejlődés irányait, s a helyi infrastruktúra további fejlesztése jótékony hatással volt a befektetésekre. Ezeken belül nagy volt azonban az alacsony képzettséget igénylő (elsősorban elektronikai és textilipari) beruházások aránya, és viszonylag alacsony maradt a tartományban előállított érték. Emiatt csak nagyon lassan sikerült megfékezni a regionális munkaerőpiac szűkössége következtében dinamikus elvándorlást.[15]

Burgenlandban tehát nem a húzóágazatok telepedtek meg elsősorban, hanem textilipari, fémipari cégek, ám azok fejlettebb technológiával, míg Magyarországon a szocialista blokk gazdaságának betegségi tünetei – alacsony hatékonyság és technológiai szint, pazarlás stb. – sújtották a nyugati határtérséget is.[16]

A fejlődés nyomán ma már a kicsiny burgenlandi városkák is nagy munkaerővonzási központokként funkcionálnak, feltűnő, hogy a lakosságszámában ötöd akkora Kismartonba kétszer annyian, több, mint tízezren járnak be dolgozni, mint Sopronba – tehát majdnem még egyszer annyi ember, ahány a város lakossága. A tartományi székhely centrum szerepe innen nézve tehát kiemelkedő, amely Kismarton városfejlesztési sikerének egyik kiváló mércéje. Az adatok alapján jól érzékelhető az a hiátus Sopron munkaerővonzásából, ami a trianoni határmegvonás következménye: mintegy ötezer fővel kevesebb potenciális ingázóval számolhat a város. Természetesen a háttérben továbbra is ott van az az ok, hogy Burgenlandban jóval magasabb az ingázás, a magyar oldal mutatói ettől messze elmaradnak.

Az elmúlt évtizedek fejlődéséből egyértelműen következett, hogy míg Burgenland egyértelműen Bécs felé, addig a Nyugat-Dunántúl pedig kelet felé fordult. A határ által addig erősen elzárt két országrész között a politikai enyhüléssel a 70-es években kezdtek újjáéledni a gazdasági kapcsolatok (idegenforgalom, bevásárlás stb.), majd a magyarországi rendszerváltás időpontjában robbanásszerűen felerősödtek a gazdasági kapcsolatok. Az

osztrák tőke – ahogy száz évvel korábban is – jelentős szerepet vállalt a térség gazdaságának modernizációjában, régi vállalatok privatizációja vagy új cégek, vállalkozások létesítése által.

Ikonszerű jelenség a térségben a bevásárlóturizmus, amelyben kölcsönösen mindkét fél részt vett. A magyarok elsősorban a hiánycikknek számító háztartási és elektronikai berendezéseket keresték – a csúcspont közvetlenül a határnyitás után volt, a 90-es évek első felében, aztán alacsonyabb szintre süllyedt, ám máig fennáll. Egyesek szerint a határ menti városok, különösen Sopron minőségi kereskedelme azért is alakul ki vontatottan, mert a minőségi termékeket kereső rétegek Ausztriában vásárolnak.

Az osztrák bevásárlók eleinte az olcsó, államilag dotált árú élelmiszerekért, a ruházati cikkekért és a személyi, egészségügyi szolgáltatásokért (fogorvos, fodrász, autószerelő stb.) jöttek Magyarországra. A 90-es évekbeli csúcs után mára az osztrák bevásárlóturizmus is alábbhagyott, egyes városokban alig észrevehetővé vált (Kőszeg, Szombathely). Feltételezhető azonban – ami Sopronban némiképpen látszik is –, hogy a közlekedési kapcsolatok további javulásával némileg rehabilitálódik a határmenti központok vonzáskörzete, legalábbis, ami a kereskedelmet illeti. Jelenleg igazán már csak a „dentálturizmus” virágzik, amely azonban újabb piacokat is keresett (Anglia, Írország, Németország stb.), így vélhetően hosszabb távon fennmarad még. Hiszen a nyugati országok egészségbiztosítási, illetve -finanszírozási sajátosságai miatt a repülővel érkező betegeknek bőven megéri a két hetes, szabadidős programokkal kibővített fogászati kezelés (vagy legújabban a plasztikai sebészeti műtét).[17]

Emellett a gazdasági kapcsolatok élénkülését jelenti a növekvő határon túli munkavállalás, amely osztrák részről óvatosan és fenntartásokkal kezelt ügy; egyelőre létszámkvótákkal, és igen szigorú ellenőrzésekkel igyekeznek szabályozott mederben tartani a folyamatokat, ám az illegális munkavállalást még nem sikerült teljesen visszaszorítani.[18]

Bár Burgenland ma is elmaradott térségnek számít Ausztria és a nyugat számára, azonban igyekszik kamatoztatni Bécs közelségét. Ausztria 1995. január 1-ját követő Európai Uniós tagságával látványos eredményeket sikerült elérni a fejlesztések során. Burgenland alacsony gazdasági fejlettsége révén az EU fokozottan támogatott területeinek egyike lett, így az uniós strukturális alapokból jelentős mértékben részesült. A keleti határnyitás ugyan némileg megrendítette gazdaságát – a textilüzemek közül sok bezárt, s keletebbre költözött – de ez hazánkban, s Nyugat-Magyarországon sem volt másképp, az egykori kisalföldi textilnégyszög (ötszög?): Győr, Mosonmagyaróvár, Sopron, Szombathely, Pápa összeomlott. Ma Burgenland már – igaz a keleti bővítésnek köszönhetően – az Európai Unió átlagos fejlettségű régiójának számít az egy főre jutó GDP tekintetében. Az EU keleti bővítését technológia-intenzív fejlesztés-politikával igyekszik pozitívan kamatoztatni, s sajátos karaktert kölcsönöz gazdaságának a megújuló energiaforrásokra alapozott energetikai szektor fejlesztése.[19]

A magyarországi határmente viszont nem éri el az EU27 átlag 75%-át sem a vásárlóerőparitáson számított GDP tekintetében, igaz Győr-Moson-Sopron megye az utóbbi években helyenként magasabb százalékon állt, mint Dél-Burgenland. A korrigálatlan GDP azonban jelzi a két terület eltérő termelékenységét, értéktermelési szintjét.

A kirívó regionális fejlettségi különbség a társadalomstatisztikai mutatók alapján is megfigyelhető. Burgenlandban előrehaladottabb a tercierizálódási folyamat, az ipari és a mezőgazdasági dolgozók aránya csak egy-egy ipari, vagy agrárrégióban ér el magasabb szintet. Továbbra is megvannak az infrastrukturális különbségek: Burgenlandban ma már alig találunk olyan lakást, amely kevesebb, mint négy lakószobával rendelkezik, míg a magyar részeken számos olyan település van, ahol a lakásállomány ötödét még az egyszobás lakások teszik ki.

2. táblázat. **Az osztrák–magyar határtérség fejlettsége 2000–2004. EU27 = 100**

	GDP/fő vásárlóerőparitáson számolva					GDP/fő				
	2000	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**
Burgenland	86,3	85,4	86,0	89,6	89,8	90,8	91,1	91,9	94,1	93,6
Nordburgenland	99,1	96,1	97,1	101,5	103,5	104,2	102,5	103,9	106,6	107,9
Mittelburgenland	75,7	75,8	80,3	83,4	78,5	79,6	80,9	85,9	87,6	81,9
Südburgenland	72,7	73,6	72,0	74,7	74,0	76,5	78,6	77,0	78,4	77,2
Nyugat-Dunántúl	64,7	63,1	64,3	69,0	66,8	30,8	31,5	35,6	38,9	39,5
Győr-Moson-Sopron	-	72,7	73,5	76,6	73,9	-	36,2	40,7	43,2	43,8
Vas	-	60,6	61,2	67,4	64,5	-	30,2	33,9	38,0	38,2

Forrás: Eurostat

Mindez a sokkal dinamikusabb burgenlandi lakásépítés következménye, amelyhez hasonló nagyságrendet csak a magyar nagy- és középvárosok, illetve szuburbán zónájukba tagolódó kistelepülések érnek el. A lakosság végzettsége – tehát a társadalmi státusz egyfajta mérőszáma – tekintetében a rendelkezésre álló adatok miatt „csak” egy sajátságos eltérést tudunk kimutatni. A közép- és felsőfokú végzettségűek együttes arányának területi megoszlása azt példázza, hogy Ausztriában sokkal előkelőbb, megbecsültebb helyet foglal el a szakmát adó, ám érettségivel nem járó iskolatípus. Erre onnan következtetünk, hogy a járások szintjén megfigyelhető felsőfokú végzettségűek megoszlása a magyarhoz hasonló arányokat mutat, vagyis csak az érettségizők arányában lehet nagy különbség.

Összességében úgy fogalmazhatunk, hogy az egykori perifériából centrumtérség, vagy legalábbis alcentrum vált, míg az egykori centrumból periféria, annak ellenére, hogy a határrégió településszerkezete nem sokat változott. A régió belső tagoltsága továbbra is éles, a rendszerváltozás utáni népesedési folyamatok jól tükrözik a változatlan irányú folyamatokat. Különösen az osztrák oldalon figyelhető meg erős észak–dél ellentét, Közép- és Dél-Burgenland népességfogyása, s egyúttal igen lassú felzárkózása, illetve leszakadása figyelhető meg. Észak-Burgenlandban az erősen mezőgazdasági karakterű, egykori Moson megyei Fertőzug területe polarizálódni látszik, a központi szerepkörökkel is bíró településekben némi lakosságszám-növekedés volt tapasztalható az utóbbi bő tíz évben. Az észak–dél ellentét Győr-Moson-Sopron és Vas megye esetében talán kevésbé markáns, ám szintén jelen van.

Nem merünk jóslatokba bocsátkozni a jövőt illetően, félő, hogy a további polarizáció nyomán egyes térségek teljesen kiürülnek, amin a statisztikai kozmetikázás, a települések összevonása csak felületi kezelést jelenthet. S vélhetően évtizedeknek kell még ahhoz is eltelni, hogy eltűnjenek a fejlettségbeli, infrastrukturális, fizetésbeli különbségek az osztrák–magyar határ két fele között, ez azonban már nemcsak a helyi folyamatok függvénye.

Jegyzetek

[1] *Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt, Budapest. 38–40. old.

[2] *Beluszky P.–Győri R.* (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg-Campus, Budapest–Pécs. 71–88. old.; *Csüllög G.* (2001): Magyarország történeti térszerkezete és hatása a mai téralakításra. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged. 17. old.

[3] *Beluszky P.:* Magyarország ipara a századelőn. In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2005. 431–441. old.

[4] *Nagy M.:* Magyarország mezőgazdasága a 20. század elején. In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2005. 372–378. old.

[5] *Győri R.* (2005): A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén. (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig. Doktori Értekezés. Kézirat, Budapest.

[6] *Győri R.* (2005): 40-45. old., 108–128. old.; *Győri R.:* Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön. Tér és Társadalom. 1999/4. szám 77–106. old.

[7] *Beluszky P.* (2003): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 139–143. old; *Beluszky P.–Győri R.* (2005): 57–61. old.; *Győri R.* (1999): 88–92. old.; *Tilcsik Gy.* (2003): Szombathely kereskedelmi szerepe és jelentősége a reformkorban. Korall 11–12. 111–134. old.

[8] *Gulyás László* (2005): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 17-25. old.

[9] *Győri Róbert* (2004): Városi vonzáskörzetek a határmegvonás előtt és után. PhD értekezés. Kézirat.

[10] *Burghardt, A. F.* (1962): Borderland. A historical and geographical Study of Burgenland, Austria. University of Wisconsin, Madison. 231–235. old.

[11] *Burghardt* (1962): 203. old.

[12] *Burghardt* (1962): 232–233. old.

[13] *Seger, M.–Beluszky, P.-Síkos, T. T.* (1993): Der Regional und Systemvergleich nach sozioökonomischen Merkmalen: Prozesse und Strukturen. In: *Seger, M.–Beluszky, P.* (szerk.): Bruchlinie eisener Vorhang. Regionalentwicklung im österreichisch–ungarischen Grenzraum (Südburgenland-Oststeiermarkt – Westungarn). Böhlau Verlag, Wien–Köln–Graz 35–96. old.

[14] *Bodo, F.* (Hg.) (1941): Burgenland (1921–1938). Ein deutsches Grenzland im Südosten. Österreichisches Landesverlag, Wien. 1941.; Knabl, W. : Veränderungen in der Wirtschaftsstruktur des Burgenalndes von 1921 bis 1964. Geographisches Jahrbuch Burgenland 1. 1977.; Titz, N. Zur Wirtschaftsentwicklung des Burgenlandes. Geographisches Jahrbuch Burgenland 1977. 65–100. old.

[15] *Lang, A.–Polsterer, A.:* Burgenland. A perifériáról Európa közepébe. In: *Lang, A.–Ehlers, N.–van Kempen* (szerk.): Képzés határok nélkül. Felnőttképzés az európai határrégiókban. Burgenländische Forschungsgesellschaft/Burgenlandi Kutatótársaság, Eisenstadt. 2005. 93–97. old.

[16] *Rechnitzer J.:* Az osztrák–magyar határ menti együttműködés a kilencvenes években. In: *Nárai M.–Rechnitzer J.* (szerk.): Elválaszt és összeköt – a határ. MTA RKK, Pécs–Győr 1999. 73–127. old.; *Seger, M. et al* (1993); *Szörényiné Kukorelli I.:* A női egyéni vállalkozások néhány jellemzője a határ mentén. In: *Nárai M.–Rechnitzer J.* (szerk.): Elválaszt és összeköt – a határ. MTA RKK, Pécs–Győr.1999. 235–267. old.

[17] *Michalkó G.* (2004): A bevásárlóturizmus. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.; *Rechnitzer J.* (1999).

[18] *Csapó T.:* Határ menti együttműködések a munkaerőpiac területén különös tekintettel Vas és Zala megyére. In: *Nárai M.–Rechnitzer J.* (szerk.): Elválaszt és összeköt – a határ. MTA RKK, Pécs–Győr. 1999. 269–295. old.; *Hardi T.* (2005): Határon átnyúló ingázás, munkavállalás az osztrák–magyar határtérségben. Tér és Társadalom 2005/2. szám 65–81. old.; *Polsterer, A.* (red.) (2002): Grenzüberschreitende Arbeitsmarktbeziehungen zwischen Burgenland und Westungarn. Sozial- und Wirtschaftswissenschaftliches Forschungsinstitut der ungarischen Gewerkschaften – Burgenländische For-schungsgesellschaft, Eisenstadt–Győr–Budapest. 2002.

[19] *Binder, J.–Rupp, W.* (2001): Technologiezentren als Motor für die regionale Wirtschaftsentwicklung im Burgenland. Geographisches Jahrbuch Burgenland 25. 122–132. old.; *Lang, A.–Polsterer, A.* (2005).

BESZE TAMÁS:*

A policentrikus városhálózat-fejlesztés gondolatisága országos területfejlesztés dokumentumokban: az ír és magyar példa

Abstract

Policentric city development concept in the national spatial development policies: Irish AND Hungarian examples

The regionalism as a new phenomena became increasingly an important part of the European Economic Community development policy from the1960s. As a result of these process the ESDP (European Spatial Development Perspective) and the ESPON (European Spatial Planning Observation Network) which can be named the base documents of the European spatial policy, emphasize the importance of the policentric city development concept from the aspect of the territorial competitiveness.

The goal of the survey is to demonstrate point of the well-balanced spatial planning by the Irish and Hungarian spatial development documents and methods.

Az Európai Gazdasági Közösség politikájában a regionalizmus gondolatisága az 1960-as évek közepétől folyamatosan erősödött, amely két évtizeddel később közös regionális politika kialakulásához vezetet.

Az Európai Unió regionális politikájában a területi alapon végbemenő fejlesztések fontossága és – ezen belül – a területi egyensúlyt teremtő városhálózatok kialakításának gondolata a ’90-es évektől kezdődően egyre nagyobb jelentőséget kapott. A folyamatot jól jellemzi, hogy az Európai Unió regionális politikájának alapdokumentumaiként kezelt ESDP (European Spatial Development Perspective) és a hozzá szervesen kapcsolódó ESPON (European Spatial Planning Observation Network) is fenntartható területi fejlődés és versenyképesség szempontjából a kiegyensúlyozott, policentrikus városhálózat kialakításának szükségességét emeli ki.

Jelen tanulmány célja, hogy a sikeres gazdasági fejlődést mutató Írország példáján keresztül bemutassa a kiegyensúlyozott területi tervezés szükségességét, és ennek alapján elemezze Európai Unió ezen törekvésének hazai leképeződését.

Kulcsszavak: területfejlesztés, policentrikus városhálózat, versenyképesség

Bevezető

Az Európai Unió közös politikái tekintetében az 1987. évben aláírt Egységes Európai Okmány lényegi változást hozott. Az uniós politikák közé bekerült a regionális politika, amelynek értelmében az uniós szinten célként kitűzött gazdasági és társadalmi kohézió a területfejlesztés számára is új perspektívákat nyitott meg. Az Európai Unió Bizottságának az 1994. évi Korfun, illetve Lipcsében megtartott találkozóin ugyanis meghatározták azo-

* Projektmenedzser – Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata.

kat az elvi alapokat, amelyek az Európai Területfejlesztési Perspektíva (ESDP – European Spatial Development Perspective) megalkotásához vezettek.[1]

Az ESDP (1999) iránymutatásai és a hozzá szervesen kapcsolódó ESPON (European Spatial Planning Observation Network) tudományos kutatási projektjein alapuló dokumentációi területfejlesztési szempontból kulcsfontosságú elemként kezelik a kiegyensúlyozott területi fejlődés kérdéskörét. A területfejlesztés alapelvei mellett a dokumentumok kiemelten foglalkoznak a városi és vidéki területek közötti partnerség erősítésével, amely a város–vidék kettősség megszüntetésére irányuló törekvéssel is párosul. Az ESDP-nek az Európai Unió tagállamai számára megfogalmazott ajánlásai szerint – többek között – elsősorban egységes, policentrikus városhálózat kialakításával érhető el az, hogy az Európai Unió területe a kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődés felé haladjon.[2]

Ezen ajánlások érvényesítéséhez szükséges vizsgálati eredmények alapját – az ESDP elfogadása után 2002-ben létrehozott Európai Területi Tervezési Megfigyelő Hálózat „ESPON 2006" program néven ismertté vált első periódusát követően – 2007. november 7-én elfogadott az ESPON 2013 Program is olyan kutatási témákkal viszi tovább, mint 2008. évben az elsők között kiírt, „Városok és agglomerációk: funkcionalitásuk és fejlesztési lehetőségeik az európai versenyképesség és kohézió szempontjából" címet viselő alkalmazott kutatási projektekre vonatkozó felhívás.[3]

A kiegyensúlyozott területi fejlődés Európai Unión belül végbement fejlődése kapcsán azonban adódik egy kérdés: Vajon van e alternatívája egy ország hosszú távú gazdasági fejlődésének egyensúlyra törekvő területfejlesztési stratégiai elemek nélkül? Az 1965. évi regionális egyenlőtlenségek növekedéséről szóló első Bizottsági jelentés figyelembe vételével azt feltételezzük, hogy nem, de a '90-es évek Írország példája ennek ellentmondani látszik.[4]

I. Szupranacionális területi dokumentumok és az országos területfejlesztés kapcsolatának szükségessége az ír fejlesztéspolitikában

Faludi (2001) az ESDP-ről szóló összefoglaló tanulmányában úgy vélekedik, hogy az ESDP alkotóinak végső célja a dokumentumban foglalt területfejlesztési alapelvek iránymutatásként való alkalmazása. Ezzel arra céloz, hogy nem végrehajtani, hanem alkalmazni kell a dokumentumban foglaltakat, mely folyamat során a területfejlesztés egyes szereplőinek gondolata valódi eredményeket hozóan fog formálódni.[5]

Írország Környezeti és Önkormányzati Minisztériuma 2002. évben hivatalosan is bemutatta a 2002–2020 közötti időszakra vonatkozó Nemzeti Fejlesztési Stratégiát (NSS: National Spatial Strategy of Ireland), amelyben egyértelműen visszaköszön az ESPD-ben megfogalmazott iránymutatások alkalmazása.[6]

Bár az 1968-as Buchanan jelentés nemzeti és regionális szinten egyaránt nevezett meg növekedési központokat, mégis a '70-es évek elején elmondható, hogy a regionális tervezés még teljesen hiányzott az ír területi politikából.[7] A '70-es és '80-as években az interregionális politikák fontossága csökkent és a fókusz az országos fejlesztéspolitikára helyeződött. Az ennek érdekében felépített szigorú országos költségvetésnek, a tudatosan felépített nemzeti fejlesztéspolitikának és az ezt övező széles társadalmi konszenzusnak köszönhetően az 1990-es évekre Írország az Európai Unió tagországai közül a legnagyobb gazdasági növekedést érte el.[8] Az 1987. évben Írország GDP-je még alig érte el az EU-15 átlagának 69%-át, azonban 2003-ra ez az érték már 136% volt, amely az 1990-es években átlagosan 6,9%-os éves növekedésnek volt köszönhető.[9]

A gazdasági sikerek ellenére azonban Írországnak egyre növekvő területfejlődési gondokkal is szembe kellett néznie. Az ország méretei miatt egyedül Dublin tudott európai

mércével is mérhető módon versenyezni, ezért a gazdasági növekedés hasznai is leginkább az ország fővárosa körzetében éreztették hatásukat.[10] A problémák megelőzése érdekében azért – először – az 1999-es Nemzeti Fejlesztési Tervben a kormányzat már kiemelte a regionálisan kiegyensúlyozott, társadalmi, gazdasági és környezeti fejlődés szükségességét.[11] Az új ország fejlesztési irányvonalának szükségességét és a folyamat további megerősítést a 2002-es írországi politikai választások miatt kis késéssel 2002 decemberében megjelent NSS-ben – az ESDP-ben foglaltakkal összhangban – teljesedett ki a kiegyensúlyozott területi tervezés gondolata. Az ESDP ajánlásai közül a kiegyensúlyozott területi fejlődés, új város–vidék kapcsolatértelmezés és a policentrikus fejlesztés mind azonosíthatóak az NSS-ben.

Ennek megfelelően az ír Nemzeti Fejlesztési Stratégia három fő kulcseleme építve fogalmazza meg céljait:

1. Az Európai szinten adottságai miatt egyedüli versenyképességgel rendelkező Dublin – először az 1999-es Nemzeti Fejlesztési Tervben definiált – új területi értelmezésének (GDA: Greater Dublin Area) versenyképességét és országos szerepét tovább erősítik úgy, hogy ez ne eredményezze Dublin további területi növekedését.

2. Ki kell jelölni azoknak az ún. „gateway city”-nek (kapuvárosok) a körét, amely támogatása az ország kiegyensúlyozott növekedést és fejlődést biztosítja. A 2000–2006-os Nemzeti Fejlesztési Terv által kijelölt Cork, Limmerick/Shannon, Galway and Waterford mellé az NSS négy újabb „gateway”-t jelölt ki ilyen jellegű pólusként *(1. ábra)*.[6]

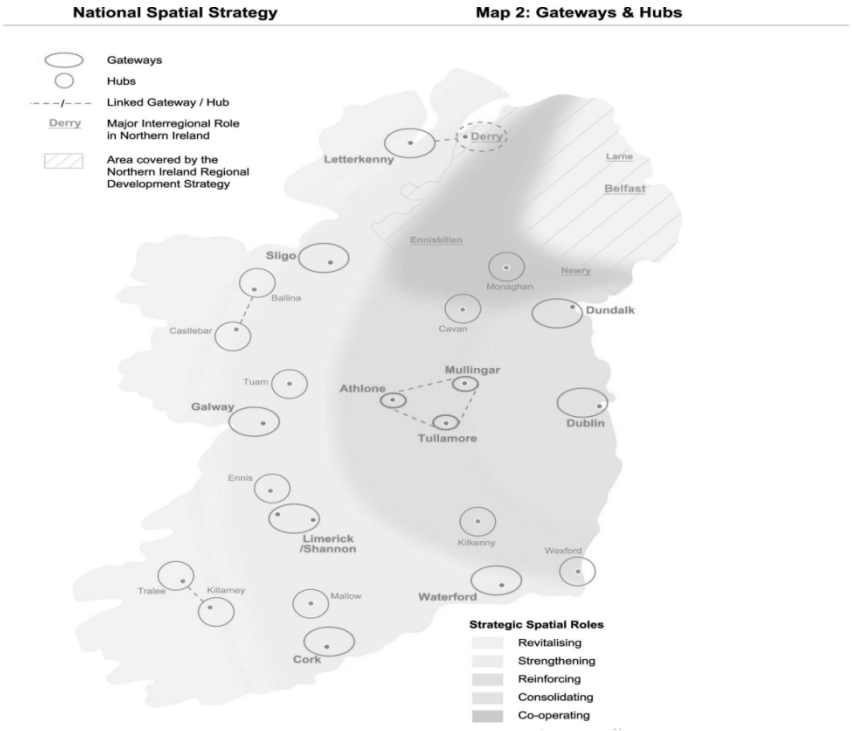

1. ábra. **A policentrikus városhálózat elemei az Ír Területfejlesztési Stratégiában**
(*Forrás:* DOELG 2001)

3. A 8 „gateway city” mellé, kilenc alközpontot (Hub) kell kijelölni, amelyek egyfajta alhálózatként kölcsönösen segítik egymást és a vidéki térségekre is kiterjesztik a gazdasági fejlődés pozitív hatásait.

II. Az európai regionális irányelvek megjelenése a magyar területfejlesztési dokumentumokban

Magyarországon a 1996. évi XXI. tv jelentett fordulópontot a magyar regionális politika fejlődésében. Ez a területfejlesztésről és -rendezésről szóló törvény volt az első olyan jogszabály, amelyet az Európai Unió 1998-as ország jelentésében is nagyon pozitívan értékelt, és a többi csatlakozásra váró ország elé, mint követendő példát állította. Bár a törvény későbbi módosításai sok esetben a korábbiakhoz képest visszalépést jelentettek, de a nemzetközi és hazai területfejlesztési dokumentumok közötti kapcsolat véglegesen azért az elkövetkező években sem szakadt meg.

A magyar területfejlesztés területi dimenzióját hosszú távon meghatározó koncepciót Országos Területfejlesztési Koncepció (OTK) néven 1998-ban fogadta el az országgyűlés. A dokumentumban számos uniós regionális politikai törekvés visszaköszön (pl. országos fejlesztések mellett régiók szerepének hangsúlyozása), mely tendencia tovább folytatódik a határozat 2005. évben bekövetkezett módosításával.[12] A 97/2005. (XII. 25) Ogy. határozatban és a hozzá szervezésen kapcsolódó 97/2005. (XII. 25.) Ogy. határozatban az ESDP-ben is megfogalmazott általános fejlesztéspolitikai irányelvekkel újra találkozhatunk.

Az ESDP-ben definiált és az Európai bizottság 2003. február 7-én elfogadott ESPON 2006 programban pedig már célként fogalmazott területfejlesztési alapelvek (szubszidiaritás és decentralizáció, programozás és monitoring, partnerség, koncentráció és addicionalitás, fenntartható fejlődés, nyilvánosság és részvétel) nemcsak e hosszú távú területfejlesztési stratégiát meghatározó dokumentumokban találhatóak meg. Az alapelvek a 2007–2013-as tervezési időszakra vonatkozóan elkészített, operatív feladatok végrehajtására is lehetőséget teremtő Új Magyarország Fejlesztési Terv (UMFT) szerves részét is képezik. A magyar területfejlesztés e három alapdokumentuma így nemcsak az Európai Unió egészére vonatkozó ajánlásokat tartalmazó főbb nemzetközi dokumentumokkal, de lényegesebb pontokon egymással is konzisztensé váltak.

III. Policentrikusság hangsúlyozása a nemzetközi és hazai területfejlesztési dokumentumokban

Az ESDP (1999) ajánlásait tömörítő 4 fő eleme közül az „A rész” (Kiegyensúlyozottabb és többközpontú városhálózat, új kapcsolatok a város és vidék között) foglalkozik a térbeli egyensúly kialakítására törekvő, policentrikus városhálózat fontosságával. Ezt a gondolatiságot továbbvivő ESPON az „1.1.1. Policentrikus fejlődés lehetőségei Európában” című fejezetében már olyan kérdéseket boncolgat, hogy a policentrikusságra való törekvésnek különféle szinteken, milyen problémákkal kell szembenéznie:[13]

- *Makroszint (Európai Unió),* a „Pentagon probléma” megoldása jelent kihívást,
- *Mezo (nemzeti) szinten* városok közötti munkamegosztás (pl. Budapest és a magyarországi nagyvárosok fejlettségének különbözősége) optimalizálása a megoldandó feladat,
- *Mikro (városi) szinten a* városi funkciók, régión belüli kooperációk kérdésköre kap központi szerepet.

A tanulmány szempontjából a *Mezo szintnél maradva* a policentrikus városhálózat hazai területfejlesztési dokumentumokban való leképeződését vizsgáljuk. Az OTK (2005) valamint az OFK (2005) az NSS-hez hasonlóan az ország hosszú távú, fenntartható fejlődését kiegyensúlyozott területfejlesztés segítségével tervezi végrehajtani.[14] A két ország területének nagysága, egypólusú gazdasági szerkezete mind a két ország esetében hasonló

területfejlesztési célokat fogalmaz meg. A főváros és környéke kiemelt fejlesztése mellett olyan alközpontokat kell kijelölni, amelyek a fejlődés eredményeit regionálisan diverzifikálják és alhálózati kapcsolataik révén kapcsolatot teremtenek a vidéki területekkel is. Ennek érdekében az ír NSS-ben ”gateway city”-ként azonosított városokhoz hasonlóan az OTK (2005) és az OFK (2005) is bevezeti az ún. „Fejlesztési Pólus” fogalomkört.[15]

Az OFK (2005) célként emeli ki a „Kiegyensúlyozott területi fejlődés és policentrikus városhálózat kialakítását”, míg az OTK (2005) elsősorban a Kohéziós Alapból származó támogatási összegek által vezérelt módon, a területi alapokon nyugvó fejlesztési stratégiát és ezekhez kapcsolódó célok esetében emeli ki a pólus-városok fontosságát és a dokumentum IV.2. pontjában úgy fogalmaz, hogy „…szükség van az ország egészének versenyképessé válását katalizáló pólusokra, melyek egy harmonikus, policentrikus együttműködő városhálózati rendszer szerves elemei.”[14]

Mindezek megerősítéseként az UMFT (2007), egyes fejezeteiben (különösen a 7. fejezet) is az OFK és az OTK stratégiai gondolatait viszi tovább: az Európai Unió kiegyensúlyozott és harmonikus területi fejlődését elősegítő policentrikus fejlesztési elképzelésekkel szinkronban „Fejlesztési Pólusok”-ként definiált policentrikus városhálózat kialakításában látja az országon belüli demográfiai és gazdasági területi kiegyenlítődést.[16] Ez a stratégiai elgondolás az elvi alapjaiban hasonlóan felépített, az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióban kidolgozott 5 gazdasági övezet fejlesztési cél megvalósításhoz hasonlatosan Budapest térgazdasági szerepének ellensúlyozásaképpen olyan városokat jelöl ki, amelyek az általuk képviselt térség versenyképességét leginkább egy technológiai innováción alapuló fejlesztési potenciált kiaknázásával növelhetik.[16]

IV. Policentrikus hálózatot alkotó városok versenyképességi szerepe

A területi alapokon történő gazdasági verseny alapvető célja a térségben élők jólétének biztosítása, amely a magas foglalkoztatottságon, a megtermelt jövedelem tartós emelkedésén keresztül érhető el. Ahhoz, hogy definiálni tudjuk a célok eléréséhez vezető utat Lengyel (2003) egy adott térség/régió versenyképességével kapcsolatban a következőképpen vélekedik: „A versenyképesség mérésének legfontosabb célja az, hogy a régió gazdaságának helyzetét reálisan meg tudjuk ítélni és ezek alapján a fejlődés elősegítéséhez szükséges gazdaságfejlesztési teendőket át tudjuk tekinteni.” [17]

A fejlesztési célokat megfogalmazó, a térség gazdasági helyzetét feltérképező stratégiai dokumentumok megalkotásánál arra kell törekedni, hogy a térségi adottságok vizsgálatát követően egy széles társadalmi konszenzuson nyugvó, a kormányzati, a regionális és a helyi önkormányzati irányítás mellett a versenyszféra szerepvállalásával kialakított gazdaságfejlesztési programot fogadjanak el. Csak így érhető el, hogy a programot az érintettek megfelelően ismerjék és támogassák, amely a térség jövőbeni sikerességének egyik fontos záloga.

A kiegyensúlyozott területi fejlődését elősegítő programok esetében ez azt jelenti, hogy az adott terület versenyképességét befolyásoló, gazdasági eredményeket területileg szétterítő policentrikus városhálózat kialakítása során definiálva legyenek kulcsfontosságú versenyelőnyöket jelentő tényezők és ezekre építve határozzák meg a konszenzuson alapuló fejlesztéspolitikát, valamint az ezekhez kapcsolódó potenciális projekt koncepciókat. Az UMFT (2007) az egységes térszerkezet kialakítása kapcsán kijelölt pólusok esetében, illetve az általuk képviselt térség versenyképességének vonatkozásában versenyelőnyként a magukban hordozott innovációs potenciált tartja kulcselemnek. A „globális-lokális” paradoxon értelmében mindig fontos meghatározni azokat a helyi versenyelőnyöket, amelyek alapján egy adott település jelentős fejlődésen mehet keresztül a hozzá hasonló méretű és

funkciójú többi településhez képest. Jelen esetben az adott térséget is képviselő „pólus városoknak” tehát abban van szerepük, hogy helyi értékekre építve teremtsék meg a fejlődés alapjait, hisz európai szinten eddig leginkább azok a térségek váltak sikeressé, amelyek saját, endogén adottságaikra épülő fejlesztési stratégiát meghatározni és alkalmazni.[8]

Az adott térséget képviselő, területfejlesztési szempontból policentrikus városhálózatot képező 5 magyarországi városnak fontos feladata, hogy a magyar területfejlesztési dokumentumok által meghatározott módon megvalósítsák saját innovációs bázisukra épülő gazdaságfejlesztési programjukat. A sikeres programok esetén elért gazdasági növekedés hatásait területi szórtságuknak köszönhetően pedig lehetőségük nyílik azt az ország egészére kiterjeszteni *(2. ábra)*.

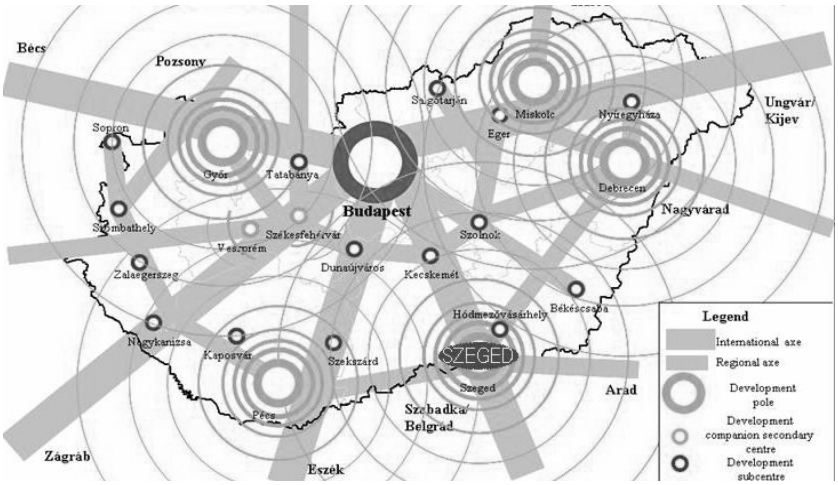

2. ábra. **A regionális fejlődés policentrikus központjai és alhálózati kapcsolatai Magyarországon**
[*Forrás:* Az OTK (2005) 39. o. alapján saját szerkesztés]

V. Összefoglaló

Az Európai Közösség megalakulása előtt két évvel közreadott „Spaak bizottsági jelentés” szerint a gazdasági növekedés fokozódásával a területi egyenlőtlenségek is el fognak tűnni.[18] Ennek igazát Írország példája is meggyőzően cáfolja. A Dublin Regional Authority 2002-es adatai alapján az ország átlagos GDP növekedését 28,9%-al haladta meg a Dublin régió növekedése, amely az ország többi területéhez képest még mindig aránytalanul kimagasló értéket képviselt.[19] Az ilyen jellegű adatok is arra utalnak, hogy az 1990-es években erőteljes gazdasági növekedése miatt egyszerűen csak „kelta tigrisként” emlegetett Írország esetében – területi egyensúlyra törekvő fejlesztési politika hiányában – sem lehet hosszú távú kiegyensúlyozott, fenntartható fejlődés. Ahhoz, hogy a gazdasági fejlődés egy adott területen leginkább urbanizációs hátrányként definiálható – többek között – demográfiai, közlekedési problémáit feloldjuk, szükség van a túlzott mértékű gazdasági koncentráció enyhítésére.

Magyarországon Miskolc, Debrecen, Győr, Pécs és Szeged alkotta városhálózat elméleti síkon az ír „gateway city”-khez hasonlóan a főváros gazdasági ellensúlyának szerepét töltik be. Jövőbeni sikerességük és egyben versenyképességük egyik kulcsa abban rejlik, hogy innovatív elemekre építő versenystratégiájukat mennyire építik belső adottságokra. Lengyel (2003) megállapításai szerint a versenyképességi elemek meghatározásakor nincs

előre alkalmazható sikerrecept.[17] A versenyképesség elemeinek meghatározása mindig tényezők kombinációjától függ. A hazai policentrikus városhálózat sikerességét tehát a hálózatban központi szerepet betöltő városokban helyileg kialakított alulról szerveződő, decentralizált, endogén forrásokon és tudásbázison alapuló gazdaságfejlesztési stratégia határozhatja meg, amely néhány iparág, klaszter specializált versenyelőnyének javításán és az ezekből kiinduló regionális multiplikátorhatás többi iparágra gyakorolt kedvező hatásán alapul.

Jegyzetek

[1] *Rechnitzer J.* (2007): Az európai regionális politika és városfejlődés. – Magyar Tudomány. 168. évfolyam, 2007/6. szám. 692–703. o.

[2] *ESDP* (1999): European Spatial Development Perspective: Towards a Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU. Committee for Spatial Development (Luxembourg: CEC).

[3] *ESPON* (2007): ESPON 2013 programme. European observation network on teritorial development and cohesion. European Commission Decision C(2007)5313 of 7 November 2007. Brussel.

[4] EC (1965): First communication from the Commission on regional policy in the European Economic Community. SEC (65) 1170. 1 May 1965. EU Comission, Brussels.

[5] *Faludi, A.* (2001): The application of the European Spatial Development Perspective: Evidence from the northwest metropolitan area. – European Planning Studies 9, pp. 663–675.

[6] *DOELG* (2001): National Spatial Strategy. Department of Environment and Local Government. Ireland, Dublin.

[7] *Scott M.* (2005): Strategic Spatial Planning and Contested Ruralities: Insight the Republic of Ireland. – European Planning Studies. Vol. 14, No. 6., July 2006. Dublin.

[8] *Horváth Gy.* (1998): Európai regionális politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

[9] *Tashiro S.* (2005) Term paper. Principles of Maecroeconomics. University of California. Davis.

[10] *Clinch, P.–Convery, F.–Walsh, B.* (2002): After the Celtic Tiger, Challenges Ahead. O'Brien Press. Dublin.

[11] *Irish Government* (1999): National Development Plan of Ireland (NDP). Republic of Ireland's Government. Dublin.

[12] *OTK* (1998): Országos Területfejlesztési Koncepció. 35/1998. (III. 20.) Ogy. Határozat. Magyar Országgyűlés. Budapest.

[13] *ESPON* (2002): The ESPON 2006 Programme. European Spatial Planning Observation Network, Luxembourg.

[14] *OTK* (2005): Országos Fejlesztéspolitikai Koncepció. 96/2005. (XII. 25.) Korm. Határozat. Magyar Köztársaság Kormánya, Budapest.

[15] *OFK* (2005): Országos Területfejlesztési Koncepció. 97/2005. (XII. 25) Korm. Határozat. Magyar Köztársaság Kormánya, Budapest.

[16] *UMFT* (2007): Új Magyarország Fejlesztési Terv (UMFT). Magyar Köztársaság Kormánya, Budapest.

[17] *Lengyel I.* (2003): Verseny és területi fejlődés: Térségek versenyképessége Magyarországon. JATEPress. Szeged.

[18] *Spaak report* (1956): Intergovernmental Committee on European Integration (Messina Conference). The Brussels Report on the General Common Market. Belgium. Brussel.

[19] *DRA* (2002) Regions of Ireland: Dublin. Dublin Regional Authority. The Irish Regions Office. Dublin.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY:
Katonaföldrajzi jegyzet néhány geográfiai és történeti könyvhöz

A szerkesztők megjegyzése: Recenzió rovatunk jelen számban rendhagyó lesz, mert Nagy Miklós Mihály kollégánk ezúttal 7 tematikailag összetartozó könyvet recenzált meg, egy összevont nagy tanulmány keretei között. Ezek a könyvek az alábbiak:

- *Jankó Annamária* (2007): Magyarország katonai felmérései 1763–1950. Argumentum Kiadó. Budapest. 196 p.;
- *Csüllög Gábor* (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagozódásában. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. Debrecen. 147 p.;
- *T. Mérey Klára* (2007): A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején. Lomart. Pécs. 252 p.;
- *Hegyi Klára* (2007): A török hódoltság várai és várkatonasága I–III. História, MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 1631 p.;
- *Holló József* (főszerk.) (2008): „A magyar Maginot", A déli védelmi rendszer, 1951–1955. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest. 136 p. + 8 t.;
- *Horváth István–Kiss Jenő* (szerk.) (2008): A baranyai államhatár a XX. században. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest. 200 p;
- *Rózsafi János–Stencinger Norbert* (2008): 17-es székesfehérvári honvédek a Doberdón. Honvédség és Társadalom Baráti Kör. Székesfehérvár. 160 p. + 1 mell.

Az itt következő oldalakon történeti és geográfiai szakirodalmunk néhány olyan, a közelmúltban megjelent alkotásáról szólunk, adunk szakmai bírálatot, amelyek egymástól látszólag távol eső témákat dolgoznak fel, és teljesen eltérő jellegű művek. E sokszínű szakirodalmi halmaz, amelyben a hatalmas terjedelmű történeti adattártól kezdve a tudományos konferenciák előadásait közzétevő köteteken át a csatatérkutató expedíció eredményeit népszerűsítő munkáig és a térképtörténet jellegzetes alkotásáig találunk könyveket, mégis egységes gondolat köré csoportosítható. Nevezetesen: e több tudományterületről származó alkotások arra hívják fel a figyelmet, hogy egyfelől nagy múltú katonaföldrajzunkban ismét hangsúlyt kap a történeti szemlélet, másfelől pedig történet- és hadtörténetírásunkban egyre nagyobb teret hódít a geográfiai megközelítés. Ez arra utal, hogy – mintegy megelőlegezve recenziónk fő mondanivalóját – katonaföldrajzunk a másfél évtizeddel ezelőtti jelentős átalakulását követően napjainkban újabb – még ha nem is olyan látványos – változáson megy át.

Egyik, több mint egy évtizeddel ezelőtt megjelent tanulmányunkban – a magyar katonaföldrajz eszmevilágáról és tudománytörténetéről szólva – arra hívtuk fel a figyelmet, hogy annak vizsgálódási köre történelmi koronként változik és szerves fejlődési tendenciájában témakörének bővülése figyelhető meg.[1] A múlt század kilencvenes éveiben fokozatosan biztonságivá és komplex jellegűvé váló egyetemes és magyar katonaföldrajz elsősorban a nemzetközi hadügy követelményeihez igazodva, fokozatosan levetkőzte a hidegháború évtizedeiben oly jellemző zártságát, túlzott katonai (hadműveleti) szemléletét, egyre nyíltabbá vált a geográfia egyéb területei (legfőképpen a politikai földrajz) felé.[2] Vagyis katonaföldrajzunk lépésről lépésre változott, szellemiségében jelentősen gyarapodott, ám – nyilván a kor követelményeiből eredően – igyekezett megtartani azt az alapelvet; minden más feladata mellett legfőbb rendeltetése az ország gyakorlati hadügyének sajátos – geográfiai – eszközökkel végzett szolgálata.[3] A kilencvenes évek elejétől azonban megfigyelhető volt annak folyamata is, hogy katonaföldrajzunk egyre inkább közelített a civil szférához, ami azzal az eredménnyel járt; hazánkban újból megjelent a katonaföldrajz polgári irányzata. Utóbbi alatt

azt a sajátos, kultúrtörténeti jelenséget értjük, amely a múlt század első felében igen feltűnő volt a magyar szellemi életben: a nem katonák – legtöbbször civil geográfusok és történészek – írtak katonaföldrajzi kérdésekről általában tudományos népszerűsítő feldolgozásokat.

Részben a fenti tudománytörténeti folyamat eredménye, hogy napjainkban egyre több katonaföldrajzi vonatkozású történeti feldolgozás lát világot, míg a civil szféra felé történő nyitásból egyenesen adódik, hogy hadtörténelemírásunk is nagy érdeklődéssel fordul a geográfiai elemeket mutató kutatások felé. A geográfiai tényezők előtérbe kerülése a történet- és hadtörténetírásban, valamint a történeti szemlélet térhódítása a katonaföldrajzban nem a 21. század elejének szellemi terméke, hanem a tudománytörténetben már előzőleg elindult folyamat szerves része. Korábbi írásainkban már bemutattuk, hogy a 19. és 20. század fordulóján intézményesülő magyar földrajztudomány élénken érdeklődött a történelmi jelenségek iránt – egyik első geográfiai doktori értekésünk, Marczali Henriktől történeti földrajzi témából készült –, és a kor egyetemes katonaföldrajza historizáló jellegű volt.[4] Ez utóbbi alatt azt kell értenünk, hogy a századforduló meghatározó katonaföldrajzi gondolkodói szerint szakmájuk jelentős feladatát a múlt háborúi földrajzi környezetének feltárásában látták. Ez a szemlélet a magyar katonai szakirodalom egyes művein is érezhető. Ugyanakkor az első világháború és a két világháború közötti évtizedek magyar történeti földrajzából sem hiányoztak az olyan témák, amelyek hadtörténelmünk egyes kérdéseit taglalták, és a kor szelleméből adódott, hogy geográfusaink szívesen írtak hadtörténelmi jelenségekről. Mindezzel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy történelmi, hadtörténelmi eseményeink és folyamataink geográfiai és katonaföldrajzi megközelítése egyáltalán nem új a magyar földrajztudomány történetében.[5] Ha pedig mégis az újdonság erejével hat, az arra vezethető vissza, hogy a szocializmus évtizedeiben a magyar katonaföldrajznak nagyon zárt világa volt, amelyről ma már elmondhatjuk; nem kedvezett sem az elméleti, sem a tudománytörténeti, sem pedig a történeti kutatásoknak.

A magyar katonaföldrajz történelemmel szembeni merevségének változása részben a történeti földrajz, részben pedig a hadtörténelem felől indult. A szemléletváltást egy tudományos konferencia jelentette, amelyet – a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke és a Magyar Földrajzi Társaság rendezésében – 2004 novemberében Nyíregyházán, *Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)* címmel tartottak. A rendezvény előadásai önálló kötetben jelentek meg, és jó szakmai visszhangot kaptak.[6] A konferencia egyik meglepő eredménye – a téma iránt megnyilvánuló, láthatóan élénk szakmai érdeklődésen túl – a feldolgozott kérdések *sokrétűsége és katonaföldrajzi hiánypótlása* volt. Jóllehet a konferencia – címéből adódóan – elsősorban a földrajzi térben elhelyezkedő katonai objektumok történeti földrajzával volt hivatott foglalkozni, ám az ott tartott és publikált előadásokból kiderült: igazán a magyar hadtörténelem geográfiai viszonyrendszere foglalkoztatja a résztvevőket. Ebből eredt, hogy a konferencia előadásainak egy része geográfiai rendszerezésre irányult, és így jóval túlmutatott a címben megfogalmazottakon; valójában a különböző katonaföldrajzi objektumokról, jelenségekről szólva a magyar hadtörténeti tárgyú kutatások jövőbeli geográfiai irányultságát jelölte ki. Ugyanakkor a konferencia előadásai – szemléletmódjukat illetően – hiányt is pótoltak a magyar katonaföldrajzban, amennyiben néhány előadásból kitűnt a hadügy tájformáló hatásának szerepe a Kárpát-medencében és mechanizmusainak szervesülése a magyar tájban.[7]

E tekintetben főleg a magyar hadügy tájformáló hatásaival foglalkozó előadásokat tartjuk fontosnak, mert a magyar katonaföldrajz eddigi tudománytörténetéből teljesen hiányzik a témakör. S ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a modern földrajz kölcsönkapcsolatban fogja fel ember (társadalom) és földrajzi táj (tér) viszonyát, akkor ezt a szemléletmódot követelhetjük meg a katonaföldrajztól is. Ám eddig részben tudomány- és katonapolitikai okokból, részben a szakma szűkös személyi forrásaiból adódóan a magyar katonaföldrajz nem foglalkozhatott a hadügy tájra gyakorolt hatásával, s így óhatatlanul torz maradt. Érvényes ez a hadtörténel-

mi kérdésekre is, amelyek esetében az utóbbi időben egyre jobban teret hódít a földrajzi szemlélet. Ennek egyik tünete, hogy hazánkban – nyugati mintára – megszületett, majd intézményesült a *csatatérkutatás* és a *hadirégészet*, amely ma már a hadtörténetírás segédtudományának számít, amennyiben: az egykori fegyveres küzdelem terepi nyomainak felkutatását és ezzel a hadtörténelem új forráscsoportjának feltárását tartja feladatának.[8]

Az eddig elmondottakat összefoglalva, láthatjuk, hogy napjainkban erősen közelít egymáshoz történelem és geográfia, és ez a katonaföldrajz tárgy- és szemléletbeli bővülésével jár. E téren megtörténtek az első lépések, elindult az a folyamat, amelybe földrajzi és történelmi szakirodalmi termésünk néhány, a közelmúltban megjelent darabja is illeszkedik. Jóllehet e művek többsége nem katonaföldrajzi céllal készült, ám mégis igen hasznos hadtörténelmünk geográfiai megközelítését illetően. Ilyennek tartjuk Csüllög Gábor *A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagozódásában* című összefoglaló művét, amely a Debreceni Egyetem földrajzi sorozatában – *Studia Geographica* –, annak 18. köteteként jelent meg, s témáját tekintve a középkori Kárpát-medence térszerkezetével, pontosabban azon belül a Tiszántúl kérdéskörével foglalkozik. E jelentős történeti földrajzi munka – ugyan nem a katonaföldrajzi problémákra fókuszál, de – egyrészt fontos összegzést, mintegy alapot nyújt a későbbi, geográfiai hadtörténeti kutatásokhoz, másrészt egyes jelenségek megfogalmazásakor (települések, térszínek, vármegyék, területi tagozódás) kitekintést ad a kor hadügyét és védelmi mechanizmusait determináló földrajzi viszonyrendszerre. A jól szerkesztett, nagyszámú ábra, amely a fekete-fehér nyomdai kivitelben néhol kevésbé mutat olyan jól, mint a szerző konferenciákon tartott előadásain használt színes szemléltetések, mintegy geográfiai vázlatgyűjteményül szolgálhat a Tiszántúl középkori katonaföldrajzi állapotainak feldolgozásához. A mű egyben jól szemlélteti – és ezt tartjuk legfőbb érdemének –, hogy a valódi történeti földrajz egyáltalán nem azonos a történészeink által olykor túlzottan preferált históriai topográfiával, hanem azon jóval túlmutat, amennyiben; a tájat jellemző időmetszetek egymás után rendezésével mutat be térszerveződést és térbeli folyamatokat.

A fenti megállapítás azonban nem jelentheti az alapos topográfiai és – a mi esetünkben nélkülözhetetlen – a részletes históriai tárgyi ismereteket. Ezek összerendezésével, földrajzi rendszerezésével készíthetők el a hazánk hadtörténelmi korszakait jellemző katonaföldrajzi időmetszetek. Ezek egyik nagyon sajátos darabjának elkészítéséhez is szolgáló adattárat tett közzé Hegyi Klára, akinek műve – *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III.* – látszólag pusztán a török hódoltsági végvári rendszer adattára, ám valójában jóval túllép azon. E történelmi – szakmai véleményünk szerint – alapmű impozáns terjedelmével (több mint másfél ezer nyomtatott oldalon) nemcsak a történész társadalom figyelmére érdemes. Hogy geográfiai súlyát is felmérjük, célszerű elmondanunk néhány tudománytörténeti tényt. Az első, hogy a magyar történet- és hadtörténetírásban a török hódoltság kora tekintetében a Kárpát-medence belső területeire betelepült török társadalmi és katonai csoportok viszonyairól eddig kevés szó esett, sőt a végvári küzdelmek kérdéskörében a török végváriak, vagyis az ellenfél berendezkedéséről mintha megfeledkeztünk volna. A magyar végvári rendszer kiépüléséről beszéltünk, ám a magyarországi végvári rendszer komplexitásáról (magyar királyi, erdélyi fejedelmi és török erősségek együttes megjelenése a hadszíntéren) mintha tudomást sem vettünk volna. Ez a szemlélet még a kérdéskör modern alapművén is érződik.[9] A másik tudománytörténeti tény, hogy részben a történészi és geográfusi szakma egymás irányában eddig tanúsított meglehetősen merev elzárkózásából adódóan, valamint a korszak bonyolult geográfiai folyamataiból eredően a török hódoltsági évtizedek kárpát-medencei katonaföldrajzi képét eddig még nem készítette el sem a földrajz-, sem a történettudomány. Magunk tettünk kísérletet e sajátos katonaföldrajzi képlet meghatározására,[10] ám miután a török oldalról túl kevés ismeretünk volt, e téren próbálkozásainkat pusztán figyelemfelkeltésnek tartjuk. Hegyi Klára most megjelent műve a fent leírt tudományos problémák megoldásához visz közelebb. Egyrészt azzal, hogy a második és a

harmadik kötet – *A budai vilájet várainak adattára,* valamint *A temesvári, győri, pápai, egri, kanizsai, váradi és újvári vilájet várainak adattára* – a török végvári rendszer térbeli szerveződésének majdani feldolgozásához nyújt lexikális adatokat. Másrészt pedig azzal, hogy az első kötet – *Oszmán védelmi rendszer Magyarországon* – jóllehet elsősorban történeti szakmai megközelítéssel, de sokat mond a védelmi rendszer térszerveződéséről, valamint olyan katonaföldrajzi tényezők szerepéről a török korban, mint várak, folyók, utak védelme. S ha a katonaföldrajzos szakmai szempontból néhol hiányolja is e tényezők értékelésekor a (had-) elméleti alapokat, mégis csak elismeréssel szólhat e vállalkozás első kötetéről, mert igen sokat megtudhatunk a fél évezreddel ezelőtti katonák geográfiai szemléletéről, arról, hogy mindennapi tevékenységüket miként határozta meg sajátos, koruk emberét jellemző viszonyulása a földrajzi térhez. E szépen szerkesztett, láthatóan nagy gonddal készített történelmi adattár esetében a recenzensnek egyetlen kritikai észrevétele lehet; a mű jelentőségéhez és monumentális méretéhez képest hiányoljuk a térképvázlatokat, amelyek a későbbi átdolgozott változat értékét tovább emelhetik.

A hadtörténelmi kutatások földrajzi és topográfiai alapjainak bemutatása terén tartjuk fontosnak T. Mérey Klára most megjelent művét, *A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején*, amely egyben a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kara Fölrajzi Intézetének gondozásában publikált sorozat – *Geographica Pannonica Nova* – nyitó kötetét is jelenti. A magyar kartográfia- és geográfiatörténet előtt régóta ismert, mondhatnánk tudománytörténeti közhely, hogy a hazánkra vonatkozó történeti földrajzi kutatások alapdokumentumait jelentik az úgynevezett I. és II. katonai felmérés során készített térképek. Ám – jelenlegi ismereteink szerint – arra még nem került sor, hogy e két hatalmas térképi mű alapján bárki is felvázolta volna a 18. és 19. századi Magyarország térbeli viszonyrendszerét. T. Mérey műve e hatalmas munka egyik első lépésének tekinthető, amennyiben a Dél-Dunántúl térségéről nyújt elsősorban leíró földrajzi képet, a II. katonai felmérés dokumentációja alapján. Ez történeti földrajzi szempontból azt jelenti, hogy a 19. század első évtizedének déldunántúli geográfiai képét rögzíti, vagyis egy olyan korról ad földrajzi áttekintést, amikor az azt megelőző, közel száz éves békeidőszak alatt már megindult a magyar kultúrtáj átalakítása, de még nem érte el a későbbi évtizedek rohamosan növekedő léptékét. Azt mondhatjuk, hogy egy a földrajzi tájban mélyen szervesült, s azzal szoros szimbiózisban élő társadalom geográfiai környezetét láthatjuk, s a későbbi dinamikus tájalakítás (majd néhol rombolás) induló állapotának lehetünk e könyv lapjain tanúi. Magyarország történeti földrajzi térfejlődésében az átmeneti kor utolsó időszakáról van szó; ez egyben az intézményesülő, majd tudományosodó katonaföldrajz jelentős kora is. Már pusztán az a tény, hogy a feldolgozás alapját jelentő földrajzi adattár a katonai szakma alkotása, figyelmeztet arra, hogy a katonák földrajzi szemlélete és viszonyulása a geográfiai tájhoz fontos tényező az emberiség földrajzi gondolkodásának történetében.[11] Jóllehet a katonai elemek a T. Mérey-féle értelmezésben – a feldolgozás során követett szemléletből eredően – kevésbé hangsúlyosak, de lépten-nyomon találkozunk velük. Miután katonai felmérés nyersanyagáról van szó, így azok az adatok keltették fel az egykori készítők figyelmét, amelyek a katonai szakma gyakorlatában lehettek fontosak. Így például rendkívül hangsúlyosak a mozgással kapcsolatos ismeretek; a folyókon, mocsarakon való átkelőhelyek, azok kapacitásadatai. E hatalmas katonai adathalmazt igyekezett a szerző földrajzi képbe rendezni, s ennek során érvényesíteni az abból főzünk, amink van elvét. Miután itt katonai célú adatgyűjtés dokumentációjára kellett támaszkodnia, a szerző megőrizte, tudomásul vette a nyersanyag fokozott katonai tartalmát, ám a leírást forgatva mégis olyan érzése van az olvasónak; ez egyáltalán nem katonaföldrajzi kép, hanem hazánk egy jelentős térségének átfogó történeti földrajzi összefoglalása. Ez részben a nyersanyag jellegéből is ered, mert az egykori katonai felmérést készítők koruk földrajzi szemléletéből adódóan minden lehetséges adatot rögzítettek, másrészt pedig a szerző megbízható

történészi szemmértékéből, amely főleg a kötet utolsó, összegző fejezetében válik dominánssá. Itt kap az olvasó a 18–19. század fordulójának Dél-Dunántúljáról átfogó képet, amelyet – mind a szerző, mind a magunk véleménye és reménye szerint – a későbbi kutatások finomíthatnak majd.

A fent bemutatott történeti földrajzi feldolgozás ráirányítja arra is a figyelmet, hogy a különböző katonai felmérések mint történeti források, milyen lehetőségeket rejtenek. Részben e lehetőségekre hívja fel a figyelmet Jankó Annamária tudománytörténeti feldolgozása: *Magyarország katonai felmérései 1763-1950*. A szép kiállítású, CD-ROM mellékletet is tartalmazó mű *A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára* című sorozatban került az olvasók elé és láthatóan gondos szerzői, valamint szerkesztői munka gyümölcse. A kötet végén szereplő, sokszínnyomású képmellékletek – a mai magyar könyvkiadás viszonyai között szinte ritkaságnak számító módon – szintén gondos válogatást, körültekintő szakmai munkát tükröznek. E formailag szép kivitelű kötet tartalmi szempontból is alapos munkának bizonyul. A zömében levél- és térképtári primer források alapján készített összefoglaló mű fontosságát jelzi, hogy a szerző láthatóan a kérdéskör legelejéről kezdhette kutatásait, s az amúgy is hiányos szakirodalom néhol közhelyes megállapításainak ismétlése helyett egyszerűen teljes, egész tudománytörténetet alkotott; főleg az elkészített térképművekre koncentrálva írta meg a magyarországi katonai felmérések történetét. Az elvégzett munka minősége, forrásértéke és mérete alapján mindenképpen dicséret illeti a szerzőt, aki kutatásait remélhetően kiterjeszti majd arra a kérdéskörre is, hogy a hazánk területén végzett katonai térképezési munkák milyen módon illeszkedtek bele keletkezésük kora katonaföldrajzi térszemléletébe. A gondos és alapos mű értékeinek hangsúlyozása mellett említjük meg, hogy a tudományos kérdésekben valamennyire jártas olvasó bizonyára szívesen megismerkedne a kötet választott témájának historiográfiai áttekintésével. Mindennek ellenére Jankó Annamária művét fontos alkotásnak tartjuk, amely – szakmai meggyőződésünk szerint – a magyar hadtudomány és kartográfia történetében még sokáig kézikönyvnek fog számítani.

A hazai történeti kutatások – írásunk elején már említett – nyitását a földrajzi kérdések iránt nemcsak a magyar csatatérkutatás és hadirégészet intézményesülése jelzi, hanem a kérdéskör tudományos és népszerűsítő szakirodalmának gyarapodása is. E szakirodalmi termés bővülése mögött ott rejlik, hogy hazánkban az elmúlt másfél évtizedben jelentősen megnőtt – mind a civilek, mint a tudományos kutatók részéről – a valamikori csataterek és az azokon található katonai objektumok irányába tanúsított érdeklődés. Így lett az utóbbi évek egyik népszerű témája a Magyarország déli határai mentén, az 1950-es évek elején telepített védelmi rendszer, amelynek tudományos igényű feltárása és kutatása – példaértékű módon – hívta életre a hadtörténész és a geográfus szakma együttműködését. Ez a közös munka tükröződik a Horváth István és Kiss Jenő szerkesztésében megjelent köteten, – *A baranyai államhatár a XX. században*, címmel – amely a Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásainak szerkesztett változatait tartalmazza. Azon túl, hogy a kötet hazánkban eddig jóformán teljesen feldolgozatlan kérdéskörről ad tudományos igényű áttekintést, véleményünk szerint integrált szemléletmódja miatt érdemel figyelmet. Megjelenik benne mindaz, amire írásunk elején utaltunk; a modern hadtörténetírás és geográfia közös munkájával meglepően rövid idő alatt és meglepően jelentős eredményeket lehet elérni. A művön az is látszik, hogy geográfiaelméleti jelenségek megfogalmazásával, valamint átfogó természetföldrajzi kép nyújtásával miként lehet geográfiai szempontból megalapozni, történeti földrajzi szempontból pedig kiterjeszteni a csatatérkutatás első pillantásra szűkösnek tűnő vizsgálódásait.[12]

A kutatómunka szemléletbeli változását egy másik konferenciakötetünk illusztrálja, amely Holló József főszerkesztésében és Jakus János, valamint Suba János gondos szerkesztői munkája eredményeként született meg: *„A magyar Maginot” A déli védelmi rendszer,*

1951–1955. A mű a Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásait tartalmazza, s feltétlenül el kell róla mondanunk; míg a pécsi konferenciakötet szerzői között a geográfusi és a hadtörténészi szakma képviselői ugyanolyan arányban jelentek meg, addig a pákai vállalkozás fokozottan hadtörténeti jellegű. Ennek ellenére igényt tarthat a geográfusok érdeklődésére is, mert olyan, a hadirégészettel kapcsolatos elméleti és kutatási beszámolókat is tartalmaz, amely módszertani például szolgálhat a későbbiekben.[13] E konferenciakötet egyébként szép bizonyítéka annak is, hogy a helytörténeti kutatások milyen szorosan kapcsolódhatnak össze a csatatérkutatással és a hadirégészettel.

Ez utóbbi témakörében érezzük fontosnak, hogy szóljunk egy olyan – véleményünk szerint népszerűsítő – kötetről is, amely az első világháború olaszországi frontján járt katonákról történő megemlékezésen túl, egyben beszámoló is korunk egyik hadirégészeti kutatóútjáról. Rózsafi János és Stencinger Norbert gazdagon illusztrált műve – *17-es székesfehérvári honvédek a Doberdón* – , amely a *Csatatér útikönyvek* című sorozatban jelent meg, a *Monte San Michele* térségében végzett kutatásokról s egyben a magyar katonák első világháborús, ottani harcairól emlékezik meg. A doberdói vidéken történtekről már sokat írtak Magyarországon is, ám a mostanihoz hasonló jellegű mű – tudomásunk szerint e kérdéskörben – először jelent meg hazánkban. Az érdekes, olvasmányos, gazdagon illusztrált feldolgozás egyszerre szól a tudományos közélethez éppúgy, mint a téma iránt érdeklődő amatőrökhöz, de emellett – láthatóan – megcélozza a székesfehérvári lokálpatriótákat is. Ezzel váltja valóra a magas szintű történeti tudományos népszerűsítés legfontosabb feladatát; úgy visz közelebb történelmi eseményhez, hogy közben megismertet kisemberekkel, geográfiai környezettel, s mindemellett alapvetően épít a honismeret, a helytörténet szellemiségére is. Mindezzel valami újat visz hadtörténeti földrajzi kutatásainkba, amit talán úgy lehetne megfogalmazni: a pusztán tudományos célú feldolgozásokon túl az ilyen művek ismertetik meg leginkább az olvasóval, hogy hadtörténelmünk milyen erősen gyökerezik a földrajzi tájban.

Az itt számbavett és rövid néhány sorban értékelt történeti és geográfiai művek – reményeink szerint – e két tudomány egyre szorosabb s egyre tudatosabb kapcsolatát bizonyítják. S ha e kapcsolat erősödik, az nyilván kihat katonaföldrajzunk és hadtörténetírásunk viszonyára is, amely – úgy tűnik – napjainkban tovább éli jelentős változását. Ez alatt azt érthetjük; kölcsönösen és egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak egymás felé, a szakirodalom tanúsága szerint mind jobban építenek egymás kutatási eredményeire, aminek legfontosabb haszna, hogy katonaföldrajzunkban újból erősödik a történeti szemlélet. Reméljük, hogy ez elvezet oda; lassan megszületnek annak szellemi feltételei, hogy a magyar katonaföldrajz hazánk hadtörténelmének bemutatására is vállalkozzék.

Jegyzetek

[1] *Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály* (1995): A magyar katonaföldrajz alapkérdésének változása és vizsgálati mutatói. Földrajzi Értesítő. (44. évf.). 1–2. sz. 71–88. old.

[2] *Gőcze István* (1997): A komplex katonaföldrajz néhány elméleti kérdése. Földrajzi Értesítő. (46. évf.). 3–4. sz. 263–273. old.; *Nagy Miklós Mihály* (2006): Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó. Budapest. 115–141. old.

[3] *Siposné Kecskeméthy Klára* (2002): A katonaföldrajz alapjai. In. Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 43–68. old.

[4] *Marczali (Morgenstern) Henrik* (1874): A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. Földrajzi Közlemények. (2. évf.). 5. sz. 319–367. old.; uő. (2002): Emlékeim. Múlt és Jövő Kiadó. Budapest. 63–67. old.; *Nagy Miklós Mihály* (2003): Egy évszázad katonaföldrajza. Földrajztanítás. (42. évf.). 1–2. sz. 17–20. old.

[5] *Langhans, Paul* (1909): Bedeutung und Ziele der Militärgeographie. Petermanns Geographische Mitteilungen. (55. évf.). 10. sz. 289–292. old.; *Ujhelyi Péter* (1908): Hadtörténelem és katonai

földrajz. Magyar Katonai Közlöny. (1. évf.). 9. sz. 1026–1046. old.; *Győri Róbert* (2002): A magyar történeti földrajz a két világháború között. Földrajzi Közlemények. (126. évf.). 1–4. sz. 79–92. old.; uő. (2005): Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. Földrajzi Közlemények. (129. évf.). 1–2. sz. 103–116. old.

[6] *Frisnyák Sándor–Csihák György* (szerk.) (2004): Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920), A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza; *Tiner Tibor* (2005): *Frisnyák Sándor–Csihák György* (szerk.): Gyepűk, várak, erődítmények … Földrajzi Értesítő. (54. évf.). 1–2. sz. 147–148. old.

[7] A fenti konferenciakötetben a rendszerezésre irányuló tanulmányok közül kiemelendő; *Csüllög Gábor:* A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában (47–54. old.), *Tolnai Gergely:* Magyarországi erődtemplomok (55–64. old.), *Bérczi Szaniszló:* Északnyugati vár a várban (71–75. old.), *Barabási László:* A Keleti- és Déli-Kárpátok külső ívének magyar várai és erődítményei a X–XIV. században (77–87. old.), *Frisnyák Sándor:* A földrajzi energiák szerepe a Zempléni-hegység védelmi rendszerében (103–113. old.), *Nagy Miklós Mihály:* A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai (3–15. old.). A hadügy tájformáló hatását tekintve lásd: *Vofkori László:* A székelyföldi gyepűk történeti földrajzi adataiból (23–34. old.), *Darai Lajos Mihály:* Földalatti búvóhelyek személyi és élelmi mentése (89–94. old.), *Dankó Imre:* A hajdúsági erődtemplomok kérdései (115–123. old.), *Ilyés Zoltán:* A hadászati-védelmi objektumok rendszere és történeti rétegzettsége a Gyimesi-szorosban (125–138. old.), *Horváth Lajos:* A Krími Kánság hadserege táborai és sáncolásai a Kárpát-medencében 1683–1684-ben (139–146. old.), *Nováki Gyula:* Kuruc kori sáncvárak, sáncok maradványai a Dunántúlon (155–158. old.). A tájban történő szervesülésről jó áttekintést ad: *Kókai Sándor:* A temesvári vár helye és szerepe a Délvidék védelmi rendszerében (159–168. old.), *Rétvári László:* Komárom: geostratégiai erőtérben (169–177. old.), *Suba János:* Kisantant államok határmenti erődvonalai (hatalmi-politikai-katonai összefüggései) (205–215. old.), *Jankó Annamária:* A Katonai Határőrvidékek térképezése az I. és II. katonai felmérés idején (191–198. old.), valamint *Zachar József:* Az erdélyi katonai határőrvidék létesítésének néhány kérdése (191–198. old.).

[8] *Négyesi Lajos* (2008): Hadirégészet. Hadtörténelmi Közlemények. (121. évf.). 1. sz. 160–181. old.

[9] *Szántó Imre* (1980): A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Akadémiai Kiadó. Budapest.

[10] *Nagy Miklós Mihály* (2007): Akciórádiusz és magyar táj. Aetas. (21. évf.). 4. sz. 97–115. old.; uő. (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. Közép-európai Közlemények. (1. évf.). 1. sz. 80–85. old.

[11] A táj állapotáról a 18–19. század fordulóján lásd: *Mendöl Tibor* (1947): Az emberformálta táj története a Kárpát-medencében. In. uő.–*Bulla Béla:* A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda. Budapest. 74–102. old.; a katonák földrajzi szemléletéről mint kultúrtörténeti jelenségről: *Nagy Miklós Mihály* (2006): 93–141. old.

[12] A kötetben található tanulmányok közül lásd: *Pap Norbert–Tóth József:* Az európai államhatárok típusai (7–10. old.), *Dövényi Zoltán:* A határ mint fikció és valóság (18–20. old.), *Varga Gábor:* Baranya és Szlavónia határterületének természetföldrajza (21–31. old.), *Csüllög Gábor:* Baranya megye térszerkezeti szerepe és a határ menti kapcsolatok változása Trianon előtt és után (32–42. old.), *Majdán János:* A Dráva menti kapcsolatok átalakulása a folyó országhatárrá válása után (1921–1941) (43–51. old.).

[13] *Jakus János* (2008): A déli védelmi rendszer Lenti környéki elemei és rendeltetésük, Kutatási beszámoló. In. *Holló József* (főszerk.): „A magyar Maginot” … 89–110. old.; *Suba János* (2008): A déli védelmi rendszer. In. *Holló József* (főszerk.): i. m. 55–88. old.

Helyesbítés

Folyóiratunk 2008/2. számában (No. 2.) nagy örömmel közöltük *Botos Katalin: Kihívások a Kárpát-medencében a XXI. század elején* című tanulmányát. A szerkesztés során a tanulmányhoz tartozó táblázatok közlésébe hiba csúszott. Ezen hibát most úgy korrigáljuk, hogy ezúttal közöljük a helyes/javított táblázatokat.

Gulyás László
főszerkesztő

Folyó fizetési mérleg (a GDP %-ban)

Ország \ Év	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	–1,6	–3,1	–2,9	–1,5	–0,6
Lengyelország	–	–3,2	–4,9	–5,7	–6,2
Szlovák Köztársaság	–8,7	–8,3	–4,1	–3,0	–1,8
Magyarország	–6,8	–6,5	–4,6	–3,8	–3,5

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

GDP (piaci áron) volumen változás az előző évhez képest %-ban (2000. éves árakon)

Ország	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	6,5	6,4	6,1	4,6	4,9
Lengyelország	3,6	6,2	6,5	5,6	5,2
Szlovák Köztársaság	6,0	8,3	9,3	7,3	6,9
Magyarország	4,1	3,9	1,8	2,6	3,8

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Magánfogyasztás % volumen változás (2000-es árak)

Ország \ Év	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	2,5	4,4	6,7	4,0	4,1
Lengyelország	2,0	4,8	6,1	6,2	6,1
Szlovák Köztársaság	7,0	6,1	6,7	6,1	6,1
Magyarország	3,4	1,8	–0,5	1,4	2,7

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Közösségi fogyasztás volumen vált. % (2000) árak

Ország	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	2,5	4,4	6,7	4,0	4,1
Lengyelország	5,2	5,8	1,5	1,9	2,0
Szlovák Köztársaság	–0,6	4,1	2,8	2,2	2,0
Magyarország	2,5	4,7	–4,5	–3,3	0,2

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Nettó export többlet/hiány hozzájárulása a reál GDP változásához

Ország	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	4,8	1,1	–0,1	0,7	1,0
Lengyelország	1,2	–1,1	–2,0	–2,0	–1,6
Szlovák Köztársaság	–2,8	1,7	3,6	2,2	1,2
Magyarország	2,8	2,8	2,0	1,7	0,9

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Költségvetési hiány GDP %-ban (Ny. alapok nélkül)

Év / Ország	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	–3,5	–2,9	–3,7	–3,1	–2,5
Lengyelország	–4,3	–3,8	–2,8	–3,2	–3,0
Szlovák Köztársaság	–2,8	–3,7	–2,6	–2,3	–1,8
Magyarország	–6,8	–6,5	–4,6	–3,8	–3,5

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Munkanélküli ráta

Év / Ország	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	8,0	7,2	5,4	5,0	4,7
Lengyelország	17,7	13,8	9,7	8,4	7,7
Szlovák Köztársaság	16,2	13,3	11,0	10,1	9,4
Magyarország	7,3	7,5	7,3	7,2	7,1

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Bruttó tőke beruházás (volumen vált.) (%-os vált. 2000. árak)

Ország	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	2,9	7,6	4,2	7,8	7,7
Lengyelország	6,5	15,6	21,5	15,5	11,6
Szlovák Köztársaság	17,5	7,3	7,4	7,4	7,8
Magyarország	5,3	–2,1	1,1	4,1	6,8

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás